

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE

INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
IM. STANISŁAWA LESZCZYCKIEGO
POLSKA AKADEMIA NAUK

Wiejskie obszary peryferyjne – – uwarunkowania i czynniki aktywizacji

Pod redakcją
Moniki WESOŁOWSKIEJ

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE

INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
IM. STANISŁAWA LESZCZYCKIEGO
POLSKA AKADEMIA NAUK

Studia Obszarów Wiejskich
tom XXVI

COMMITTEE OF RURAL AREAS
POLISH GEOGRAPHICAL SOCIETY

STANISLAW LESZCZYCKI
INSTITUTE OF GEOGRAPHY AND SPATIAL ORGANIZATION
POLISH ACADEMY OF SCIENCES

Rural Studies
Vol. XXVI

**PERIPHERAL RURAL AREAS –
– CONDITIONS AND FACTORS
STIMULATING TO ACTIVITY**

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE

INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
IM. STANISŁAWA LESZCZYCKIEGO
POLSKA AKADEMIA NAUK

Studia Obszarów Wiejskich
tom XXVI

WIEJSKIE OBSZARY PERYFERYJNE – – UWARUNKOWANIA I CZYNNIKI AKTYWIZACJI

Pod redakcją
Moniki WESOŁOWSKIEJ

WARSZAWA 2011

RADA REDAKCYJNA:
Roman KULIKOWSKI, Toivo MUILU (Finlandia),
Michael SOFER (Izrael), Władysława STOLA
Antonin VAISHAR (Czechy)

KOMITET REDAKCYJNY:
Redaktor: Jerzy BAŃSKI
Członkowie: Konrad CZAPIEWSKI,
Maria BEDNAREK-SZCZEPAŃSKA
Sekretarz: Barbara SOLON

Recenzenci tomu:
Dr hab. Roman Kulikowski, prof. IGiPZ PAN
Dr hab. Andrzej Miszczuk, prof. UMCS

Adres Redakcji
00-818 Warszawa, ul. Twarda 51/55
pok. 441, tel. (22) 697 88 34

Redakcja techniczna:
Barbara SOLON

Skład, łamanie:
Janusz KSIEŻAK

Publikacja finansowana ze środków Wydziału Nauk o Ziemi
i Gospodarki Przestrzennej UMCS

ISSN 1642-4689
ISBN 978-83-62089-16-1

Oddano do druku w grudniu 2011 r.
Druk i oprawa: Wydawnictwo „Bernardinum” Sp. z o.o.

Spis treści

Wprowadzenie.....	7
Jubileusz Prof. dr hab. Władysławy Stoli.....	9
Marcin WÓJCIK – Wiejski obszar peryferyjny w koncepcjach geograficznych	19
Roman RUDNICKI – Peryferyjność położenia geograficzno-komunikacyjnego a wybrane wskaźniki rozwoju powiatów ziemskich	35
Konrad Ł. CZAPIEWSKI – <i>Location matters</i> – analiza zależności pomiędzy dostępnością przestrzenną a sukcesem społeczno-gospodarczym obszarów wiejskich Mazowsza	57
Edward DUŚ – Wysokość i struktura dochodów gmin wiejskich jako miernik stopnia ich peryferyjności	73
Aleksandra JEZIEWSKA-THÖLE – Modele rozwoju obszarów wiejskich Niemiec w strefie przygranicznej niemiecko-polskiej.....	89
Marcin MAZUR – Oś centrum–peryferie na przykładzie badania zastosowania Technologii Informacyjno-Komunikacyjnych (TIK) w rolnictwie województwa mazowieckiego.....	105
Janusz GUDOWSKI – Przeobrażenia agrarne na wybranych obszarach wschodniej Polski. Doświadczenia przed- i poakcesyjne	121
Wiktoria PANTYLEY – Wybrane problemy demograficzne ludności peryferyjnych obszarów wiejskich Ukrainy.....	133
Marta GWIAŹDZIŃSKA-GORAJ –Przemiany cech demograficznych ludności w latach 1988–2009 i ich wpływ na peryferyzację obszarów wiejskich województwa warmińsko-mazurskiego	153
Monika WESOŁOWSKA – Mieszkania niezamieszkane na obszarach peryferyjnych Lubelszczyzny	175
Sebastian BERNAT, Wioletta KAŁAMUCKA – Krajobraz w doświadczeniu mieszkańców wiejskich obszarów peryferyjnych na przykładzie województwa lubelskiego	189

Anna KOŁODZIEJCZAK – Lokalne Grupy Działania jako czynnik rozwoju wiejskich obszarów peryferyjnych w województwach lubelskim i podlaskim	203
Maria BEDNAREK-SZCZEPAŃSKA – Organizacje pozarządowe na obszarach pozametropolitalnych na przykładzie wybranych regionów	217
Gabriela CZAPIEWSKA – Wpływ środków Unii Europejskiej na pobudzenie inicjatyw społeczności wiejskich obszarów peryferyjnych województwa zachodniopomorskiego	233
Informacja dla Autorów.....	249

Wprowadzenie

Okres ostatnich kilkunastu lat jest pełen nowych zjawisk społecznych i gospodarczych wynikających ze zmian systemu politycznego i ekonomicznego oraz wejścia naszego kraju do struktur Unii Europejskiej. Dynamika zmian przestrzennych nabrała dużego tempa, wykazując jednocześnie wyraźne zróżnicowanie regionalne. Znaczna część naszego terytorium cechuje się gospodarką opartą w dużym stopniu na rolnictwie, niewielkim udziałem w pozyskiwaniu inwestycji zagranicznych, niedorozwojem infrastruktury i wieloma innymi cechami stanowiącymi o niskiej randze tych obszarów.

Przedmiotem opracowania są wiejskie obszary peryferyjne, które wykazują typowe cechy regionów zacofanych pod względem społeczno-gospodarczym, charakteryzują się bowiem zapaścią demograficzną, niekorzystną strukturą gospodarczą, niskim poziomem infrastruktury technicznej, niskim poziomem i jakością życia ludności. Są zarazem obszarami problemowymi, którym aktualnie poświęca się coraz więcej uwagi.

Niniejszy tom jest zbiorem artykułów, których głównym zadaniem jest diagnoza stanu wiejskich obszarów peryferyjnych i identyfikacja możliwych kierunków rozwoju służących poprawie sytuacji społeczno-gospodarczej. Prezentowane artykuły dotyczą różnych regionów i różnych jednostek przestrzennych, m.in. terytorium Ukrainy, strefy przygranicznej Niemiec czy województw wschodniej Polski, które ze względu na marginalizację społeczno-ekonomiczną w Raplocie Ministerstwa Rozwoju Regionalnego z 2009 r. wchodzą w skład obszarów peryferyjnych. Peryferyjność oznacza, że na obszarze tym odnotowuje się bardzo niski wzrost gospodarczy (PKB na jednego mieszkańca rzadko przekracza poziom 50–60% przeciętnej wartości dla Polski). Istotną rolę w tworzeniu lokalnego PKB odgrywa sektor rolniczy, w którym produkcja rolna jest w dużej mierze anachroniczna – dominują gospodarstwa małe, nieefektywne, niezdolne do podjęcia towarowej produkcji i udziału w gospodarce rynkowej. Ponadto dużym problemem jest przeludnienie agrarne oraz bezrobocie ukryte.

W artykułach tworzących XXVI tom Studiów Obszarów Wiejskich poruszono zarówno zagadnienia teoretyczne (metodyka badań wiejskich obszarów peryferyjnych), jak i praktyczne, m.in. uwarunkowania i skutki przestrzennej i społeczno-ekonomicznej peryferyjności, rola organizacji w aktywizowaniu obszarów zmarginalizowanych, wpływ środków Unii Europejskiej na pobudzanie inicjatyw wiejskich obszarów peryferyjnych i inne.

Publikacja wpisuje się w aktualnie prowadzoną dyskusję na temat konkurencyjności i spójności terytorialnej kraju. Jednym z naczelných celów wyznaczonych przez przyjętą w 2010 roku Krajową Strategię Rozwoju Regionalnego jest właśnie wspieranie obszarów marginalnych poprzez wykorzystanie ich potencjału endogenicznego.

Monika Wesołowska

Jubileusz Prof. dr hab. Władysławy Stoli

Wydaje się to mało prawdopodobne, ale według wiarygodnych i sprawdzonych informacji Pani Profesor Władysława Stoli skończyła już 80 lat. Jubilatka urodziła się w 1931 r. nad rzeką Nidą w Młodzawach Dużych, gdzie ukończyła szkołę podstawową. Liceum Ogólnokształcące im. H. Kołłątaja ukończyła w Pińczowie w 1950 r. Prawdopodobnie do pracy w gospodarstwie rolnym swoich rodziców była niezbyt chętna, dlatego posłali ją na studia geograficzne na Uniwersytecie Jagiellońskim, które ukończyła w 1953 r., uzyskując dyplom ukończenia studiów wyższych pierwszego stopnia. Jeszcze w tym samym roku przeniosła się na Uniwersytet Warszawski i za pracę magisterską pt. *„Monografia geograficzno-gospodarcza powiatu pińczowskiego”* wykonaną pod kierunkiem prof. J. Kostrowickiego otrzymała w 1955 r. stopień magistra w zakresie geografii ekonomicznej.

Bezpośrednio po ukończeniu studiów podjęła pracę w Katedrze Geografii Ekonomicznej kierowanej przez założyciela i wieloletniego dyrektora Instytutu Geografii PAN prof. S. Leszczyckiego. Współpracowała jednocześnie z Pracownią, a następnie Zakładem Geografii Rolnictwa IG PAN kierowanym przez prof. J. Kostrowickiego. Współpraca ta w dużym stopniu przyczyniła się do kształtowania Jej zainteresowań naukowych, które od samego początku pracy zawodowej koncentrowały się na problematyce rolnictwa i obszarów wiejskich, którym to zagadnieniom pozostaje wierna do dziś.

Początkowo badania naukowe Profesor Stoli koncentrowały się wokół problematyki użytkowania ziemi. Jubilatka była sekretarzem naukowym tzw. Zespołu Białostockiego powołanego w 1955 r. przy Instytucie Geografii PAN,

którego celem było opracowanie podstaw naukowych zagospodarowania przestrzennego województwa białostockiego. W ramach prac tego Zespołu wykonała dwie prace poświęcone analizie przestrzennej struktury upraw w tym województwie (1962a, 1964b). Pierwsze z tych opracowań opublikowała w formie jednej z plansz Atlasu Regionalnego Województwa Białostockiego. Była też jednym z członków zespołu wypracowującego polską metodę szczegółowego zdjęcia użytkowania ziemi oraz współautorem ostatniej wersji instrukcji szczegółowego zdjęcia użytkowania ziemi (wyd. III, 1962b)¹. Jubilatka była też współautorką arkusza wzorcowego szczegółowej mapy użytkowania ziemi (arkusz Chroberz, 1964). Wielokrotnie brała udział w badaniach terenowych nad użytkowaniem ziemi w Polsce i za granicą (por. *Geographia Polonica* 5, 1970).

Problematyce użytkowania ziemi oraz nakładom pracy w rolnictwie Polski poświęciła dwa obszernie rozdziały w pracy zbiorowej pt. *Przemiany struktury przestrzennej rolnictwa Polski w latach 1950-1970* (J. Kostrowicki, red. 1978). Przemianom użytkowania ziemi w Polsce w latach 1946-1978 poświęciła Profesor Stola rozdział w książce pt. *Perspectives in Agricultural Geography* (Indie).

W 1963 r. Władysława Stola podjęła studia doktoranckie, które ukończyła w 1968 r. przygotowaniem rozprawy doktorskiej pt. *Użytkowanie ziemi i rolnictwo Ponidzia*. Choć z tytułu rozprawy to nie wynika, podkreślić należy, że była to pierwsza próba zastosowania, w konkretnym badaniu, metody typologii rolnictwa, opracowanej we współpracy z Komisją Typologii Rolnictwa Międzynarodowej Unii Geograficznej, którą kierował Jej promotor prof. J. Kostrowicki. Za wspomnianą wyżej rozprawę otrzymała stopień doktora nauk przyrodniczych (uchwała Rady Naukowej IG PAN z 28 X 1968). Wymieniona rozprawa była następnie jedną z podstaw przygotowania do druku książki pt. *Próba typologii rolnictwa Ponidzia* (1970). Obszar Ponidzia był przez kilkadziesiąt lat poligonem badawczym Pani Profesor. Pierwsze prace związane z tym regionem poświęcone były użytkowaniu ziemi i stosunkom gospodarczym powiatu pińczowskiego (1955, 1965, 1968a, 1969). Inne prace poświęcone Ponidziu były związane z opracowaniem i testowaniem metod typologicznych rolnictwa (1968b, 1968c 1970a, 1970b, 1972b, 1973, 1984, 1989a, 2007). Praca W. Stoli poświęcona typologii rolnictwa w skali mezoregionu ukazała się drukiem we Włoszech (1972a).

Studia nad typologią rolnictwa to jeden z głównych kierunków badań naukowych Prof. Stoli w latach 70. minionego wieku. Obok wykorzystania

¹ Spis ważniejszych publikacji autorstwa W. Stoli, wydanych do 2001 r. (por. B. Gałczyńska, *Przegląd Geograficzny* 74, 1, 2002, s.137-140). W niniejszym opracowaniu dokonano także selekcji publikacji W. Stoli i uwzględniono te, które wiążą się bezpośrednio z ważnymi etapami Jej dorobku oraz ważniejsze prace opublikowane po 2001 roku.

metody typologii do badania rolnictwa w Polsce, przy zastosowaniu różnych metod kojarzenia cech typologicznych, Prof. W. Stola stosowała ją do badania rolnictwa departamentu Vaucluse w Belgii (1975) oraz w badaniach porównawczych rolnictwa Belgii i Polski z zastosowaniem metod typologicznych (1977)

Obok kierunku typologicznego Profesor Stola podjęła także problematykę przemian struktury przestrzennej obszarów wiejskich Pomorza (1988, 1989b, 2001). Prace na temat rolnictwa i obszarów wiejskich tego regionu opublikowała głównie w polskich wydawnictwach geograficznych – Dokumentacji Geograficznej, Geographia Polonica, Przeglądzie Geograficznym, Pracach Geograficznych i innych krajowych wydawnictwach geograficznych.

Równolegle z badaniami z zakresu typologii rolnictwa Profesor Stola coraz bardziej zaczęła interesować się problematyką klasyfikacji funkcjonalnej obszarów wiejskich (1979, 1982a, 1982b, 1986, 1987, 1992, 1993, 1998b, 2002a, 2002d, 2005). Obok samego opisu zróżnicowania przestrzennego funkcji na obszarach wiejskich Polski jednym z Jej większych osiągnięć było opracowanie metody klasyfikacji funkcjonalnej obszarów wiejskich. W 1987 r. Profesor Stola opublikowała swoją rozprawę habilitacyjną pt. *Klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski. Próba metodyczna*, która obok bogatego już dorobku naukowego stała się podstawą uzyskania stopnia naukowego doktora habilitowanego nauk przyrodniczych w zakresie geografii ekonomicznej (1988 r.). O dużych walorach metodycznych pracy świadczą liczne powołania na nią przez innych autorów zajmujących się podobną problematyką. Prace na temat klasyfikacji funkcjonalnej obszarów wiejskich Polski Pani Profesor Stola publikowała w wielu językach i wielu krajach, w tym: w Słowenii (1980), Chinach (1989b), Francji (1983a, 1992), Austrii (1984b), Indiach (1992), we Włoszech (1992) oraz w Belgii (1983b, 1996, 2001) i Rumunii (1998a).

Jeszcze innym nurtem zainteresowań Władysławy Stoli były prace nad podręcznikami akademickimi. Jest Ona współautorem (z prof. R. Szczęsnym) dwukrotnie wznawianego podręcznika akademickiego pt. *Geografia rolnictwa Polski* (1976, 1982) oraz rozdziału pt. *Struktura przestrzenna rolnictwa i leśnictwa* w sześciokrotnie wznawianej i zmienianej pracy zbiorowej pod red. I. Fierli pt. *Geografia gospodarcza Polski* (1994).

Po przejściu na emeryturę (2002 r.) Profesor Stola nie zakończyła swojej działalności naukowej i od tamtego czasu opublikowała blisko 20 prac, będąc między innymi współautorem kilkakrotnie wznawianego podręcznika dla studentów pt. *Geografia gospodarcza Polski*, a w 2011 r. opublikowała obszerny rozdział pt. *Uwarunkowania rozwoju oraz struktura i rejonizacja rolnictwa* w innym podręczniku akademickim pod redakcją I. Fierli pt. *Polska w Europie. Zarys geograficzno ekonomiczny*. Pośród pozostałych publikacji

Pani Profesor z tego okresu należy odnotować szereg recenzji i opinii wydawniczych.

Obok publikacyjnego dorobku naukowego, który liczy ponad 200 pozycji, z których wiele opublikowanych zostało w obcych językach (głównie w jęz. francuskim), do dorobku Jubilatki zaliczyć należy także wiele prac niepublikowanych (w sumie około 50), w tym po kilka recenzji prac doktorskich i habilitacyjnych oraz wiele opinii wydawniczych i redakcji, bądź współredakcji prac zbiorowych. W. Stola kierowała także jednym z projektów badawczych byłego KBN, którego celem była modyfikacja metod badania różnicowania przestrzennego i klasyfikacji funkcjonalnej terenów wiejskich w Polsce, w skali gmin.

W początkach swojej kariery naukowej (lata 1955-1963), pracując na Uniwersytecie Warszawskim, Profesor Stola zajmowała się także dydaktyką, prowadząc studenckie praktyki terenowe z zakresu użytkowania ziemi. W latach 1970-1971 prowadziła także zajęcia ze studentami ówczesnej SGGW.

Profesor Stola była członkiem Rady Naukowej Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, będąc członkiem Komisji Rady ds. przewodów doktorskich i habilitacyjnych.

Jak mało kto kocha swoją Rodzinną Ziemię – Kielecczyznę. Obok wspomnianych wcześniej szeregu publikacji poświęconych temu regionowi, przez wiele lat była członkiem Rady Naukowej przy Urzędzie Wojewódzkim w Kielcach. Działalność naukowa Prof. Stoli, poświęcona Poniidziu i Kielecczyźnie została także doceniona przez redaktorów Rocznika Społeczno-Kulturalnego Powiatu Pińczowskiego, którzy w nr 1 „7 źródeł” poświęcili jej artykuł pt. *Nasza pani profesor*, a w Głosie Pińczowskim (październik 2009) ukazał się poświęcony Jej artykuł pt. *Władysława Stola – droga do sukcesu*.

Jubilatka bardzo aktywnie opiekowała się młodymi pracownikami naukowymi, z których dwie osoby wykonały prace doktorskie pod jej kierunkiem. Wykonała też dwie recenzje dorobku naukowego i prac habilitacyjnych kandydatów na samodzielnych pracowników nauki. Jej opinie wydawnicze (prac zwartych i artykułów naukowych) były zawsze oceniane jako bardzo wnikliwe i trafne merytorycznie.

W przeszłości i do dziś bierze bardzo aktywny udział w zebraniach naukowych w kraju i za granicą. Na podkreślenie zasługuje członkostwo w kilku Komisjach i Grupach Studyjnych Międzynarodowej Unii Geograficznej. Liczne, krótkoterminowe wyjazdy badawcze i staże naukowe oraz pobyty stypendialne za granicą umożliwiały Jubilatce współpracę naukową z różnymi ośrodkami naukowymi w Europie Centralnej i Zachodniej. W tym samym czasie Prof. Stola aktywnie współpracuje z różnymi ośrodkami naukowymi w kraju. W latach 70. i 80. była kierownikiem jednego z tematów (*Przemiany*

i tendencje rozwojowe w zakresie organizacji i techniki rolnictwa) problemu węzłowego 11.2.1 (*Podstawy naukowe przestrzennego zagospodarowania kraju*), którego koordynację powierzono IGiPZ PAN. Profesor Stola współpracowała z KPZK PAN, będąc aktywnym członkiem Komisji Obszarów Wiejskich i Komisji Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej PTG. Przez wiele lat była też przewodniczącą Komisji ds. Konkursu Prac Magisterskich z Zakresu Geografii przy Zarządzie Głównym PTG.

Profesor Stola do chwili obecnej jest członkiem Sekcji Świętokrzyskiej Komitetu Zagospodarowania Ziem Górskich PAN, współpracuje też blisko z Instytutem Geografii Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach, Uniwersytetem Opolskim, Uniwersytetem Wrocławskim i Akademią Rolniczą w Krakowie oraz Górnośląską Wyższą Szkołą Handlową im. Wojciecha Korfańtę w Katowicach.

Za swoją działalność organizacyjną i osiągnięcia naukowe Jubilatka wielokrotnie była odznaczana (Srebrny Krzyż Zasługi, Dyplom Uznania Dyrekcji IGiPZ PAN, Złota Odznaka i Medal Polskiego Towarzystwa Geograficznego, Dyplom Uznania PTG za wybitne osiągnięcia naukowo-badawcze, odznaka za zasługi dla Kielecczyzny) i nagradzana (dwie nagrody za osiągnięcia naukowe Sekretarza Naukowego PAN).

Wszystko to, co do tej pory osiągnęła w zakresie nauki i organizacji badań naukowych, Profesor Stola zawdzięcza wielkiej pasji, dociekliwości badawczej i konsekwencji, z jaką swoje badania realizowała, dzieląc się chętnie swoim bogatym doświadczeniem i życzliwością w stosunku do swoich współpracowników, w tym zwłaszcza młodych pracowników nauki.

Na koniec pozwolę sobie na kilka refleksji osobistych. Tak jak wszyscy, którzy bliżej znają prof. Stole, wysoko cenię sobie Jej dorobek naukowy. Choć czasem mieliśmy różne poglądy nie tylko na tematy naukowe, to nigdy „słońce nie zachodziło na zagniewanie nasze”. Myślę też, że trudno byłoby w IGiPZ PAN, gdzie Jubilatka spędziła większą część swojego życia naukowego, znaleźć kogoś, kto miałby do Niej o coś żal. Przeciwnie jest to osoba przez wszystkich szanowana i lubiana, życząc więc Jej, by już tak zostało.

Sto lat Pani Profesor **Ado** ! (jak trzeba będzie więcej to też załatwimy – mamy kontakty).

Ważniejsze publikacje Władysławy Stoli

Stola W., 1955, *Monografia społeczno-gospodarcza powiatu pińczowskiego, maszynopis*, 167 s.

Stola W., 1962a, *Rozmieszczenie upraw i kierunki użytkowania gruntów ornych w województwie białostockim* [w:] *Podstawy rozwoju województwa białostockiego*. cz. 1, Białystok, s.135-148

- Stola W., 1962b, *Instrukcja szczegółowego zdjęcia użytkowania ziemi*, Dokumentacja Geograficzna, 3, wyd. III, 131 s. (współautorka)
- Stola W., 1964a, *Kierunki użytkowania gruntów orných w województwie białostockim*, Przegląd Geograficzny, 36, 1, s. 143-155.
- Stola W., 1964b, *Chroberz, wzorcowy arkusz szczegółowej mapy użytkowania ziemi*, PPWK,
- Stola W., 1965, *Użytkowanie ziemi i stosunki gospodarcze w powiecie pińczowskim*, Dokumentacja Geograficzna, 5, s. 3-38.
- Stola W., 1968a, *Użytkowanie ziemi i rolnictwo Pomorza*. Praca doktorska, maszynopis w IGiPZ PAN, 270 s.
- Stola W., 1968b, *Agricultural typology of a mezoregion as exemplified by Pomorze, Central Poland*, Geographia Polonica, 14 s. 283-290.
- Stola W., 1969, *Użytkowanie ziemi i rolnictwo Pomorza*, Dokumentacja Geograficzna 6, s. 180-187.
- Stola W., 1970, *Próba typologii rolnictwa Pomorza*, Prace Geograficzne, 81, 1970, 147 s.
- Stola W., 1972, *La typologie Agricole d'unemesoregion. Comparison des resultants optenus per deux methodes differentes* [w:] *Agricultural typology and Land Utilization*, Center of Agricultural Geography, Institute of Agricultural Economy and Policy, University of Verona, Italy, s. 231-239.
- Stola W., 1973, *Rolnictwo departamentu Vaucluse (Francja, Próba Typologii)*. Dokumentacja Geograficzna, 3, 86 s.
- Stola W., 1975a, *Zmiany w typach rolnictwa belgijskiego w latach 1950-1970*, Przegląd Geograficzny, 47, 4, s. 715-733.
- Stola W., 1975b, *Changements dans les types de l'agriculture belge dans les annees 1950-1970*, [w:] *Agricultural Typology and Land Utilization*, Centre of Agricultural Geography, Institute of Agricultural Economy and Policy, University, Verona Italy, s. 339-356.
- Stola W., Szczyński R., 1975, *Geografia rolnictwa Polski*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa, 168 s.; wyd. II, 1982, 159 s.
- Stola W., 1977, *Próba zastosowania metod typologicznych do badań porównawczych rozwoju rolnictwa Belgii i Polski*, Przegląd Geograficzny, 49, 4, s. 757-771.
- Stola W., 1978, *Nakłady pracy żywej i uprzedmiotowionej*, [w:] J. Kostrowicki (red.), *Przemiany struktury przestrzennej rolnictwa Polski 1950-1970*, Prace Geograficzne 127, s. 45-109.
- Stola W., 1978b, *Użytkowanie ziemi*, [w:] J. Kostrowicki (red.), *Przemiany struktury przestrzennej rolnictwa Polski 1950-1970*, Prace Geograficzne 127, s. 110-180.

- Stola W., 1980, *An attempt at a functional classification of the areas of Warsaw suburban zone (confined within the boundaries of the metropolitan voivodship)*, [w:] *Geographical Problems of Suburban Areas*, II Polish-Yugoslav Seminar, Warsaw May 20th –June 3rd 1978, *Geographia Slovenica*, 11, Ljubljana s. 329-355.
- Stola W., 1982a, *Klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski*, *Przegląd Geograficzny*, 54, 4, s. 427-451.
- Stola W., 1982b, *A functional classification of the rural areas in the Suwałki voivodship*, [w:] J. Kostrowicki, W. Stola (red.), *Development of Rural Areas*, Proceedings of the 4th Hungarian-Polish Seminar, Gołdap, Poland 20-30 May, 1980, Polish Academy of Sciences, Institute of Geography and Spatial Organization, Warszawa s. 203–220.
- Stola W., 1983a, *Differenciación fonctionnelle des territoires ruraux en Pologne*, [w:] *Croissance et développement régional, Actes du premier colloque Langedoc-Mazowsze*, Octobre 1982, Université Montpellier III, s. 187-203.
- Stola W., 1983b, *Transformations des espaces ruraux en Pologne*, [w:] *Colloque international d'aménagement rural, Communications*, Commission d'Amenagement Rural IGU, Séminaire de Géographie de l'Université de Liège, 4-11 septembre 1983, t. II, s. 279-291.
- Stola W., 1984a, *Mapa typów rolnictwa Europy, 1:1,5 mln*, PPWK, Warszawa, (współautor).
- Stola W., 1984b, *Functional differentiation of rural areas in Poland's mountain territories*, [w:] A. Leidlmaier, K. Frantz (red.), *Environment and Human Life in Highlands and High-Latitude Zones*, Proceedings of a Symposium held by the Subcommission Rural Development in Highlands and High Latitude Zones of the IGU, 21-25 August, 1984, Innsbruck, Institut für Geographie Universität Innsbruck, s. 235-241.
- Stola W., 1986, *Classification fonctionnelle des espaces ruraux sur les territoires montagneux*, *Geographia Polonica*, 52, s. 235-248.
- Stola W., 1987, *Klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski. Próba metodyczna*, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Ossolineum, ser. Prace Habilitacyjne, 166 s.
- Stola W., 1988, *Wstępne wyniki badań nad przemianami struktury przestrzennej obszarów wiejskich Pomorza*, *Dokumentacja Geograficzna*, 2-3, s. 75-88.
- Stola W., 1989a, *Transformation in the spatial structure of rural areas in Pomorze (Southern Poland)*, [w:] *Socio-Economic Problems of the Development of Rural Areas*, Proceedings of the 4th Polish-Yugoslav Geographical

- Seminar, Warszawa-Toruń-Stare pole, 2-9 June, Institute of Geography and Spatial Organization PAS s. 125-135.
- Stola W., 1989b., *Klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich województwa suwalskiego*, Wydawnictwo Instytutu Geografii Chińskiej Akademii Nauk, Pekin, s. 81-93 (w jęz. chińskim).
- Stola W., 1992, *Functional classification of communes in Poland*, [w:] Noor Mohammad (red.), *Socio-economic dimension of agriculture*, New Delhi, s. 99-108.
- Stola W., 1992, *Les changements dans la strycture spatiale des territoires ruraux en Pologne*, [w:] *Langedoc-Mazowsze, Dixans decampagnes polonaises*, Bulletin de la Societé Languedocienne de geographie, 1-2, janvier-Juin 1992, s. 35-51.
- Stola W., 1993, *Struktura przestrzenna i klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski*, Dokumentacja Geograficzna, 3, 66 s. + 11 map.
- Stola W., Szczesny R., 1993, *Badania typologiczne rolnictwa i struktury funkcjonalnej obszarów wiejskich Polski*, Przegląd Geograficzny, 65, 1-2, s. 43-57.
- Stola W., Szczesny R., 1994, *Struktura przestrzenna rolnictwa i leśnictwa*, [w:] I. Fierla (red.), *Geografia gospodarcza Polski*, PWE, Warszawa, wyd. I i II, s. 137-212, 1995, wyd. II nieco zmienione s.141-217, 1998, wyd. IV, zmienione, s. 154-242, 2001, wyd. V zmienione, s. 159-250, 2004 wyd. VI zmienione, s. 155-245.
- Stola W., 1996., *Differencion fonction et transformations structurelles des espaces ruraux en Pologne*, [w:] J.P. Donnay, C. Chevigné, (red.), *Recherches de Géographie Hummane au Professeur Christisans*, Société Geographique de Liège.
- Stola W., 1998a, *Chomage da la population et différenciation des espaces ruraux dans les zones suburbaines eu Pologne*, [w:] *Socio-Economic Changes in the suburban areas of large cities in Romania and Poland*, Romanian-Polish Geographical Seminar, Academia Romana, Institutul de Geografie, 4, Bucuresti, s.19-30.
- Stola W., 1998b, *Funkcje obszarów wiejskich, mapa*, [w:] *Atlas Rzeczypospolitej Polskiej*, 67.2. Osadnictwo wiejskie, 1:1,5 mln., IGiPZ PAN, Główny Geodeta Kraju, Warszawa.
- Stola W., 1998c, *Ludność wiejska Polski. Przemiany struktury demograficznej i społeczno-zawodowej*, Zeszyty IGiPZ PAN, 73 s.
- Stola W., 2001a, *Funkcje przemysłowe w przemianach społeczno gospodarczych Ponidzia*, [w:] J. Rejman (red.), *Polska, Europa-gospodarka-przemysł*. Wydawnictwo naukowe Akademii Pedagogicznej w Krakowie, s.135-150.

- Stola W., 2001b, *Le development rural en Pologne*, [w:] S. Smitz (red.) *Le development rural durable en Europe*, Bulletin de la Societé Geographique de liege, 2, 41, s. 77-83.
- Stola W., 2002a, *Przemiany struktury funkcjonalnej obszarów wiejskich. Wybrane zagadnienia*, [w:] W. Kamińska (red.), *Wielofunkcyjna gospodarka na obszarach wiejskich*, Kielce, s. 37-50.
- Stola W., 2002b, *Niektóre problemy rozwoju obszarów wiejskich*, Przegląd Geograficzny, 74, 3, s. 357-365.
- Stola W., 2002c, *Górskie obszary wiejskie Polski. Wybrane zagadnienia. Problemy Zagospodarowania Ziemi Górskich*, 48, s. 59-66.
- Stola W., 2002d, *Transformations in the functional structure in the rural areas in Poland*, [w:] B. Gałczyńska, M. Ilieva (red.), *Transformation of the rural areas in Poland and Bulgaria. Case studies*, Dokumentacja Geograficzna 27 s.
- Bański J., Stola W., 2002, *Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce*, Studia Obszarów Wiejskich, 3, PTG, IGiPZ PAN, 111 s.
- Stola W., 2004, *Regionalne zróżnicowanie struktury funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce*, [w:] J. Bański (red.), *Polska przestrzeń wiejska: procesy i perspektywy*, Studia Obszarów Wiejskich, 6, PTG, IGiPZ PAN, s. 9-20.
- Stola W., 2005, *Funkcje obszarów wiejskich w dobie transformacji gospodarki Polski. Wybrane zagadnienia*, [w:] E. Pałka (red.), *Funkcja obszarów wiejskich*, Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej, Kielce s. 15-24.
- Stola W., 2007, *Przemiany społeczno gospodarcze na Pomordziu w minionym półwieczu*, [w:] M. Strzyż, A. Świercz (red.), *Zróżnicowanie regionalne Pomorza*, Nauki Geograficzne w Badaniach Regionalnych, t. IX, s. 125-131.
- Stola W., 2011, *Uwarunkowania rozwoju oraz struktura i organizacja rolnictwa*, [w:] I. Fierla (red.), *Polska w Europie. Zarys geograficzno-ekonomiczny*, PWE, Warszawa, s. 175-244.

Roman Kulikowski

Marcin WÓJCIK
Uniwersytet Łódzki
Katedra Geografii Regionalnej i Społecznej
ul. Kopcińskiego 31, 90-142 Łódź
marwoj@geo.uni.lodz.pl

Wiejski obszar peryferyjny w koncepcjach geograficznych

Peripheral rural areas in the geographical concepts

Zarys treści: W tradycji badań geograficznych koncepcja centrum–peryferie jest jedną z najważniejszych konstrukcji teoretycznych o licznych weryfikacjach empirycznych. Głównym celem opracowania jest próba porównania sposobów przedstawień wiejskich peryferii w tradycyjnych i nowych geograficznych koncepcjach badawczych. Przegląd najważniejszych koncepcji teoretycznych w kontekście wiejskich obszarów peryferyjnych ukazuje z jednej strony dużą różnorodność sposobów wyjaśniania struktur i procesów kształtujących ich charakter, z drugiej zaś buduje on pewne wyobrażenie o możliwościach interpretacji wiejskich peryferii w nowych, tzn. poststrukturalnych i kulturowych podejściach badawczych w geografii człowieka.

Słowa kluczowe: wieś, peryferie, koncepcje geograficzne.

Wprowadzenie

Terminy wieś (wiejski) oraz peryferie (peryferyjny) budzą różne skojarzenia, zarówno pozytywne, jak i negatywne. Społeczne znaczenie wiejskich peryferii uwarunkowane jest wieloma czynnikami. Pierwsza grupa czynników związana jest z oddziaływaniem pewnych tradycji, jako pochodnych, specyficznych dla danego obszaru, historyczno-kulturowych procesów kształtowania wsi. Interpretacja tych uwarunkowań wymaga odwołania się przede wszystkim do społecznego postrzegania roli i znaczenia wsi w rozwoju politycznym, gospodarczym i społeczno-kulturowym odpowiednich państw i regionów. Druga grupa czynników wiąże się z oddziaływaniem różnych form przedstawień (ideologiczno-politycznych, planistycznych, naukowych), które tworzą pewne modele interpretacji wsi w postaci określonych struktur i procesów.

W społecznej i naukowej dyskusji na wiejskie peryferie zazwyczaj nie zwraca się dużej uwagi. W okresie transformacji bardziej interesujące są dynamiczne i efektowne przemiany wokół miast (suburbanizacja). Współczesne geograficzne interpretacje wsi (wiejskości), zwłaszcza w literaturze angloamerykańskiej, są dużo bardziej „łaskawe” w ocenie znaczenia wiejskich obszarów peryferyjnych, dostrzegając w nich wiele wartości pozaekonomicznych (por. Bunce 1994). Zmiana myślenia o wsi jest obecnie nie tylko pochodną przemiany jej charakteru (np. funkcjonalnego, fizjonomicznego). W dużej mierze zmienił się również sposób naukowego opisu wsi, który wiąże się najczęściej z poststrukturalnym i kulturowym zwrotem w geografii człowieka. Celem opracowania jest zatem próba porównania sposobów przedstawień wiejskich peryferii w tradycyjnych (strukturalno-funkcjonalnych) i nowych (poststrukturalnych i kulturowych) geograficznych koncepcjach badawczych.

Wiejski obszar peryferyjny w koncepcjach funkcjonalno-strukturalnych

Strukturalizm w polskiej geografii społeczno-ekonomicznej wykorzystuje przede wszystkim założenia teorii funkcjonalnej (Suliborski 2010) i do dnia dzisiejszego nie słabnie jej popularność w wyjaśnianiu struktur i procesów gospodarczych na różnych poziomach organizacji systemów terytorialnych¹.

Koncepcje funkcjonalne w geografii społeczno-ekonomicznej charakteryzują się przypisaniem szczególnej uwagi do funkcji elementu w badanej całości (Suliborski 2001). Cechami funkcjonalnego myślenia o problemach badawczych w geografii społeczno-ekonomicznej jest założenie obiektywności struktur (systemów), preferowanie ujęć statycznych, systematyzujących oraz synchronicznych (Suliborski 2001). W ujęciach funkcjonalno-strukturalnych sposób myślenia o problemie badawczym ma przede wszystkim charakter narzędziowy, tzn. główne ogniwa badań obejmują sposoby (metody) i interpretacje wyników pomiaru na podstawie informacji z baz statystycznych lub spisów z natury (empiryczny scjentyzm). Jednym z najważniejszych efektów badań geograficznych w tym modelu są mapy rozmieszczenia (zasiegu) zjawisk społeczno-gospodarczych wykonane często metodami syntetyzujących wyniki badań cząstkowych (metody typologiczne

¹ Funkcjonalizm jako teoria wyjaśniająca została poddana konstruktywnej krytyce w światowej literaturze geograficznej, co było m.in. przyczyną rozwoju nurtów krytycznych kontynuujących myśl strukturalistyczną w geografii człowieka oraz nurtów zrywających z tą tradycją – podejścia humanistyczne i kulturowe (por. np. Cloke i in. 1991, Suliborski 2010). W polskiej literaturze geograficznej od ponad 20 lat funkcjonalizm poddawany jest przez niektórych autorów krytyce, a ekonomiczne pojęcie funkcji zostaje rozszerzone o aspekty morfologiczne, społeczne, kulturowe (np. Maik 1988, Suliborski 2001, 2010).

i regionalizacyjne). Interpretacja wyników badań w ujęciu funkcjonalno-strukturalnym obejmuje przede wszystkim opis pewnych właściwości elementów w systemie, rzadziej natomiast sprowadza się do wskazania przyczyn (mechanizmów) procesów (Suliborski 2001). Wyjaśnianie charakteru (roli) funkcji elementów (obiektów) ma często cechy tautologii, gdzie opis właściwości obiektów odbywa się przez odniesienie do tych samych właściwości, np. analiza rozmieszczenia przestrzennego i funkcji obszarów rozwijających się oraz stagnujących odwołuje się do podziałów przestrzeni na centrum i peryferia, które z kolei wykonuje się na podstawie charakterystyki funkcjonalnej. Większość prac przyjmujących scjentystyczny wzorzec badawczy i funkcjonalno-strukturalny program badań interpretuje zmiany w koncentracji lub rozproszeniu określonych dóbr lub zasobów (ekonomicznych, ludzkich) na podstawie podziału przestrzeni na obszary wzrostu (centra) oraz stagnacji lub opóźnienia procesów (peryferie). Przestrzeń przedstawiana jest zazwyczaj w wymiarach „euklidesowych”, czyli obraz rzeczywistości zredukowany jest do mapy, modelu przestrzeni, schematu przestrzennego, itp.²

W najbardziej ogólny sposób geograficzne koncepcje funkcjonalno-strukturalne, które opisują zróżnicowanie przestrzeni w kategoriach centrum–peryferia można podzielić na dwie zasadnicze grupy:

- koncepcje przemian i zróżnicowania funkcji oraz struktury funkcjonalnej jednostek osadniczych (teorie kształtowania się sieci i systemu osadniczego),
- koncepcje przemian struktury przestrzennej (w tym funkcjonalno-przestrzennej) na różnych poziomach organizacji terytorialnej, głównie regionalnej i państwowej.

Wiejskie peryferia a teoria ośrodków centralnych

Teoria ośrodków centralnych autorstwa niemieckiego geografa W. Christallera jest ogólną koncepcją wyjaśniającą prawidłowości w rozmieszczeniu, roli (funkcji) jednostek osadniczych oraz organizacji przestrzeni ekonomiczno-osadniczej (Suliborski 2008). Podstawowe założenia teorii ośrodków centralnych można odnieść do procesu kształtowania się ognisk i peryferii w rozwoju gospodarczym. W teorii tej dokonuje się podziału jednostek osadniczych na te, które pełnią funkcje centralne, czyli miejsc centralnych oraz jednostki bez funkcji centralnych (miejsc niecentralne). Centralność lub brak centralności, jako cecha osiedli ma charakter absolutny, tzn. decyduje o ich podziale na wytwarzające strefę wpływów (centrum) i znajdujących w strefie funkcjonalnej podległości – peryferie (Suliborski

² Typ przestrzeni fizycznej, por. Lisowski 2003.

2008). Specyfika funkcji centralnej osiedla polega na oferowaniu dóbr i usług dla ludności spoza miejsca centralnego. Charakter dóbr i usług (ich rzadkość) decyduje o hierarchii osiedli w sieci osadniczej oraz ich przestrzennym zasięgu obsługi. Sieć osadniczą można przedstawić na kształt piramidy, a pozycja (szczybel) osiedla zależy od tzw. nadwyżki funkcjonalnej (Maik 1992). Oparcie klasyfikacji funkcjonalnej osiedli przede wszystkim na działalności usługowej ma konsekwencje dla ich normatywnego opisu. W teorii sieci osadniczej zakłada się, że wraz ze wzrostem centralności osiedla (ilości i zróżnicowania dóbr centralnych) rośnie jego ranga, podkreślona również liczbą ludności, a to z kolei pozwala określić stopień jej umiastowienia. Ranga miasta zależy od zakresu oferowanych dóbr centralnych, dzięki którym możliwe jest taka organizacja osadnictwa, gdzie jednostki funkcjonalnie „słabsze” podlegają „silniejszym”.

Teoria W. Christallera, niezależnie od jej mocy eksplanacyjnej, sytuuje wsie w relacji podległości i buduje typową dla strukturalnego sposobu opisu zależność obszaru obsługi (głównie wsie) od centrum obsługi (głównie miasta). Przemieszczanie się ludzi w przestrzeni ekonomicznej w celu realizacji zapotrzebowania na określone dobra wymaga od mieszkańców wsi największego wysiłku organizacyjnego ze względu na czas i koszty dojazdów do ośrodków centralnych.

Wiejskie peryferie a teoria bazy ekonomicznej

W przeciwieństwie do koncepcji organizacji sieci osadniczej W. Christallera, teoria bazy ekonomicznej uwydatnia mechanizmy wzrostu ekonomicznego obszarów, szczególnie miast. Istotą tej teorii jest podział działalności (zajęć) wykonywanych przez ludność jednostek osadniczych na dwie grupy, tj. egzogeniczną (odpowiada na zapotrzebowanie zewnętrzne) oraz endogeniczną (odpowiada na zapotrzebowanie wewnętrzne). Teoria bazy ekonomicznej, jako jedna z teorii popytowych, wyjaśnia istnienie funkcji egzogenicznych (określanych najczęściej miernikami zatrudnienia) jako konsekwencję społecznego i terytorialnego podziału pracy (Suliborski 2008). Funkcje egzogeniczne, ich odpowiednio duży udział w strukturze działalności jednostki osadniczej, decyduje nie tylko o organizacji systemu osadniczego, ale w myśl tej teorii, stanowi podstawę utrzymania (dochodów), a przez efekty mnożnikowe określa wielkość sektora endogenicznego (Suliborski 2008).

Teoria bazy ekonomicznej została opracowana przede wszystkim dla miast, a jej interpretacje i empiryczne weryfikacje były prowadzone w analizach miejskich systemów osadniczych. Ze względu na marginalny charakter rolnictwa w mieście, działalność ta (na niskim endogenicznym

poziomie) była często pomijana w badaniach. Niektórzy autorzy rozszerzali założenia teorii bazy ekonomicznej poza ramy regionalno-miejskiej analizy i wychodzili z propozycjami włączenia do studiów nad systemem osadniczym osiedli (obszarów) wiejskich (Zagożdżon 1964, Maik 1976, Wójcik 2010). W podstawach teoretycznych takich podejść podkreślano relatywny charakter funkcji osiedli, zależnie od poziomu analizy systemu osadniczego (lokalnego, ponadlokalnego). Teoria bazy ekonomicznej (w dojrzałej formie ukształtowała się w latach 40. XX w.) odnosi się do specyfiki społecznego i terytorialnego podziału pracy epoki industrialnej, w tym wyróżniania miast i wsi według kryterium funkcjonalnego (funkcje rolnicze we wsiach i funkcje nierolnicze w miastach). Niezwracanie większej uwagi na wieś, jako element składowy bazy ekonomicznej, wynikało z kilku przyczyn zarówno o charakterze ideologicznym, jak i techniczno-organizacyjnym. Wśród nich do najważniejszych można zaliczyć:

- prymat ideologii industrializacji i „wielkich” programów rozwoju społecznego opartych na uprzemysłowieniu, zwłaszcza w ośrodkach miejskich (urbanizacja);
- rosnące znaczenie przemysłu i usług w wytwarzaniu PKB, a tym samym marginalizacji ekonomicznej funkcji rolnictwa;
- specyfikę działalności rolniczej (zwłaszcza w krajach słabo rozwiniętych lub rozwijających się), która w wielu regionach ma charakter niekomercyjny (samozaopatrzeniowy) i nie kieruje się zasadami rachunku ekonomicznego (zysku);
- utożsamianie obszarów wiejskich z funkcją rolniczą i niedoceniaanie wsi jako miejsca lokalizacji lub potencjalnej lokalizacji działalności pozarolniczych;
- ekonomiczną i kulturową dyskryminację wsi jako obszarów opóźnionych w rozwoju, a tym samym niedostrzeganiu w niej istotnego partnera w wymianie gospodarczej.

Teoria bazy ekonomicznej, jako koncepcja wyjaśniająca gospodarczy wzrost (lub upadek) jednostek osadniczych, szczególną uwagę zwraca na wymianę dóbr. Funkcja ośrodka, czyli działalność skierowana na zewnątrz, przynosi skutki dla jednostek osadniczych, w których jest zlokalizowana (Suliborski 2001). Funkcja, jako rodzaj elementu w systemie, może być analizowana na różnych poziomach systemu osadniczego (lokalnym, regionalnym, krajowym), choć analiza przede wszystkim odnosi się do miejskich systemów osadniczych. Koncepcją odwołującą się do funkcjonowania systemów osadniczych z punktu widzenia wsi i opierającą się na roli funkcji egzogenicznej jest koncepcja kształtowania się strefy żywicielskiej miast. Teoria strefy żywicielskiej miasta w swych założeniach odnosi się do roli wyspecjalizowanego i towarowego rolnictwa we współkształtowaniu systemu osadniczego (Zgliński 1994). W kontekście teorii bazy ekonomicznej funkcję żywicielską należy uznać jako jedną z funkcji zewnętrznych wsi.

Koncepcja bazy ekonomicznej upatruje przyczyn wzrostu ośrodków w działalności eksportowej, co jednocześnie prowadzi do integracji systemu osadniczego (specjalizacja osiedli). Współczesne interpretacje tej teorii, podobnie jak innych teorii popytowych, kierują uwagę na charakter dóbr, które są przedmiotem wymiany. Klasyczny podział funkcji ekonomicznych pomiędzy wieś (funkcje rolnicze) i miasta (funkcje pozarolnicze), wykształcony i utrwalony w okresie industrializacji, prowadził do segmentacji układów funkcjonalno-przestrzennych. Wymiana towarów pomiędzy wsią i miastem prowadzi do wzbogacenia się ośrodków miejskich kosztem wsi. Główną przyczyną jest charakter dóbr wytwarzanych w obu strefach. Miasta oferują dobra wysoko przetworzone (kapitałopchłonne), i co za tym idzie o większej wartości, a obszary wiejskie konkurują produkcją rolniczą o stosunkowo małym stopniu przetworzenia (pracochłonne). Wymiana w długim czasie pomiędzy obszarami wiejskimi i miejskimi prowadzi do powstania różnic w sytuacji dochodowej (poziomie życia) i wszelkich konsekwencji z tego wynikających (emigracje ludności ze wsi, wyludnianie wsi, pauperyzacja, gospodarcza i kulturowa degradacja). Proces ten decyduje o peryferyzacji wiejskich układów osadniczych i podporządkowaniu ich centrom rozwoju gospodarczego, czyli miastom.

Wiejskie peryferie a koncepcja polaryzacji

W naukach społecznych, w tym również geografii człowieka, jedną z najważniejszych teorii wyjaśniających zróżnicowanie struktury przestrzennej jest koncepcja 'rdzenia–peryferii' oraz jej pokrewne, np. rozwoju spolaryzowanego lub regionów węzłowych. Źródłem tej koncepcji są sformułowane na przełomie XIX i XX w. założenia o organicystycznym charakterze jednostek polityczno-terytorialnych (państw, regionów). Antenaci geografii człowieka uważali wówczas, że zasięg granic państwa i wielkość terytorium wyraża jego siłę, a stolica (obszar rdzeniowy, załączkowy) jest 'sercem' podtrzymującym funkcje życiowe organizmu politycznego (Ratzel 1887). Zasadnicze założenia geograficznej wersji koncepcji rdzenia (centrum) i peryferii powstały w oparciu o obserwację zmian w strukturach funkcjonalno-przestrzennych państw oraz regionów w okresie uprzemysłowienia i w dużej mierze odnosiły się do ekonomicznej charakterystyki zmienności układów terytorialnych (Rykiel 1991). J. Friedman (1968) formułując najważniejsze tezy koncepcji rdzenia – peryferii wskazywał na czynniki związane z wczesną industrializacją, które jego zdaniem zdecydowały o pojawieniu się innowacyjnych centrów i utrzymywaniu przez nich przewagi konkurencyjnej oraz wynikającej z niej dominacji ekonomicznej nad pozostałym obszarem,

czyli peryferiami (Grzeszczak 1999, Grosse 2002). Koncepcja rdzenia i peryferii jest jednym z najczęściej stosowanych modeli rozwoju społeczno-gospodarczego w opisie przestrzennego zróżnicowania pozycji władzy i podporządkowania, nie tylko ekonomicznego, ale również politycznego i kulturowego. Do koncepcji tej geografowie odwołują się stosunkowo często, zwłaszcza w kontekście wyjaśniania przestrzennego rozmieszczenia zjawisk społeczno-gospodarczych (mapowanie rozwoju). Założenia tej teorii służą również do opisu zróżnicowań w różnych skalach przestrzennych, od lokalnej i regionalnej (np. koncepcja regionu węzłowego, rozwoju spolaryzowanego), przez krajową (np. koncepcje urbanizacji i metropolizacji, dyfuzji innowacji oraz np. kresów państwowych) po skalę globalną (np. koncepcja systemu światowego).

Koncepcja rdzenia-peryferii opisuje w dużej mierze pozycję obszarów wiejskich w rozwoju społeczno-gospodarczym epoki industrialnej. Zwrócenie uwagi na geograficzne umiejscowienie procesów rozwojowych, przede wszystkim w wielkich miastach, i w oparciu o dominujące (wiodące) na danym etapie przemian gospodarczych branż przemysłowych, sytuuje wieś oraz rolnictwo na pozycji peryferii zdominowanych przez ośrodki miejskie – centra dyfuzji innowacji i bodźców rozwojowych.

Wiejskie peryferia a koncepcja urbanizacji i rozwoju wielofunkcyjnego

Koncepcja urbanizacji jest jednym z najczęściej stosowanych podejść do teorii i praktyki badawczej, które służą wyjaśnieniu zmienności społeczno-gospodarczej krajowych i regionalnych struktur przestrzennych. W geografii od lat. 60. XX w., zaczęto używać terminu 'urbanizacja wsi', co budziło kontrowersje z uwagi na bardzo szeroki zakres tego pojęcia, pod którym często opisywano różne przemiany związane z modernizacją, zmianami demograficznymi, społecznymi i rozwojem instytucjonalnym (Rajman 1994). Urbanizację wsi rozpatrywano najczęściej w związku z procesem industrializacji miast (Rakowski 1980). Szczególną uwagę zwracano na obszary rozwijające się pod wpływem wielkich miast, a urbanizację wsi łączono często ze zjawiskiem kształtowania się stref podmiejskich dużych miast (suburbanizacja). W odróżnieniu od urbanizacji, jako procesu powstawania i rozwoju miast, urbanizacja wsi określana była często 'semiurbanizacją', czyli takimi „przemianami społeczno-gospodarczymi i morfologicznymi wsi, które niekoniecznie prowadzą do całkowitej urbanizacji, czy to w sensie przyłączenia wsi do istniejącego miasta, czy też metamorfozy wsi w miasto w pełni rozwinięte” (Golachowski 1966, s. 45).

W studiach urbanizacyjnych wieś najczęściej była przedstawiana jako obszar, który podlega pewnym strukturalnym zmianom na wzór miejski (demograficznym, zawodowym, przestrzennym). Urbanizacja wsi, jako wyraz pewnej idei postępu, progresu społeczno-gospodarczego, opierała się na wartościowaniu przemian charakterystycznych dla miast oraz wsi. Interpretacja zjawisk urbanizacyjnych służyła przedstawianiu wsi jako środowisk zacofanych, nienadążających za zmianami społecznymi i gospodarczymi w społeczeństwie masowym. W koncepcji tej miasto jest wzorem rozwoju dla wsi, co w dłuższej perspektywie czasowej ma doprowadzić do upodobnienia się wsi do miasta. Urbanizacja wsi jest w tym sensie jedną z wersji teorii modernizacji, która zakłada transfer, dyfuzję wzorów rozwoju społeczno-gospodarczego uznanych z jakiegoś względu za pożądane w strukturze społeczno-gospodarczej wsi. Współcześnie taki sposób patrzenia powiela się w badaniach nad metropolizacją przestrzeni, gdzie wyróżnia się obszary metropolitalne o dużym stopniu łączności z procesami globalnymi oraz niemietropolitalne, do których zalicza się większość obszarów wiejskich (marginalizowanych regionalnych peryferii).

Z koncepcją urbanizacji wsi łączy się w dużej mierze planistyczne pojęcie 'rozwoju wielofunkcyjnego' (Kostrowicki 1976). Rozwój koncepcji obszaru wiejskiego, jako przestrzeni wielofunkcyjnej wiązał się z ewolucją poglądów geografów rolnictwa na współczesny charakter przemian społeczno-gospodarczych wsi (od lat 70. XX w.), których cechą było i jest stopniowe zmniejszanie roli rolnictwa w strukturze gospodarczej terenów wiejskich. Koncepcja wiejskiego rozwoju wielofunkcyjnego zrodziła się z potrzeby nowego sposobu planowania wsi dostosowanego do szybkich zmian strukturalnych wiejskiej gospodarki, w tym modernizacji rolnictwa. Identyfikacja funkcji wiejskich za pomocą wskaźników charakteryzujących pewną powierzchnię (jednostkę odniesienia) w najszerszym ujęciu została przedstawiona przez W. Stolę (np. 1987). Taki model badań struktury funkcjonalnej obszarów wiejskich przeważa w większości studiów geograficznych podejmujących współcześnie ten temat (np. Bański i Stola 2002, Bański 2006). Funkcje obszaru dzieli się na podstawowe i uzupełniające. Funkcje podstawowe są uznawane za decydujące o poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego obszaru i połączeniu wsi ze światem zewnętrznym.

Badania nad wielofunkcyjnością obszarów wiejskich, w przeciwieństwie do studiów urbanizacyjnych, zwracają mniejszą uwagę na funkcjonalne relacje miasto–wieś (relacje w systemie osadniczym), a w większym stopniu koncentrują się na przemianach struktury funkcjonalno-przestrzennej obszarów wiejskich, gdzie identyfikacja związków miasto–wieś opiera się głównie na analizie relacji przestrzennych wynikających z geograficznego umiejscowienia pewnych typów rozwojowych wsi. Koncepcja rozwoju wielofunkcyjnego w dużym stopniu odtwarza sposób patrzenia na strukturę

przestrzenną obszarów wiejskich w kategoriach centrum–peryferie, przy czym ich identyfikacja (centrów i peryferii) odbywa się w obrębie terenów wiejskich. W ten sposób wyróżnia się pewne typy rozwoju wielofunkcyjnego obszarów wiejskich, których struktura funkcjonalna oraz dominacja funkcji podstawowych jest przedstawiana jako pewien wzór przemian, choć identyfikuje się je nie tylko w oparciu o funkcje pozarolnicze, ale również rolnicze (np. funkcje towarowego, efektywnego rolnictwa). Koncepcja ukształtowana na gruncie geografii rolnictwa, a rozwijana dziś w obrębie nowej dyscypliny badawczej – geografii wsi, podchodzi do zróżnicowania przestrzennego wsi z dużo większym namysłem niż koncepcje rozwijane przez przedstawicieli innych dyscyplin geograficznych (geografii miast, geografii ekonomicznej i politycznej). Popularność tej koncepcji w różnych odmianach badawczych, np. wiejskich obszarów problemowych (Bański 2006), wiejskich obszarów sukcesu (Czapiewski 2010), jest ważnym elementem współczesnej identyfikacji obszarów społeczno-gospodarczego wzrostu i stagnacji na wsi.

Wiejski obszar peryferyjny w poststrukturalnych koncepcjach badawczych

Teorie poststrukturalne w geografii człowieka charakteryzują się dużym związkiem ze współczesną myślą nauk społecznych. Pojawienie się geografii społecznej, a przede wszystkim geografii kultury, które interpretują przestrzeń jako wysoce złożoną kategorię poznania, było m.in. podstawą zakwestionowania modelu badań obiektywnej rzeczywistości, a tym samym odejścia od wyłącznie fizycznego (geometrycznego) sposobu przedstawień przestrzeni na rzecz ujęć relacyjnych (Gregory 1994). Poststrukturalizm w geografii odchodzi od opisu obiektów, a punkt ciężkości rozważań przesuwają na odczytywanie relacji i interakcji pomiędzy relacjami, które łączą obiekty, miejsca, ludzi (topologia). Zasadniczym celem badań jest odkrywanie złożoności relacji, które kryją się pod różnymi formami przestrzeni fizycznej (Gregory 1994, Murdoch 2006). D. Massey (1998) dowodzi, że wieloraka tożsamość ludzi kształtuje jednocześnie złożoną tożsamość miejsc. Stąd też badania rzeczywistości społecznej muszą obejmować studia nad różnymi grupami społecznymi i kształtowanymi przez nie przestrzeniami. Geografia społeczna w radykalnej formie zainteresowała się nie tylko problemem powstawania przestrzeni marginalnych i mechanizmów narastania dysproporcji społecznych, ale zaangażowała się w krytyczną ocenę procesów prowadzących do powstania nierówności (np. Harvey 1989, Soja 1996). Postrukturalizm wyraża potrzebę bardziej refleksyjnej i złożonej konceptualizacji przestrzeni, która nie może pełnić funkcji „pojemnika”, ale powinna być wyjaśniania w kategoriach

społecznych działań i wyobrażeń (Murdoch 2006). Konstruktywna krytyka założeń funkcjonalizmu jest charakterystyczna również dla geografii wsi, zwłaszcza w literaturze angloamerykańskiej. Od początku lat 80. XX w. poglądy geografów ewoluują w kierunku dostrzegania społecznego charakteru uwarunkowań wytwarzania wiejskiej przestrzeni.

Wiejski obszar peryferyjny a podejście realistyczne

W realistycznej analizie struktur społeczno-gospodarczych uwagę zwraca się na dualizm w interpretacji działalności ekonomicznej ludzi. Podejście to krytycznie ocenia możliwości wyjaśniania struktury w oparciu o klasyczny schemat analizy funkcjonalnej. Celem realistycznego podejścia jest połączenie abstrakcyjnego schematu identyfikacji działalności gospodarczej w kategoriach funkcji (obszaru, osiedli) ze społeczną oceną warunków działania na bazie celowego doboru studiów przypadku (Sayer 1984). W realistycznym modelu badań geograficznych formułowane są założenia o dualnym charakterze struktury, co związane jest z wpływem socjologicznej orientacji strukturalnego marksizmu na nauki społeczne (por. Turner 2004, Suliborski 2010).

W geografii człowieka, zwłaszcza w geografii osadnictwa, dualizm struktury polega na rozróżnieniu poziomu zjawisk ponadjednostkowych i jednostkowych. W płaszczyźnie jednostkowej przyjmuje się interpretację społeczną, której celem jest poznanie motywów ludzkiego działania. W perspektywie ponadjednostkowej, strukturalizacji poddaje się globalne rezultaty tych działań w ramach określonego systemu osadniczego (Maik 1988). Rola osiedla w systemie zależy od pełnionych funkcji, a z drugiej strony funkcja ta jest globalnym wynikiem zachowań społecznych ludzi. Miejsce (jednostka osadnicza, miasto, wieś) traktowane jest zatem jako przestrzeń „spotkania” indywidualnych działań ludzi ze strukturami społecznymi (Lisowski 1998).

Podstawą rozwoju scjentyzmu krytycznego, w tym strukturalnego marksizmu, jest traktowanie przestrzeni jako pewnego czynnika strukturyzującego relacje społeczne (por. Maik i Stachowski 1995). Wieś jest wówczas pewnym terytorium (obszarem, jednostką osadniczą) i pełni określone funkcje (wewnętrzne, zewnętrzne) w organizacji społecznej. Społeczeństwo obszar ten zajmuje, użytkuje (kontroluje), urządza, przekształca. Tezę o dualnym charakterze struktury wykorzystano m.in. w tworzeniu założeń koncepcji lokalnych systemów osadniczych (Maik 1993). Ukształtowała się ona na drodze ewolucyjnego poszerzania teorii lokalnej sieci osadniczej, ośrodków lokalnych i zespołów osadniczych o założenia koncepcji systemowej. Kategorią wyjaśniającą tworzenie się lokalnego podsystemu społecznego jest funkcja

jednostki osadniczej o specyficznym charakterze (lokalnym). Zwrócenie uwagi na cykl życia codziennego, jako pewnej egzemplifikacji relacji funkcjonalnych w lokalnym systemie osadniczym, przyczyniło się m.in. do podkreślenia roli form i charakteru zamieszkiwania miejsc przez ludzi, a nie tylko wykonywanej działalności ekonomicznej (Suliborski 1976). W ten sposób na gruncie krytycznej orientacji funkcjonalnej w geografii człowieka powstała koncepcja środowiska mieszkaniowego, które zdefiniowano jako zbiór miejsc zamieszkania identyfikowanych zespołem istotnych dla człowieka elementów społeczno-ekonomicznych i przyrodniczych otaczających te punkty, a także relacji zachodzących pomiędzy elementami a miejscami zamieszkania oraz relacji międzyelementowych (Suliborski 1976).

Wiejski obszar peryferyjny w podejściu realistycznym jest pewnym rodzajem systemu lokalnego o specyficznych cechach. Dualistyczna interpretacja struktury zmienia w zasadniczy sposób postrzeganie obszarów wiejskich. Realistyczna koncepcja struktury buduje wielopiętrowy system wyjaśnień, co tworzy podstawę do odkrycia rzeczywistych mechanizmów zmian funkcji i struktury funkcjonalnej. W ujęciu tym odchodzi się od wartościowania przestrzeni w kategoriach „centrum = wzrost” i „peryferie = stagnacja” dostrzegając specyfikę działalności ekonomicznej i powiązanej z nią organizacji przestrzeni oraz organizacji dziennego cyklu życia. Strukturalizm marksistowski opiera się na relacyjnej interpretacji przestrzeni, a badania kładą nacisk na współzależności typów produkcji (rynków pracy) i zjawisk społecznych. Alternatywne spojrzenie na podział centrum–peryferia uwydatnia współczesny charakter „wiejskości”. Centrum i peryferii nie można traktować jako odrębnych (autonomicznych) światów, ale jako efekt społecznego podziału pracy. Wiejskie peryferie są wytwarzane jednocześnie w procesach formowania się i umacniania kapitalizmu jako specyficznych relacji produkcji. W przypadku obszarów wiejskich specyfika ta kształtuje się w oparciu o relacje produkcji rolniczej i innych pierwotnych dziedzin ludzkiej aktywności gospodarczej, których cechą jest duży związek ze środowiskiem przyrodniczym (Gilbert 1998). Peryferyjność w społeczeństwach kapitalistycznych można interpretować w związku z działalnością rolniczą opierającą się na jedynym w swoim rodzaju czynniku produkcji, czyli ziemi, co jednocześnie nie oznacza zacofania czy opóźnienia (np. istnienie form kapitalistycznego rolnictwa rynkowego). Wiejskość wyjaśniana jest w kategoriach specyficznego systemu gospodarczego i kulturowego kształtowanego przez nierównomierny rozwój regionów oraz aktywność ekonomiczną w zakresie pierwotnej produkcji (Gilbert 1998).

Wiejski obszar peryferyjny a podejście kulturowe

Uniwersalizm badawczy podejścia kulturowego wynika z traktowania człowieka jako punktu wyjścia do refleksji nad jego biologiczną, społeczną i kulturową naturą (Jędrzejczyk 2007). Geografia humanistyczna akcentuje kulturowy aspekt ludzkiej osobowości, a za cel stawia się zrozumienie człowieka i warunków środowiska, w którym żyje (Jędrzejczyk 2007, Rembowska 2003). Człowiek i jego życie, postrzeganie, ocena i wartościowanie przestrzeni daje inną perspektywę badań geograficznych. Poszukiwanie sensów ukrytych w ludzkiej świadomości lub uzewnętrznionych w działaniach, intencjach jest potrzebne, aby zrozumieć akty doświadczania indywidualnego lub kolektywnego środowiska życia. Wsie jako pewne wspólnoty terytorialno-społeczne w Polsce, zróżnicowane regionalnie, ukształtowane najczęściej w długim czasie, charakteryzujące się nadal pewną odrębnością kulturową, są ciekawym i inspirującym przedmiotem badań geografii kultury. Geografia kultury, zwracająca uwagę na wymiar aksjologiczny i estetyczny, interpretuje wieś jako specyficzny styl życia lub zbiór stylów życia kształtujących się w środowisku wsi. Wieś kojarzona zazwyczaj z procesem „długiego trwania” doświadcza obecnie szybkich przemian społeczno-kulturowych, z których ważnym aspektem jest zmiana stosunku do ziemi i innych elementów przyrodniczych. Na wieś jako twór kulturowy można zatem patrzeć przez pryzmat wyobrażeń mieszkańców o miejscu życia i wartości przypisywanym poszczególnym składnikom otoczenia (przestrzeń symboliczna).

Koncepcje kulturowe interpretują wieś jako specyficzny styl życia oraz rodzaj tożsamości społecznej budowane w oparciu o wartości związane z wiejskim sposobem zamieszkiwania i pracy. Wsi peryferyjnej nie interpretuje się w jednostronnych kategoriach zapóźnienia gospodarczego, obszaru problemowego czy degradacji kulturowej. Wiejska peryferyjność to przede wszystkim potencjał kulturowy, zakorzenienie społeczne i terytorialne, zespół tradycyjnych wartości wywodzących się ze specyficznej wiejskiej wspólnotowości, familijności oraz religii (Wójcik 2009, Zarycki 2007). Peryferie to część narodowej i regionalnych tożsamości, pewien rodzaj „kresów”, które choć znajdują się na uboczu głównych prądów przemian gospodarczych i kultury masowej, niosą silny przekaz oparty na pewnej wizji rozwoju społecznego (konserwatyzm), a także coraz częściej wyrażają tęsknotę części społeczeństwa za „wiejskością” jako sposobem życia (Phillips 2005, Grzeszczak 2010). Geograficzne badania wsi peryferyjnych (głównie w kręgu angloamerykańskim) coraz częściej ukazują problemy różnych środowisk społecznych, dowodząc w wielu przypadkach braku zasadności generalizacji podziałów przestrzeni na centrum i peryferie.

Podsumowanie

Przegląd najważniejszych, tradycyjnych i nowych, koncepcji badawczych w kontekście wiejskich obszarów peryferyjnych ukazuje z jednej strony dużą różnorodność sposobów wyjaśniania struktur i procesów kształtujących ich charakter, z drugiej zaś buduje pewne wyobrażenie o możliwościach interpretacji wiejskich peryferii w poststrukturalnych podejściach badawczych geografii człowieka.

Praktyczny wymiar przeprowadzonej analizy podejść badawczych polega na zwróceniu uwagi na przeważający sposób przedstawienia wiejskich peryferii w literaturze naukowej, czyli w modelu funkcjonalno-strukturalnym. Nowe podejścia badawcze „wyzwalają” wiejskie peryferie ze stereotypowego sposobu ich opisu jako obszarów zacofanych, nienadążających za zmianami zachodzącymi w centrum, zdegradowanych pod względem gospodarczym i kulturowym. Poststrukturalne koncepcje badań podkreślają wielowymiarowość przestrzeni i przede wszystkim zwracają uwagę na istnienie struktur ukrytych (struktur działania, mentalnych, itp.) oraz pozaekonomicznych rodzajów kapitału (przede wszystkim kapitału kulturowego)³. Zmiana sposobu myślenia o wsi peryferyjnej jest o tyle ważne, że w oparciu o badania naukowe formułowane są często wytyczne dla rozwoju obszarów wiejskich. Tradycyjne (funkcjonalne, ekonomiczne) interpretowanie zjawisk charakterystycznych dla wsi peryferyjnych może utrzymywać ich stereotypowe postrzeganie. Postrukturalizm, zwłaszcza o kulturowym zabarwieniu, przedstawia wiejskie peryferie jako obszary zróżnicowane i posiadające znaczne walory (społeczne, środowiskowe, krajobrazowe, itp.). Praktyczny wymiar bardziej złożonej interpretacji przemian wsi peryferyjnej polega na podkreśleniu, że nie ma uniwersalnych wytycznych dotyczących ich planowania, a lokalne programy rozwoju powinny być ustalane przy szacunku dla indywidualności poszczególnych wsi (obszarów wiejskich) wynikających z oryginalnych form historyczno-kulturowej tożsamości i współczesnych przekształceń.

Literatura

Bański J., 2006, *Geografia polskiej wsi*, PWE, Warszawa.

Bański J., Stola W., 2002, *Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce*, Studia Obszarów Wiejskich, 3, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa.

Bunce M., 1994, *The countryside ideal*, Routledge, London.

³ Koncepcja kapitałów autorstwa P. Bourdieu jest współcześnie powszechnie wykorzystywana w analizach nauk człowieka (por. np. Turner 2004), w tym także światowej geografii człowieka (por. Cloke i in. 1991).

- Cloke P., Philo Ch., Sandler D., 1991, *Approaching Human Geography. An Introduction to Contemporary Theoretical Debates*, Paul Chapman Publishing Ltd, London.
- Czapiewski K. Ł., 2010, *Koncepcja wiejskich obszarów sukcesu społeczno-gospodarczego i ich rozpoznanie w województwie mazowieckim*, Studia Obszarów Wiejskich, 22, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Friedman J., 1968, *The role of cities in national development*, Santiago de Chile.
- Gilbert J., 1998, *Teoretyczny fundament socjologii wsi*, [w:] K. Gorlach (red.), *Socjologia wsi w Ameryce Północnej*, Wydawnictwa UMK, Toruń.
- Golachowski S., 1966, *Urbanizacja wsi w województwie opolskim*, [w:] *Problemy ewolucji układów osadniczych na tle procesów urbanizacyjnych w Polsce*, MZPPAUiB, Materiały i Studia, Seria IV, nr 5, PWN, Warszawa.
- Gregory D., 1994, *Geographical imaginations*, Blackwell, Oxford.
- Grosse T. G., 2002, *Przegląd koncepcji teoretycznych rozwoju regionalnego*, Studia Regionalne i Lokalne, 1 (8).
- Grzeszczak J., 1999, *Bieguny wzrostu a formy przestrzeni spolaryzowanej*, Prace Geograficzne, 173, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Grzeszczak J., 2010, *Gentryfikacja osadnictwa. Charakterystyka, rozwój koncepcji badawczej i przegląd wyjaśnień*, Monografie IGiPZ PAN, Warszawa.
- Harvey D., 1989, *The condition of postmodernity*, Blackwell, Oxford.
- Jędrzejczyk D., 2007, *Geografia jako nauka humanistyczna*, [w:] W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski (red.), *Podstawowe idee i koncepcje w geografii*, t. 3., *Geografia a przemiany współczesnego świata*, WSG, Bydgoszcz.
- Kostrowicki J., 1976, *Obszary wiejskie jako przestrzeń wielofunkcyjna. Zagadnienia badawcze i planistyczne*, Przegląd Geograficzny, 4, Warszawa.
- Lisowski A., 2003, *Koncepcje przestrzeni w geografii człowieka*, UW, Warszawa.
- Maik W., 1976, *Analiza funkcjonalna sieci osadniczej podregionu kaliskoostrowskiego*, Seria Geografia, 11, UAM, Poznań.
- Maik W., 1988, *Rozwój regionalnych i krajowych układów osadnictwa*, Seria Geografia, 37, UAM, Poznań.
- Maik W., 1992, *Podstawy geografii miast*, UMK, Toruń.
- Maik W., 1993, *Koncepcja lokalnych systemów osadniczych. Założenia i perspektywy badawcze*, [w:] W. Maik (red.), *Problematyka lokalnych systemów osadniczych*, UMK, Toruń.
- Maik W., Stachowski J., 1995, *Preteoretyczne modele pojęciowe w geografii społecznej i ich rola w budowie teorii i wyjaśnianiu zjawisk społeczno-przestrzennych*, [w:] St. Liszewski (red.), *Studia z geografii społecznej*, Acta Universitatis Lodzensis, Folia geographica, 19, Łódź.

- Massey D., 1998, *Power-geometries and the politics of space-time*, Hettner-Lecture, Department of Geography, University of Heidelberg, Heidelberg.
- Murdoch J., 2006, *Post-structuralist geography*, SAGE Publications, London – Thousand Oaks – New Delhi.
- Phillips M., 2005, *Differential productions of rural gentrification: illustrations from North and South Norfolk*, *Geoforum*, 35, s. 477–494.
- Rajman J., 1994, *Przemiany społeczno-gospodarcze osadnictwa wiejskiego (przegląd problematyki badawczej)*, [w:] *Geografia osadnictwa i ludności w niepodległej Polsce, lata 1918–1993*, tom II, *Kierunki badań naukowych*, PTP, KGOiL, Łódź.
- Rakowski W., 1980, *Uprzemysłowienie a proces urbanizacji*, PWE, Warszawa.
- Ratzel F., 1897, *Politische Geographie*, München.
- Rembowska K., 2003, *Kultura w tradycji i współczesnych nurtach badań geograficznych*, UŁ, Łódź.
- Rykiel Z., 1991, *Rozwój regionów stykowych w teorii i badaniach empirycznych*, IGiPZ PAN, Ossolineum, Warszawa.
- Sayer A., 1984, *Method and social science*, Hutchinson, London.
- Soja E., 1996, *Thirdspace. Journeys to Los Angeles and other real-and-imagined places*, Blackwell London.
- Stola W., 1987, *Klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski. Próba metodyczna*, Prace Habilitacyjne, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Suliborski A., 1976, *Środowisko mieszkaniowe miasta jako przedmiot badań geografii osadnictwa*, *Acta Universitatis Lodzianensis*, Seria II, 7.
- Suliborski A., 2001, *Funkcje i struktura funkcjonalna miast. Studia empiryczno-teoretyczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Suliborski A., 2008, *Funkcje miast*, [w:] St. Liszewski (red.), *Geografia Urbanistyczna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Suliborski A., 2010, *Funkcjonalizm w polskiej geografii miast. Studia nad genezą i pojęciem funkcji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Turner J. H., 2004, *Struktura teorii socjologicznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Wójcik M., 2009, *Spółeczna geografia wsi*, *Czasopismo Geograficzne*, 80, 1–2.
- Wójcik M., *Zmiany funkcji obszarów wiejskich w województwie łódzkim w ujęciu koncepcji bazy ekonomicznej (1999–2007)*, [w:] M. Wójcik (red.), *Studia nad bazą ekonomiczną miast i rynkiem pracy w województwie łódzkim*, KIRR, ZGRiS UŁ, Łódź.
- Zagożdżon A., 1964, *Problematyka zespołów osadniczych*, *Czasopismo Geograficzne*, 3–4, Wrocław.
- Zarycki T., 2007, *Interdyscyplinarny model stosunków centro-peryferyjnych. Propozycje teoretyczne*, *Studia Regionalne i Lokalne*, 1 (27).

Zgliński W., 1994, *Kształtowanie się strefy żywicielskiej aglomeracji warszawskiej*, Prace Geograficzne, 162.

Summary

In the tradition of geographical studies the concept “core – periphery” is one of the most important theoretical constructs which has been verified empirically on many occasions. The main objective is to attempt and compare form of occurrences of ‘peripheral rural areas’ in the traditional and a new geographical research. Overview of key theoretical concepts in the context of peripherality, on the one hand, shows a large variety of ways to explain the structures and processes that shape a character of peripheral rural areas, and, on the other hand, builds on some idea of the possibilities of interpretation of rural periphery in the new – post-structural and cultural approaches in researches of human geography.

Roman RUDNICKI
Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej
i Gospodarki Przestrzennej
Uniwersytet Adama Mickiewicza
ul. Dziegielowa 27, 61-680 Poznań
romrud@amu.edu.pl

Peryferyjność położenia geograficzno-komunikacyjnego a wybrane wskaźniki rozwoju powiatów ziemskich

Peripherality of geographical-transportation location and selected development indices for non-urban poviat

Zarys treści: Artykuł obejmuje delimitację przestrzenną powiatów ziemskich w Polsce według ich odległości od stolicy kraju, miasta wojewódzkiego oraz granicy państwa. Kryteria te stanowiły podstawę bonitacji obszarów peryferyjnych oraz ich analizy względem trzech aspektów rozwoju w latach 1995 i 2009: społecznego (zmiana liczby ludności), gospodarczego (zmiany liczby podmiotów gospodarczych) i ekologicznego (zmiany liczby ludności obsługiwanej przez oczyszczalnie ścieków). Wykazano, że peryferyjność położenia w największym stopniu wyznacza odległość danego powiatu od stolicy województwa. Wskazuje to na dużą rangę polityki regionalnej. Jednakże analiza wydatkowanych w 2009 r. środków Regionalnego Programu Operacyjnego wykazała regiony cechujące się z jednej strony wyższą absorpcją środków w powiatach peryferyjnie położonych względem stolicy województwa a z drugiej, w powiatach sąsiadujących z metropolią, gdzie miało miejsce większe wsparcie unijne.

Słowa kluczowe: powiaty ziemskie, obszary peryferyjne, zróżnicowanie przestrzenne, rozwój.

Wprowadzenie

Pod względem społeczno-ekonomicznym Polska charakteryzuje się dużą zmiennością przestrzenną. Ważną determinantą tego zróżnicowania jest położenie danego obszaru, zwłaszcza z punktu widzenia peryferyjności. Obszary (regiony) peryferyjne z reguły wyznacza się zarówno na podstawie kryteriów

przestrzennych (dotyczących położenia geograficzno-komunikacyjnego), jak i ekonomicznych (dotyczących niskiego poziomu społeczno-gospodarczego; por. Grosse 2007a, Miszczuk 2010). Według kryterium przestrzennego są to obszary oddalone od centrów gospodarczych i trudno dostępne pod względem komunikacyjnym (por. Komornicki i in. 2008). Pod tym względem szczególnie istotny jest pogłębiający się podział polskiej przestrzeni na obszary metropolitalne (rdzeń) – będące głównym beneficjentem rozwoju gospodarczego Polski po 1990 r. oraz obszary pozametropolitalne (peryferia) – charakteryzujące się niskim tempem rozwoju (Domański 2008, Markowski i Marszał 2006). Dlatego według kryteriów ekonomicznych obszary peryferyjne utożsamia się z terenami słabo zurbanizowanymi, o niewielkiej gęstości zaludnienia i niskim poziomie rozwoju gospodarczego (np. zgodnie z polityką spójności PKB poniżej 75% średniej w UE na 1 mieszkańca, według parytetu siły nabywczej; por. Grosse 2007b).

Niniejszy artykuł stanowi próbę analizy przestrzennej zagadnienia peryferyjności położenia w odniesieniu do powiatów ziemskich (314 jednostek) – jednostek zdominowanych przez ludność wiejską i obejmujących ogół obszarów wiejskich w Polsce.

W ramach kryteriów ekonomicznych peryferyjności jako podstawę analizy przyjęto cechy diagnostyczne ilustrujące trzy aspekty rozwoju – społeczny (zmiany liczby ludności), gospodarczy (zmiany liczby podmiotów gospodarczych), ekologiczny (zmiany liczby ludności obsługiwanej przez oczyszczalnie ścieków; por. Rudnicki 2008). W celu uchwycenia trwałych tendencji zmian badaniami objęto piętnastolecie 1995–2009 (ze względu na wymóg zachowania kryterium porównywalności jednostek przestrzennych w opracowaniu uwzględniono zmiany podziału administracyjnego na szczeblu powiatów, jakie miały miejsce w badanym okresie).

Tak ukierunkowaną analizę przeprowadzono z jednej strony na podstawie wartości bezwzględnych (stany w latach 1995 i 2009; na podstawie BDR GUS), stanowiących podstawę konstrukcji wskaźników informujących o ich poziomie w 2009 r. w odniesieniu do stanu w 1995 r. (stan 1995=100 pkt), a z drugiej wykorzystano ujęcie powyższych cech w formie wartości względnych – wskaźników informujących o gęstości zaludnienia, liczbie podmiotów w rejestrze REGON na 1000 osób oraz udziale ludności korzystającej z oczyszczalni ścieków w ogólnej liczbie ludności. Ponadto w analizie uwzględniono pozyskane w 2009 r. środki Regionalnego Programu Operacyjnego (w zł ogółem i per capita; na podstawie danych Ministerstwa Rozwoju Regionalnego wykorzystanych w opracowaniu przez redakcję Rzeczypospolitej rankingu samorządów pod względem pozyskiwania środków UE).

Z kolei w ramach determinant przestrzennych podstawę analizy stanowiła delimitacja obszarów peryferyjnych z uwzględnieniem trzech kryteriów:

I. Odległość od stolicy kraju Warszawy, z wydzieleniem pięciu stref:

- 1. do 100 km – 28 powiatów, w tym: 25 w woj. mazowieckim oraz łowicki, rawski i skierniewicki w woj. łódzkim;
- 2. 100–200 km – 74 powiaty, w tym: 15 w woj. łódzkim, po 12 w woj. lubelskim i mazowieckim, 9 w woj. warmińsko-mazurskim, po 8 w woj. kujawsko-pomorskim, podlaskim i świętokrzyskim, i 2 w woj. wielkopolskim (kolski i turecki);
- 3. 200–300 km – 104 powiaty, w tym: po 14 w woj. podkarpackim i wielkopolskim, po 11 w kujawsko-pomorskim i małopolskim, po 10 w woj. śląskim i warmińsko-mazurskim, 8 w woj. lubelskim, po 6 w woj. pomorskim i podlaskim, 5 w woj. świętokrzyskim, 4 w woj. opolskim, 3 w łódzkim i 2 w dolnośląskim (milicki, oleśnicki);
- 4. 300–400 km – 74 powiaty, w tym: 17 w woj. dolnośląskim, 15 w woj. wielkopolskim, 10 w woj. pomorskim, 8 w małopolskim, po 7 w opolskim, podkarpackim i śląskim, 2 w zachodniopomorskim (szczecinecki i wałecki) i 1 w woj. lubuskim (wschowski);
- 5. powyżej 400 km – 34 powiaty, w tym: 16 w woj. zachodniopomorskim, 11 w lubuskim, 7 w dolnośląskim (por. tab. 1, ryc. 1A).

II. Odległość od stolicy danego regionu, z wydzieleniem pięciu stref:

- 1. do 25 km – 30 powiatów – od pojedynczych jednostek (wrocławski, bydgoski, białostocki, gdański, kielecki, olsztyński, poznański i policki w woj. zachodniopomorskim) do 6 powiatów w woj. mazowieckim (legionowski, otwocki, piaseczyński, pruszkowski, warszawski zachodni, wołomiński);
- 2. 25–50 km – 90 powiatów – od 3 jednostek w województwach: lubuskim (międzyrzeczki, strzelecko-drezdenecki, sulęciński), podlaskim (bielski, moniecki, sokółski), warmińsko-mazurskim (lidzbarski, ostródzki, szczycieński) i zachodniopomorskim (goleniowski, pyrzycki, stargardzki) do 8 powiatów w województwach łódzkim, małopolskim i podkarpackim;
- 3. 50–75 km – 86 powiatów – od 2 jednostek w województwie lubuskim (ślubicki, świebodziński) do 9 powiatów w województwach podkarpackim i wielkopolskim;
- 4. 75–100 km – 57 powiatów – od braku jednostek (woj. opolskie) do 8 powiatów w woj. mazowieckim;
- 5. powyżej 100 km – 51 powiatów – od braku jednostek (woj. opolskie, podkarpackie, śląskie, świętokrzyskie) do 12 powiatów w woj. mazowieckim (por. tab. 1, ryc. 1B);

W przypadku woj. kujawsko-pomorskiego i lubuskiego, gdzie siedziby samorządu wojewódzkiego i wojewody zlokalizowane są w odrębnych

ośrodkach, jako podstawę analizy przyjęto miasta o większej liczbie ludności – Bydgoszcz i Gorzów Wielkopolski.

III. Odległość od granicy państwa, z wydzieleniem pięciu stref:

- 1. do 50 km – 105 powiatów województw: dolnośląskiego (15), lubelskiego (7), lubuskiego (6), małopolskiego (9), mazowieckiego (1 pow. łosicki), opolskiego (7), podkarpackiego (11), podlaskiego (8), pomorskiego (9), śląskiego (10), warmińsko-mazurskiego (9) i zachodniopomorskiego (13);
- 2. 50–100 km – 78 powiatów województw: dolnośląskiego (10), lubelskiego (9), lubuskiego (5), małopolskiego (10), mazowieckiego (3), opolskiego (4), podkarpackiego (8), podlaskiego (4), pomorskiego (5), śląskiego (5), świętokrzyskiego (1 pow. kazimierski), warmińsko-mazurskiego (7), wielkopolskiego (3) i zachodniopomorskiego (4);
- 3. 100–150 km – 66 powiatów województw: dolnośląskiego (pow. milicki), kujawsko-pomorskiego (11), lubelskiego (4), lubuskiego (pow. wschowski), łódzkiego (4), mazowieckiego (14), podkarpackiego (2 – stalowowolski i tarnobrzeczski), podlaskiego (2 – kolneński i łomżyński), pomorskiego (2 – chojnicki i człuchowski), śląskiego (2 – częstochowski i kłobucki), świętokrzyskiego (6), warmińsko-mazurskiego (3), wielkopolskiego (13) i zachodniopomorskiego (pow. wałecki);
- 4. 150–200 km – 46 powiatów województw: kujawsko-pomorskiego i łódzkiego (7), mazowieckiego (15), świętokrzyskiego (6) i wielkopolskiego (11);
- 5. powyżej 200 km – 19 powiatów położonych w obrębie 4 województw: kujawsko-pomorskiego (pow. radziejowski), łódzkiego (10), mazowieckiego i wielkopolskiego (4; por. tab. 1, ryc. 1C).

Tak wyznaczone położenie geograficzno-komunikacyjne mierzone było odległością od siedziby danego powiatu (w km – na podstawie zamieszczonej w Internecie tablicy odległości drogowych – por. [www. odleglosci.pl/tabele-odleglosci. php](http://www.odleglosci.pl/tabele-odleglosci.php)).

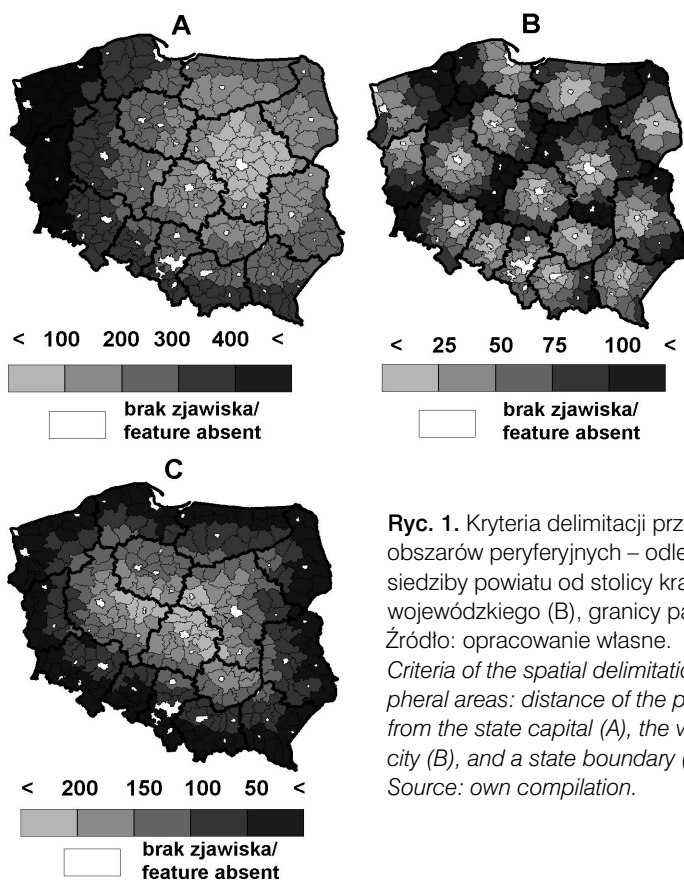
Ze względu na położenie geograficzno-komunikacyjne oraz wielkość terytorium poszczególnych województw wydzielone strefy peryferyjności charakteryzują się dużym zróżnicowaniem przestrzennym. W ramach kryterium odległości od stolicy kraju wydzielono z jednej strony województwo mazowieckie, gdzie wszystkie 37 powiatów ziemskich znajduje się w pierwszej (25) lub drugiej (12) strefie peryferyjności, z drugiej strony – województwa obejmujące tylko powiaty czwartej i piątej strefy – lubuskie (wszystkie 11 powiatów w strefie 5) i zachodniopomorskie (2 powiaty – strefa 4, 16 – strefa 5).

W przypadku kryterium odległości powiatu od stolicy regionu wszystkich 5 stref peryferyjności nie odnotowano tylko w 4 województwach: opolskim (brak stref 4 i 5), podkarpackim, śląskim i świętokrzyskim (brak strefy 5).

Tabela 1. Wybrane elementy analizy położenia geograficzno-komunikacyjnego powiatów ziemskich

Kryterium	Jednostka	Stopień peryferyjności				
		1 – bardzo niski	2 – niski	3 – przeciętny	4 – wysoki	5 – bardzo wysoki
Odległość do stolicy kraju	km	do 100 (1 pkt)	100–200 (2 pkt)	200–300 (3 pkt)	300–400 (4 pkt)	powyżej 400 (5 pkt)
	liczba powiatów	28	74	104	74	34
Odległość do stolicy regionu	km	do 25 (1 pkt)	25–50 (2 pkt)	50–75 (3 pkt)	75–100 (4 pkt)	powyżej 100 (5 pkt)
	liczba powiatów	30	90	86	57	51
Odległość od granicy państwa	km	powyżej 200 (1 pkt)	150–200 (2 pkt)	100–150 (3 pkt)	50–100 (4 pkt)	do 50 (5 pkt)
	liczba powiatów	19	46	66	78	105

Źródło: opracowanie własne.

Ryc. 1. Kryteria delimitacji przestrzennej obszarów peryferyjnych – odległość siedziby powiatu od stolicy kraju (A), miasta wojewódzkiego (B), granicy państwa (C)

Źródło: opracowanie własne.

Criteria of the spatial delimitation of peripheral areas: distance of the poviat seat from the state capital (A), the voivodeship city (B), and a state boundary (C)

Source: own compilation.

Z kolei ocena regionów z punktu widzenia kryterium odległości od granicy państwa wykazała szczególną pozycję największych i centralnie położonych województw mazowieckiego (reprezentowane wszystkie strefy) oraz wielkopolskiego (brak jedynie powiatów strefy 5; por. ryc. 1).

Peryferyjność położenia a zmiany poziomu wybranych cech społeczno-ekonomicznych w latach 1995–2009

Jako podstawę analizy peryferyjności położenia powiatów ziemskich (z uwzględnieniem odległości od stolicy kraju, stolicy regionu oraz granicy państwa) przyjęto zmiany zachodzące w piętnastoleciu 1995–2009, dotyczące ogólnej liczby ludności, liczby zarejestrowanych podmiotów gospodarczych oraz liczby ludności obsługiwanej przez oczyszczalnie ścieków (por. tab. 2).

Tabela 2. Wybrane mierniki rozwoju powiatów w latach 1995–2009

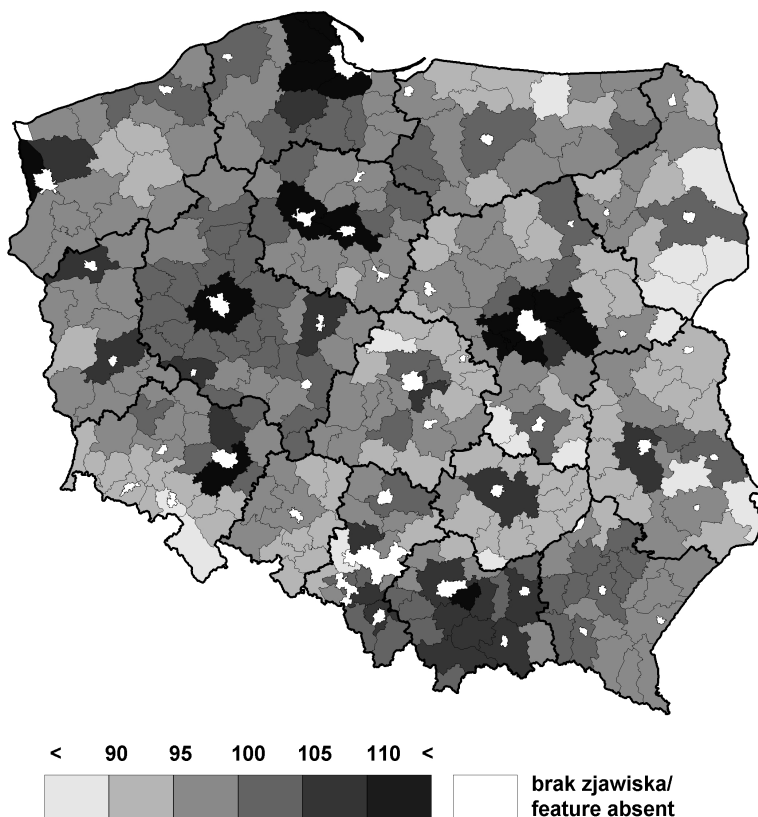
Poziom peryferyjności	Liczba ludności ogółem (w tys.)			Liczba podmiotów gospodarczych w rejestrze REGON (w tys.)			Liczba ludności korzystającej z oczyszczalni ścieków (w tys.)		
	1995	2009	1995-2009 1995=100	1995	2009	1995-2009 1995=100	1995	2009	1995-2009 1995=100
Powiaty ogółem	38 609	38 167	98,9	2 111	3 743	177,3	16 009	24 517	153,1
w tym:									
powiaty ziemskie	25 543	25 494	99,8	1 064	2 077	195,1	7 746	13 472	173,9
powiaty grodzkie	13 067	12 673	97,0	1 046	1 666	159,2	8 263	11 045	133,7

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Powiaty w Polsce*, 1999, GUS, Warszawa; Bank Danych Lokalnych GUS, 2009.

Zmiany liczby ludności

W latach 1995–2009 ogólna liczba ludności Polski uległa zmniejszeniu o 442 tys. osób (ubyło 1,1% ludności). Proces ten związany był przede wszystkim ze spadkiem liczby mieszkańców powiatów grodzkich (spadek o 3% ludności). Liczba ludności w powiatach ziemskich kształtowała się na zbliżonym poziomie 25,5 mln osób (ubyło zaledwie 49 tys. osób – por. tab. 2). Jednakże zachodzące zmiany charakteryzowały się dużym zróżnicowaniem przestrzennym, zarówno pod względem tempa, jak i kierunku. Odnotowano z jednej strony liczną grupę 208 powiatów recesywnych (depopulacyjnych), o tendencji do obniżania się ogólnej liczby ludności, z drugiej strony – 106

jednostek rozwojowych, wyróżniających się wzrostem liczby ludności (por. ryc. 2). Zmiany te w warunkach obniżania się poziomu przyrostu naturalnego były przede wszystkim efektem ruchów migracyjnych.

Ryc. 2. Zmiany liczby ludności powiatów ziemskich w latach 1995–2009 (stan 1995=100 pkt)
Źródło: opracowanie własne na podstawie: Powiaty w Polsce, 1999, GUS, Warszawa; Bank Danych Lokalnych GUS, 2009.

Changes in the population of non-urban poviats in the years 1995-2009 (1995 = 100 points)
Source: own compilation based on *Poviats in Poland, 1999, GUS, Warszawa; GUS Bank of Local Data, 2009*

Rozkład przestrzenny zmian liczby ludności powiatów ziemskich, analizowany z punktu widzenia wydzielonych kryteriów peryferyjności powiatów, wskazuje przede wszystkim na silne powiązanie tempa i kierunku zachodzących zmian z odległością od stolicy regionu. Zjawisko to potwierdza zachodzący w Polsce proces suburbanizacji. Szczególnie dotyczy to powiatów o bardzo niskim poziomie peryferyjności, których siedziby położone były w promieniu do 25 km od miasta wojewódzkiego. W grupie tej (30 powiatów)

średnio w latach 1995–2009 przybyło 10,3% ludności (por. tab. 3), co wiązało się z bardzo wysokim – ponad 10% przyrostem – w 17 powiatach (powyżej 110 pkt – por. ryc. 2), w tym rekordowo wysokim (ponad 20%) w 9 powiatach: wrocławskim, bydgoskim, gdańskim, poznańskim, polickim k. Szczecina oraz legionowskim, warszawskim zachodnim, wołomińskim i piaseczyńskim k. Warszawy.

Należy zaznaczyć, że wśród powiatów położonych w najbliższym sąsiedztwie stolic regionów jedynie w 6 jednostkach nie odnotowano wzrostu liczby ludności, tj. świdnickim k. Lublina, pabianickim k. Łodzi, krapkowickim i opolskim k. Opola oraz będzińskim i bieruńsko-lędzińskim k. Katowic. Wskazuje to na słabość rozwoju społeczno-gospodarczego pobliskiego ośrodka miejskiego.

W ramach analizowanego kryterium peryferyjności pozostałe grupy (strefy) powiatów cechują się spadkiem liczby ludności zarówno w jednostkach o niskim (99,6%), jak i średnim, wysokim i bardzo wysokim poziomie peryferyjności (ok. 97,5% stanu w 1995 r.; por. tab. 3). Zjawisko to w warunkach obniżania się poziomu przyrostu naturalnego było przede wszystkim efektem odpływu migracyjnego ludności, a najwyraźniej zaznaczyło się w powiatach o ponad 10% ubytku ludności, położonych poza pierwszą strefą peryferyjności, tj. w strefach: 2 – łączycki (woj. łódzkie), bielski, sokółski (woj. podlaskie), gliwicki (woj. śląskie), 3 – wałbrzyski (woj. dolnośląskie), krasnostawski (woj. lubelskie), hajnowski (woj. podlaskie), kazimierski (woj. świętokrzyskie), kętrzyński (woj. warmińsko-mazurskie), 4 – kłodzki (woj. dolnośląskie), siemiatycki (woj. podlaskie), 5 – hrubieszowski (woj. lubelskie), lipski, łosicki, przysuski, szydlowiecki (woj. mazowieckie).

Poza strefą powiatów położonych w najbliższym sąsiedztwie stolic regionów w latach 1995–2009 wzrost liczby ludności przekraczający 5% stanu w 1995 r. występował sporadycznie. Dotyczył powiatów strefy drugiej, powiązanych funkcjonalnie z największymi aglomeracjami w kraju: Gdańskiem (kartuski, pucki, wejherowski), Krakowem (bocheński, myślenicki), Poznaniem (obornicki), Szczecinem (goleniowski), Warszawą (grodziski, miński), Wrocławiem (trzebnicki). W przypadku obszarów położonych dalej od centralnego ośrodka regionalnego wzrost liczby ludności z reguły dotyczył powiatów ziemskich położonych w sąsiedztwie powiatów grodzkich, zwłaszcza stolic dawnych (przed 1999 r.) województw – np. pow. bielski, koniński, leszczyński, nowosądecki, radomski, tarnowski, toruński i zielonogórski (por. ryc. 2).

Odnotowana tendencja do wzrostu liczby ludności w powiatach ziemskich sąsiadujących ze stolicami regionów miała charakter powszechny, najwyraźniej zaznaczyła się w województwach dolnośląskim (strefa 1 – 121 pkt, strefa 2 – 100 pkt., pozostałe strefy poniżej 100 pkt), kujawsko-pomorskim

(strefa 1 – 125 pkt, strefa 2 – 101 pkt., pozostałe strefy poniżej 100 pkt), mazowieckim (strefa 1 – 121 pkt, strefa 2 – 105 pkt., pozostałe strefy poniżej 100 pkt), pomorskim (strefa 1 – 127 pkt, strefa 2 – 109 pkt., pozostałe strefy w przedziale 100–101 pkt), wielkopolskim (strefa 1 – 133 pkt, strefa 2 – 103 pkt., pozostałe strefy w przedziale 100–102 pkt) i zachodniopomorskim (strefa 1 – 127 pkt, strefa 2 – 101 pkt., pozostałe strefy poniżej 100 pkt). Spadek liczby ludności w 1 strefie według kryterium odległości od stolicy regionu odnotowano jedynie w województwach opolskim (95 pkt) i śląskim (97 pkt).

W odniesieniu do pozostałych kryteriów peryferyjności nie odnotowano tendencji do spadku liczby ludności powiatów ziemskich w miarę wzrostu poziomu (strefy) peryferyjności. Według kryterium odległości od stolicy kraju najwyższy przyrost odnotowano w strefie 1 – 5,3% (siedziba powiatu do 100 km od Warszawy). Spośród 28 powiatów tej strefy wzrost liczby ludności dotyczył tylko 10 z nich, w tym najwyższy – ponad 20% – w powiatach legionowskim, piaseczyńskim, warszawskim zachodnim i wołomińskim. Dodatkowo wartości wskaźnika (102) charakteryzowały także grupę 74 powiatów o wysokim poziomie peryferyjności (300–400 km od stolicy). Związane jest to ze wzrostem w 41 powiatach, zwłaszcza położonych w rejonach Gdańska, Poznania i Wrocławia.

Z kolei według kryterium odległości od granicy państwa wzrost liczby ludności miał miejsce w powiatach o niskim (150–200 km), średnim (100–150 km) i wysokim poziomie peryferyjności (50–100 km), a pozostałe dwie skrajne grupy powiatów – zarówno o bardzo niskim – powyżej 200 km, jak i o bardzo wysokim poziomie peryferyjności (do 50 km) wyróżniały się spadkiem liczby ludności (por. tab. 3).

W ramach 19 powiatów województw kujawsko-pomorskiego, łódzkiego, mazowieckiego i wielkopolskiego (powyżej 200 km do granicy państwa – strefa 1), o bardzo niskim poziomie peryferyjności według kryterium odległości od granicy kraju, ubyło 2,7% ludności powiatów ziemskich (wskaźnik 97,3%). W grupie tej wzrost stwierdzono jedynie w 5 powiatach, w tym najwyższy – powyżej 5% – w konińskim i łódzkim wschodnim.

Spadek liczby ludności charakteryzuje także jednostki położone w strefie przygranicznej (5 strefa – ubyło 1,5% ludności – wskaźnik 98,5 pkt.), przede wszystkim położone na terenie województw: dolnośląskiego (92,4 pkt), lubelskiego (91,4 pkt), lubuskiego (98,4 pkt), opolskiego (93,2 pkt), podkarpackiego (99,6 pkt), podlaskiego (93,2 pkt), śląskiego (99,8 pkt) i warmińsko-mazurskiego (93,7 pkt). Z drugiej strony wzrost liczby ludności w strefie przygranicznej odnotowano w 29 powiatach, na ogół położonych w województwach małopolskim (104,5 pkt), pomorskim (109,9 pkt) zachodniopomorskim (105,3 pkt). Ich największą koncentrację przestrzenną

odnotowano w rejonie Trójmiasta oraz powiatach zlokalizowanych na południe od Krakowa.

Przeprowadzona analiza wykazała, że ze względu na rozwijające się procesy urbanizacji w Polsce północnej (aglomeracje Szczecina i Trójmiasta) oraz południowej (aglomeracje Krakowa i Górnego Śląska), spadek liczby ludności jako wyznacznik peryferyjnego położenia najwyraźniej zaznacza się w powiatach sąsiadujących z zachodnią (28 powiatów przygranicznych województw dolnośląskiego, lubuskiego i opolskiego – średnio 93,6 pkt) oraz wschodnią granicą kraju (35 powiatów przygranicznych województw lubelskiego, podkarpackiego, podlaskiego i warmińsko-mazurskiego – średnio 95,2 pkt.).

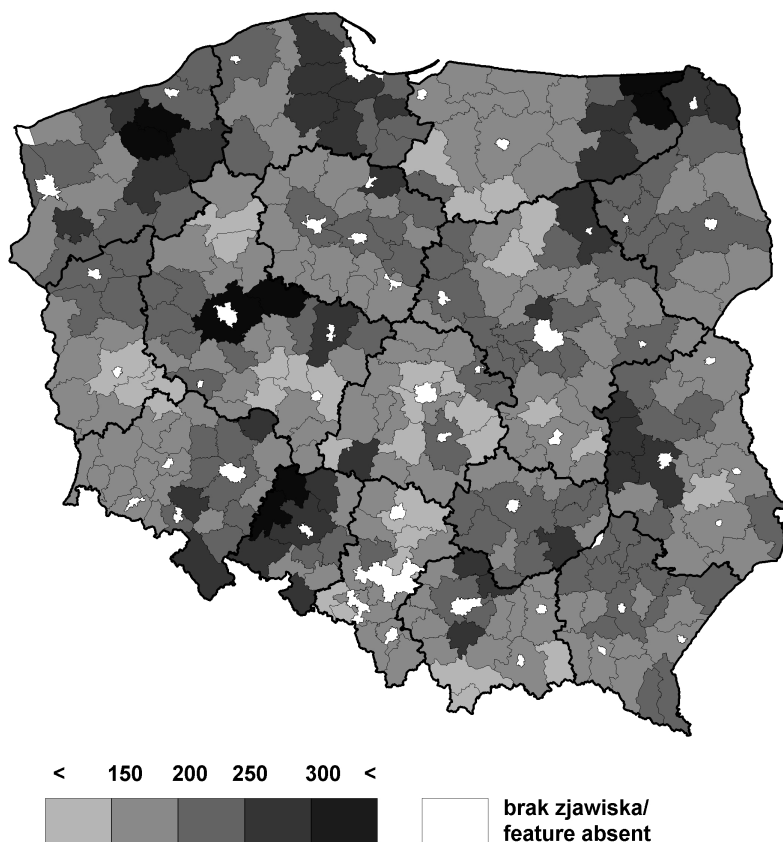
Tabela 3. Wybrane kryteria peryferyjności a mierniki rozwoju powiatów ziemskich w latach 1995 i 2009

Stopień peryferyjności	Liczba ludności ogółem (w tys.)			Liczba podmiotów gospodarczych w rejestrze REGON (w tys.)			Liczba ludności korzystającej z oczyszczalni ścieków (w tys.)		
	1995	2009	1995–2009 1995=100	1995	2009	1995–2009 1995=100	1995	2009	1995–2009 1995=100
w tym: wg kryterium odległości od stolicy kraju									
1 – do 100 km	2 331	2 455	105,3	116	235	201,8	661	1 161	175,8
2 – 100–200 km	5 758	5 573	96,8	208	381	183,6	1 434	2 599	181,2
3 – 200–300 km	8 399	8 308	98,9	321	619	193,0	2 304	4 294	186,4
4 – 300–400 km	6 840	6 982	102,1	312	625	200,4	2 339	3 988	170,5
5 – powyżej 400 km	2 213	2 176	98,3	108	217	201,3	1 008	1 429	141,7
w tym: wg kryterium odległości od stolicy regionu									
1 – do 25 km	3 447	3 801	110,3	173	372	214,8	713	2 010	282,1
2 – 25–50 km	7 397	7 368	99,6	307	596	194,0	2 376	4 036	169,9
3 – 50–75 km	6 893	6 715	97,4	278	533	192,0	2 326	3 612	155,3
4 – 75–100 km	4 220	4 114	97,5	164	303	184,5	1 281	2 028	158,3
5 – powyżej 100 km	3 585	3 496	97,5	142	273	192,2	1 051	1 786	169,9
w tym: wg kryterium odległości od granicy państwa									
1 – powyżej 200 km	1 559	1 518	97,3	63	114	181,4	399	715	179,2
2 – 150–200 km	3 928	4 020	102,3	185	355	191,9	1 154	2 087	180,9
3 – 100–150 km	4 877	4 912	100,7	201	387	192,0	1 340	2 431	181,5
4 – 50–100 km	6 451	6 452	100,0	253	497	196,4	1 969	3 371	171,2
5 – do 50 km	8 727	8 593	98,5	362	724	200,0	2 885	4 867	168,7

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Powiaty w Polsce, 1999, GUS, Warszawa;
Bank Danych Lokalnych GUS, 2009.

Zmiany liczby podmiotów gospodarczych

Jako jeden z wyznaczników rozwoju gospodarczego przyjęto zmianę liczby podmiotów gospodarczych zarejestrowanych w systemie REGON. W analizowanym piętnastoletciu w Polsce przybyło 1632 tys. podmiotów gospodarczych, co stanowiło 177% ich stanu w 1995 r. Zjawisko to związane było przede wszystkim ze znacznym podniesieniem aktywności gospodarczej mieszkańców powiatów ziemskich – przybyło aż 1013 tys. podmiotów (195,1 pkt, 100 pkt=stan 1995; por. tab. 2). Jednakże tempo wzrostu liczby podmiotów gospodarczych charakteryzowało się dużym zróżnicowaniem przestrzennym.

Ryc. 3. Zmiana liczby podmiotów gospodarczych zarejestrowanych w systemie REGON w latach 1995–2009 (stan 1995=100 pkt)

Źródło: jak rycina 2.

Changes in the number of economic entities registered under the REGON system in the years 1995–2009 (1995=100 points). Source: as in Fig. 2.

Najniższe tempo rozwoju gospodarczego i przedsiębiorczości odnotowano w 33 powiatach o wzroście liczby podmiotów nie przekraczającym 150 pkt. Oprócz województw dolnośląskiego (pow. głogowski), lubelskiego (pow. krasnostawski), ich największą koncentrację przestrzenną stwierdzono w województwach lubuskim (3 powiaty), łódzkim (7), małopolskim (3), mazowieckim (4), śląskim (5), warmińsko-mazurskim (3) i wielkopolskim (6).

Z drugiej strony dużą aktywność gospodarczą, potwierdzoną najwyższym tempem wzrostu liczby podmiotów (ponad 300% stanu w 1995 r.) stwierdzono w 8 powiatach województw: opolskiego (brzeski, namysłowski), warmińsko-mazurskiego (gołdapski, olecki), wielkopolskiego (gnieźnieński, poznański) i zachodniopomorskiego (białogardzki, świdwiński; por. ryc. 3).

Analiza według wydzielonych kryteriów peryferyjności powiatów wykazała, że w latach 1995–2009 zróżnicowanie przestrzenne wzrostu liczby podmiotów w powiatach ziemskich zdeterminowane było ich położeniem względem stolicy regionu, a zwłaszcza w strefie pierwszej, bezpośrednio sąsiadującej z metropolią (por. tab. 3). W strefie tej nastąpił średnio ponad dwukrotny wzrost liczby podmiotów (wsk. 215 pkt), a progu ponad 2-krotnego wzrostu nie stwierdzono jedynie w powiatach łęczyńskim (179 pkt) i lubelskim (187 pkt) w woj. lubelskim, łódzkim wschodnim (160 pkt), pabianickim (138 pkt) i zgierskim (136 pkt) w woj. łódzkim, łańcuckim (168 pkt) w podkarpackim, będzińskim (140 pkt), bieruńsko-lędzińskim (152 pkt), mikołowskim (151 pkt) oraz olsztyńskim (193 pkt) w woj. warmińsko-mazurskim. Największe wzrosty przekraczały 250 pkt w powiatach lubelskim (264 pkt), opolskim (260 pkt), gdańskim (274), a nawet 300 pkt w poznańskim (304 pkt).

Analiza zmiany liczby podmiotów gospodarczych w zależności od położenia powiatu względem stolicy regionu wykazała znacznie niższe tempo wzrostu w pozostałych strefach (minimum 184 pkt w strefie 4). Próg 250 pkt przekroczone tam sporadycznie, tj.:

- w strefie 2 – w powiatach: opolskim, puławskim w woj. lubelskim, miechowskim, myślenickim, proszowickim w woj. małopolskim, brzeskim, kluczborskim w woj. opolskim, kartuskim, malborskim, starogardzkim, wejherowskim w pomorskim i pyrzyckim w zachodniopomorskim;
- w strefie 3 – w powiatach milickim, świdnickim w woj. dolnośląskim, grudziądzkim w woj. kujawsko-pomorskim, ryckim w woj. lubelskim, głubczyckim, namysłowskim, nyskim w woj. opolskim, staszowskim w świętokrzyskim i gnieźnieńskim w wielkopolskim;
- w strefie 4 – w powiatach kłodzkim w woj. dolnośląskim, wieluńskim w woj. łódzkim, giżyckim, piskim w woj. warmińsko-mazurskim i drawskim i świdwińskim w zachodniopomorskim;
- w strefie 5 – w pow. ostrołęckim w woj. mazowieckim, sejneńskim i suwalskim w woj. podlaskim, gołdapskim, oleckim w woj. warmińsko-

mazurskim, konińskim w woj. wielkopolskim i białogardzkim, kołobrzeskim i szczecineckim w zachodniopomorskim (por. ryc. 3).

Należy zaznaczyć, że zjawisko wysokiej aktywności gospodarczej w powiatach ziemskich bezpośrednio sąsiadujących ze stolicą województwa było zróżnicowane regionalnie. Obliczone dla strefy pierwszej wskaźniki wahały się od poniżej 200 pkt w województwach łódzkim (141 pkt), śląskim (145 pkt) i warmińsko-mazurskim (193 pkt) do 256 pkt w woj. opolskim, 274 pkt w woj. pomorskim, a nawet 304 pkt w woj. wielkopolskim. W przypadku trzech województw najwyższy przyrost liczby podmiotów gospodarczych wystąpił poza pierwszą strefą, tj. w lubelskim (strefa 2 – 224 pkt – efekt wysokiego wzrostu miernika w powiatach opolskim i puławskim), łódzkim (strefa 3 – 186 pkt – efekt wysokiego wzrostu miernika w powiatach rawskim i skierniewickim) oraz śląskim (strefa 2 – 174 pkt – efekt wysokiego wzrostu miernika w powiecie tarnogórskim).

Oddziaływanie na zmienność terytorialną analizowanej cechy pozostałych kryteriów peryferyjności było znacznie słabsze. W przypadku kryterium odległości od stolicy kraju najniższy poziom wskaźnika odnotowano w strefie 2 (184 pkt), a najwyższe jego wartości (201–202 pkt) odnotowano zarówno w strefie 1, jak i 5. Jedynie analiza według kryterium odległości od granicy państwa wykazała tendencję do podniesienia aktywności gospodarczej w miarę wzrostu stopnia peryferyjności – od 181 pkt. (strefa 1 – powiaty Polski centralnej – położone najdalej od granicy) do 200 pkt (strefa 5 – powiaty przygraniczne). Wskazuje to na proces wyrównywania dysproporcji w rozwoju gospodarczym oraz wykorzystanie w warunkach integracji europejskiej i otwarcia gospodarki szansy (atutu) przygranicznego położenia. Proces ten był zróżnicowany przestrzennie, o czym świadczą duże różnice wskaźnika wzrostu liczby podmiotów gospodarczych w grupie powiatów przygranicznych – od poniżej 150 pkt w powiatach krasnostawskim (woj. lubelskie), gorlickim, nowotarskim i tatrzańskim (woj. małopolskie) oraz raciborskim i wodzisławskim (woj. śląskie) do powyżej 300 pkt w powiatach gołdapskim, oleckim (woj. warmińsko-mazurskie) oraz białogardzkim i świdwińskim (woj. zachodniopomorskie).

Tempo wzrostu liczby podmiotów gospodarczych w powiatach przygranicznych było także zróżnicowane w układzie regionalnym – od poniżej 200 pkt w województwach lubelskim (187 pkt), lubuskim (180 pkt), małopolskim (171 pkt), mazowieckim (180 pkt), podkarpackim (189 pkt), śląskim (173 pkt) do ponad 200 pkt w województwach dolnośląskim (213 pkt), opolskim (223 pkt), podlaskim (201 pkt), pomorskim (238 pkt), warmińsko-mazurskim (204 pkt) i zachodniopomorskim (233). Pod tym względem odnotowano istotną różnicę między powiatami przygranicznymi Polski wschodniej (woj. lubelskie, małopolskie, podkarpackie i podlaskie – średnio 184 pkt) a zachodniej (woj. dolnośląskie, lubuskie, opolskie, pomorskie,

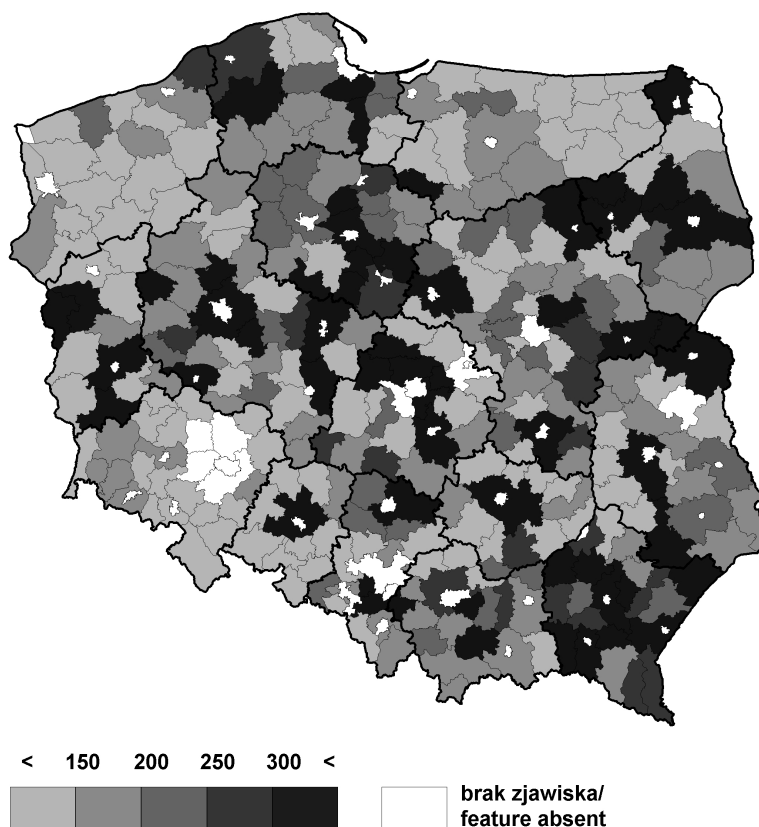
śląskie, zachodniopomorskie – średnio 209 pkt). Wskazuje to, że położenie w strefie przygranicznej jako czynnik wzrostu gospodarczego przede wszystkim zaznacza się w przypadku zachodniej granicy kraju, stanowiącej do 2004 r. zewnętrzną granicę UE, a po 1 maja 2004 r. wewnętrzną granicę Wspólnoty.

Zmiany liczby ludności korzystającej z oczyszczalni ścieków

W analizie uwzględniono również zmianę liczby ludności korzystającej z oczyszczalni ścieków w latach 1995–2009. Cecha ta wskazuje na rozwój zrównoważony danego obszaru, uwzględniający podniesienie standardów ekologicznych. W analizowanym okresie realizowane inwestycje w zakresie gospodarki wodno-ściekowej przyczyniły się w Polsce do podniesienia wielkości omawianego miernika o 8507 tys. osób (153 pkt., stan 1995=100 pkt). Zjawisko to związane było przede wszystkim ze wzrostem liczby ludności korzystającej z oczyszczalni ścieków w powiatach ziemskich – 174 pkt (średnio w powiatach grodzkich – 134 pkt) oraz charakteryzowało się dużym zróżnicowaniem przestrzennym. Pod tym względem najsłabszy postęp odnotowano w 116 powiatach, gdzie podniesienie wartości analizowanego miernika nie przekroczyło 150 pkt.

Z kolei najwyższe tempo wzrostu liczby ludności obsługiwanej przez oczyszczalnie ścieków – wskaźnik ponad 300 pkt – stwierdzono w 58 powiatach, najliczniej położonych w województwach: podkarpackim (9 powiatów), wielkopolskim (7), kujawsko-pomorskim, łódzkim i mazowieckim (po 6 powiatów por. ryc. 4). O pozytywnych zmianach w tym zakresie świadczy także przykład inwestycji w sferze gospodarki wodno-ściekowej realizowanych w 9 powiatach, w których w 1995 r. analizowane zjawisko nie występowało, tj. średzkim, trzebnickim, wołowskim, wrocławskim (woj. dolnośląskie), parczewskim (woj. lubelskie), pabianickim, skierniewickim (łódzkie), sejneńskim (podlaskie) i bieruńsko-lędzińskim (śląskie).

Rozkład przestrzenny zmian liczby ludności powiatów ziemskich korzystającej z oczyszczalni ścieków, analizowany z punktu widzenia wydzielonych kryteriów peryferyjności powiatów i wartości wskaźnika zmian w poszczególnych strefach (od 1 do 5), wskazuje na silne powiązanie kierunku zachodzących zmian z odległością od: granicy państwa (strefa 1 – 179 pkt, strefa 5 – 169 pkt), stolicy kraju (strefa 1 – 176 pkt, strefa 5 – 141 pkt) oraz przede wszystkim stolicy regionu (strefa 1 – 282 pkt, strefa 5 – 170 pkt; por. tab. 3). Jednakże zależności te charakteryzują się dużym zróżnicowaniem przestrzennym.

Ryc. 4. Zmiana liczby ludności powiatów ziemskich obsługiwanej przez oczyszczalnie ścieków w latach 1995–2009 (stan 1995=100 pkt)

Źródło: jak rycina 2.

Changes in the population of non-urban poviats served by waste treatment plants in the years 1995–2004 (1995=100 points)

Source: as in Fig. 2.

Na przykład w strefie 1 (do 25 km), wydzielonej według kryterium odległości od stolicy regionu, wzrost liczby ludności obsługiwanej przez oczyszczalnie ścieków w latach 1995–2009 (stan 1995=100 pkt) wahał się od poniżej 150 pkt w powiatach świdnickim (woj. lubelskie), gorzowskim (woj. lubuskie), legionowskim, otwockim, pruszkowskim (woj. mazowieckie), krapkowickim (woj. opolskie) i polickim (woj. zachodniopomorskie) do ponad 1000 pkt w powiatach zgierskim (woj. łódzkie), wielickim (woj. małopolskie), łańcuckim, rzeszowskim (woj. podkarpackie) oraz mikołowskim (woj. śląskie).

W układzie regionalnym sytuację, kiedy najwyższe tempo wzrostu nie dotyczyło powiatów strefy 1, sąsiadującej ze stolicą regionu, odnotowano

w 4 województwach: kujawsko-pomorskim (strefa 1 – 222 pkt, najwyższa wartość wskaźnika w strefie 4 – 354 pkt; efekt pond 10-krotnego wzrostu w pow. lipnowskim), lubelskim (strefa 1 – 149 pkt, najwyższa wartość wskaźnika w strefie 5 – 224 pkt; efekt bardzo dużego wzrostu w pow. bialskim – 443 pkt), lubuskim (strefa 1 – 147 pkt, najwyższa wartość wskaźnika w strefie 4 – 252 pkt; efekt pond 10-krotnego wzrostu w pow. zielonogórskim) oraz mazowieckim (strefa 1 – 182 pkt, najwyższa wartość wskaźnika w strefie 5 – 253 pkt; efekt pond 10-krotnego wzrostu w pow. ostrołęckim).

W odniesieniu do pozostałych kryteriów delimitacji obszarów peryferyjnych nie odnotowano zależności między przypisaniem powiatu do danej strefy a istotną zmianą tempa wzrostu liczby ludności korzystającej z oczyszczalni ścieków. Według położenia względem Warszawy najniższe tempo zmian odnotowano w strefie 5 (powyżej 400 km) – średnio 142 pkt, obejmującej część powiatów województw dolnośląskiego (średnio 140 pkt), lubuskiego (średnio 184 pkt) i zachodniopomorskiego (średnio 126 pkt). Jednakże najwyższe tempo zmian charakteryzowało powiaty położone w odległości 200–300 km od stolicy (strefa 3 – 186 pkt; por. tab. 3). Podobny rozkład wskaźnika odnotowano w przypadku kryterium położenia powiatu w stosunku do granicy państwa (wartość najniższa – 169 pkt – w strefie 5, wartość najwyższa – 182 pkt – w strefie 3). W przypadku tego kryterium odnotowano istotną różnicę tempa wzrostu liczby ludności korzystającej z oczyszczalni ścieków między powiatami przygranicznymi (strefa 5) województw Polski wschodniej (średnio 218 pkt) a zachodniej (średnio 152 pkt). Wskazuje to na skuteczność polityki gospodarczej ukierunkowanej na poprawę wyposażenia infrastrukturalnego tzw. „ściany wschodniej”.

Przeprowadzona analiza wykazała, że peryferyjność położenia powiatów ziemskich związana ze spadkiem liczby ludności oraz niskim tempem wzrostu liczby podmiotów gospodarczych i liczby osób obsługiwanych przez oczyszczalnie ścieków najwyraźniej zaznacza się w przypadku kryterium położenia obszaru względem stolicy regionu. Prawidłowość tę potwierdza analiza w ujęciu wartości względnych (wskaźników), zwłaszcza w grupie powiatów sąsiadujących ze stolicą województwa (strefa 1 – gęstość zaludnienia od 118 w 1995 r. do 130 os./1 km² w 2009 r. oraz udział ludności korzystającej z oczyszczalni ścieków od 21% w 1995 r. do 53% w 2009 r.; por. tab. 4).

Peryferyjność położenia a wykorzystanie funduszy Regionalnych Programów Operacyjnych (RPO)

Przeprowadzona analiza wykazała, że obecnie kształtowanie się obszarów peryferyjnych w znacznie większym stopniu – w porównaniu z kryteriami

Tabela 4. Wybrane wskaźniki rozwoju powiatów ziemskich w latach 1995 i 2009

Stopień peryferyjności	Gęstość zaludnienia (liczba osób/1 km ²)			Liczba podmiotów REGON na 1 tys. mieszkańców			Korzystający z oczyszczalni ścieków w % ogółu ludności		
	1995	2009	1995–2009 1995=100	1995	2009	1995–2009 1995=100	1995	2009	1995–2009 1995=100
powiaty ziemskie – razem									
średnio	84	83	100	42	81	195	30	53	174
w tym: wg kryterium odległości od stolicy kraju									
1 – do 100 km	93	98	105	50	96	192	28	47	167
2 – 100-200 km	73	70	97	36	68	190	25	47	187
3 – 200-300 km	88	87	99	38	74	195	27	52	188
4 – 300-400 km	100	102	102	46	89	196	34	57	167
5 – powyżej 400 km	59	58	98	49	100	205	46	66	144
w tym: wg kryterium odległości od stolicy regionu									
1 – do 25 km	118	130	110	50	98	195	21	53	256
2 – 25-50 km	95	94	100	42	81	195	32	55	171
3 – 50-75 km	90	87	97	40	79	197	34	54	159
4 – 75-100 km	64	63	97	39	74	189	30	49	162
5 – powyżej 100 km	64	62	98	40	78	197	29	51	174
w tym: wg kryterium odległości do granicy państwa									
1 – powyżej 200 km	91	89	97	40	75	186	26	47	184
2 – 150-200 km	97	99	102	47	88	188	29	52	177
3 – 100-150 km	77	77	101	41	79	191	27	49	180
4 – 50-100 km	81	81	100	39	77	196	31	52	171
5 – do 50 km	83	82	98	41	84	203	33	57	171

Źródło: jak w tabeli 3.

ogólnokrajowymi (odległość od stolicy lub granicy państwa) – zależy od uwarunkowań regionalnych (odległość od stolicy województwa). Dlatego analizą objęto także środki Regionalnych Programów Operacyjnych (RPO), przeznaczone na realizację polityki regionalnej przez samorządy lokalne poszczególnych 16 województw (pominięto programy ponadregionalne: Infrastruktura i Środowisko, Innowacyjna Gospodarka, Kapitał Ludzki i Rozwój Polski Wschodniej).

W 2009 r. łączna wartość podpisanych umów o dofinansowanie w ramach funduszy RPO wynosiła w Polsce blisko 20 mld zł (gminy według miejsca realizacji projektu, zgodnie z danymi Ministerstwa Rozwoju Regionalnego stanowiącego podstawę opracowanego przez redakcję Rzeczpospolitej

rankingu wykorzystania funduszy unijnych). Tak ukierunkowana pomoc unijna rozkładała się nierównomiernie. Znaczącą pulę funduszy (38%) skierowano do powiatów grodzkich (średnio 601 zł per capita – od 164 zł w woj. mazowieckim do 2127 zł w woj. opolskim). Powiaty ziemskie wykorzystały 62% środków RPO, a udział ten nie był przeważający jedynie w woj. dolnośląskim (47%), śląskim (44%) i zachodniopomorskim (38%). W przeliczeniu na 1 mieszkańca pozyskano 483 zł. Wskaźnik ten charakteryzował się dużym zróżnicowaniem przestrzennym, zarówno według województw – od 196 zł (zachodniopomorskie) do 875 zł (pomorskie – por. tab. 5), jak i w układzie poszczególnych powiatów – od poniżej 20 zł w garwolińskim (8 zł) i wyszkowskim (17 zł) w woj. mazowieckim do ponad 2000 zł w poddębickim w woj. łódzkim (2058 zł) i gołdapskim w warmińsko-mazurskim (2078 zł – por. ryc. 5). Problem bardzo niskiej absorpcji środków RPO dotyczył przede wszystkim województwa mazowieckiego, gdzie zlokalizowano 14 powiatów o wartości wskaźnika poniżej 100 zł per capita (na ogółem 20 takich powiatów w kraju).

W analizie przestrzennej wykorzystania środków RPO przez gminy (dane zagregowano w układzie powiatów ziemskich; stan w 2009 r. – ogółem 12,3 mld zł) uwzględniono również wydzielone uprzednio kryteria peryferyjności. Przyjmując wielkość absorpcji w zł per capita odnotowano pozytywną – ukierunkowaną na wyrównywanie różnic społeczno-gospodarczych – prawidłowość do podniesienia wielkości wydatkowanych środków w miarę wzrostu stopnia peryferyjności położenia powiatu. Dotyczy to najwyraźniej kryterium położenia według odległości od granicy państwa, gdzie najwyższe wartości – ponad 500 zł/1 mieszkańca – odnotowano w strefach o wysokim (50–100 km od granicy) i bardzo wysokim poziomie peryferyjności (do 50 km od granicy – por. tab. 6). W przypadku pozostałych kryteriów nie stwierdzono najwyższych wartości wskaźnika w powiatach o bardzo wysokim stopniu peryferyjności (strefa 5). Jednakże najniższe wartości wystąpiły w strefie 1, obejmującej jednostkach wydzielone według kryterium odległości od stolicy regionu – do 25 km (441 zł/1 os.) oraz przede wszystkim według kryterium odległości od stolicy kraju – do 100 km (282 zł/1 os.).

Analiza przestrzenna rozdysponowanych przez samorząd wojewódzki funduszy RPO wykazała duże zróżnicowanie polityki regionalnej względem obszarów peryferyjnych. W ramach analizy powiatów według położenia względem stolicy województwa wykazano z jednej strony regiony o najmniejszej absorpcji środków per capita w strefie 1, a największej w strefie 5 (woj. kujawsko-pomorskie: strefa 1 – 143 zł, strefa 5 – 703 zł; woj. łódzkie: strefa 1 – 523 zł, strefa 5 – 1028 zł), a z drugiej charakteryzujące się przeciwną relacją – tj. o największej absorpcji środków w strefie 5, a najmniejszej w strefie 1 (woj. pomorskie: strefa 1 – 938 zł, strefa 5 – 781 zł). Uwzględniając

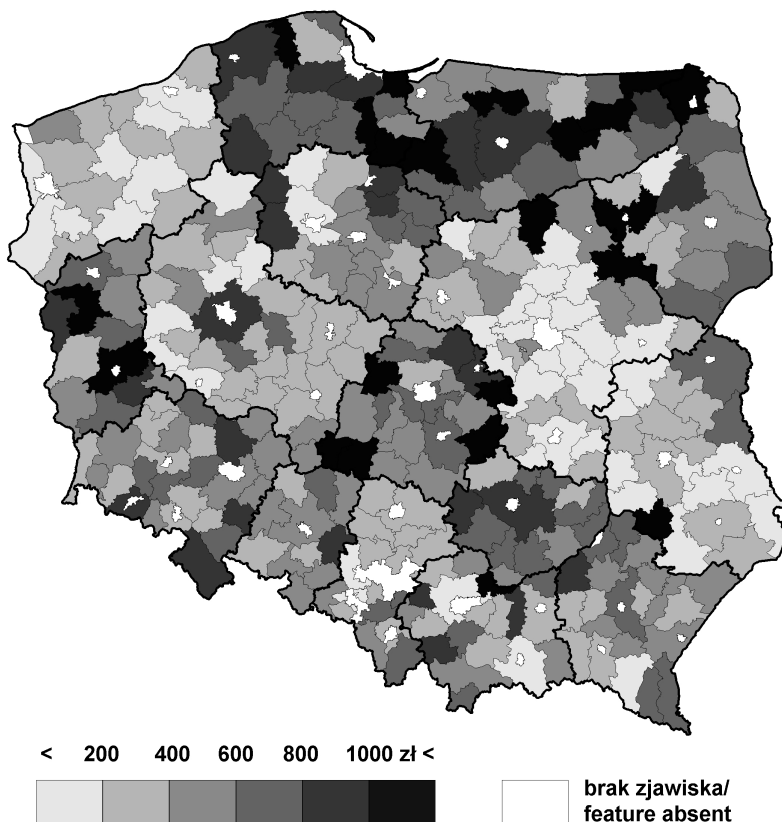
Tabela 5. Wykorzystanie środków Regionalnego Programu Operacyjnego w Polsce (stan w 2009 r.)

Województwo	RPO (razem w tys. zł)	W tym powiaty grodzkie		W tym powiaty ziemskie	
		w % środków	zł/1 os.	w % środków	zł/1 os.
Dolnośląskie	2 154 633	52,9	1388	47,1	494
Kujawsko-pomorskie	1 047 475	38,7	520	61,3	498
Lubelskie	802 603	42,9	636	57,1	284
Lubuskie	836 175	27,6	949	72,4	789
Łódzkie	1 614 031	28,1	522	71,9	694
Małopolskie	2 031 894	47,2	1004	52,8	458
Mazowieckie	1 076 608	33,4	164	66,6	237
Opolskie	734 720	36,4	2127	63,6	516
Podkarpackie	1 092 389	19,7	641	80,3	497
Podlaskie	840 092	46,0	903	54,0	596
Pomorskie	1 647 494	26,2	513	73,8	875
Śląskie	1 604 611	55,6	334	44,4	362
Świętokrzyskie	781 207	13,7	523	86,3	633
Warmińsko-mazurskie	1 468 363	33,3	1614	66,7	871
Wielkopolskie	1 607 511	35,8	715	64,2	396
Zachodniopomorskie	583 401	61,7	650	38,3	196
Polska – razem	19 923 207	38,2	601	61,8	483

Źródło: opracowanie własnych na podstawie danych dot. rankingu wykorzystania funduszy UE opracowanego przez redakcję „Rzeczpospolitej” (www.rp.pl). > Rankingi Samorządów

powiaty położone w bliższym (do 50 km – strefy 1, 2) oraz dalszym sąsiedztwie względem miasta wojewódzkiego (powyżej 50 km – strefy 3, 4, 5) wydzielono dwie grupy regionów:

- o rozdysponowaniu środków RPO ukierunkowanym na pogłębianie dysproporcji przestrzennych w poziomie rozwoju – większe wsparcie powiatów stref 1 i 2, w porównaniu do stref 3, 4, 5, tj. województwa: dolnośląskie, małopolskie, opolskie, podlaskie, pomorskie, świętokrzyskie, warmińsko-mazurskie i wielkopolskie (największe dysproporcje: strefy 1, 2 – średnio 650 zł/1 os., strefy 2, 3, 4 – średnio 288 zł/1 os.);
- o rozdysponowaniu środków RPO ukierunkowanym na zmniejszanie dysproporcji w poziomie rozwoju – mniejsze wsparcie powiatów stref 1 i 2, w porównaniu do stref 3, 4, 5, tj. województwa: kujawsko-pomorskie, lubelskie, lubuskie, łódzkie, mazowieckie (największe dysproporcje: strefy 1, 2 – średnio 147 zł/1 os., strefy 2, 3, 4 – średnio 307 zł/1 os.), podkarpackie i śląskie.

Ryc. 5. Wykorzystanie środków Regionalnego Programu Operacyjnego – w zł na 1 mieszkańca (stan w 2009 r.)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych dot. rankingu wykorzystania funduszy UE opracowanego przez redakcję „Rzeczpospolitej” (www.rp.pl.)

Absorption of the Regional Operational Programme means, in zlotys per head (2009)

Source: own compilation based on the ranking of EU funds absorption published by the daily Rzeczpospolita (www.rp.pl.)

Tabela 6. Poziom absorpcji środków RPO według kryteriów peryferyjności powiatów ziemskich (w zł na 1 mieszkańca, stan w 2009 r.)

Kryterium	Jednostka	Strefy peryferyjności				
		1	2	3	4	5
Odległość do stolicy kraju	mln zł	690	2943	4183	3499	992
	zł/1 os.	281	528	503	501	456
Odległość do stolicy regionu	mln zł	1675	3910	3084	2095	1544
	zł/1 os.	440	530	459	509	442
Odległość od granicy państwa	mln zł	744	1909	2013	3236	4405
	zł/1 os.	490	475	410	502	513

Źródło: jak w tabeli 5.

Zakończenie

Przeprowadzona analiza zagadnienia peryferyjności powiatów ziemskich objęła zarówno kryteria ekonomiczne (peryferyjność wiąże się ze spadkiem liczby ludności oraz niskim tempem wzrostu liczby podmiotów gospodarczych i liczby osób obsługiwanych przez oczyszczalnie ścieków), jak i przestrzenne (peryferyjność wyznacza położenie geograficzno-komunikacyjne względem stolicy kraju, miasta wojewódzkiego i granicy państwa).

Wykazano, że współcześnie kształtowanie się obszarów peryferyjnych w znacznie mniejszym stopniu uzależnione jest od kryteriów położenia danego powiatu w stosunku do stolicy kraju (efekt decentralizacji polityczno-gospodarczej) lub granicy państwa (efekt integracji europejskiej i otwarcia gospodarczego), niż od położenia danego obszaru względem stolicy regionu (cechy peryferyjności odnotowano jedynie w pojedynczych powiatach przygranicznych). Wskazuje to na wzrastającą rangę polityki regionalnej. Jednakże analiza wydatkowanych środków Regionalnego Programu Operacyjnego wykazała regiony cechujące się wyższą absorpcją środków z jednej strony w powiatach peryferyjnie położonych względem stolicy województwa (np. woj. mazowieckie), a z drugiej w powiatach sąsiadujących z metropolią (np. woj. wielkopolskie). Proces metropolizacji związany z przeważającą absorpcją środków UE w strefach oddziaływania największych ośrodków miejskich powoduje, że obszary peryferyjne, położone na obrzeżach centrum gospodarczego, z reguły charakteryzują się coraz niższą efektywnością i dynamiką rozwojową. Przyczynia się to do pogłębienia dysproporcji przestrzennych w rozwoju społeczno-gospodarczym regionów.

Literatura

- Domański B., 2008, *Rozwój polskich metropolii a regiony peryferyjne – bezpowrotna separacja czy współzależność rozwoju?*, Studia KPZK PAN, 120, Warszawa, s. 135–143.
- Grosse T. G., 2007a, *Wybrane koncepcje teoretyczne i doświadczenia praktyczne dotyczące rozwoju regionów peryferyjnych*, Studia Regionalne i Lokalne, 1(27), Warszawa, s. 27–49.
- Grosse T.G., 2007b, *Innowacyjna gospodarka na peryferiach?*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa.
- Komornicki T., Śleszyński P., Siłka P., Stępnia M., 2008, *Wariantowa analiza dostępności w transporcie lądowym*, [w:] K. Saganowski,

- M. Zagrzejska-Fiedorowicz, P. Zuber (red.), *Koncepcja przestrzennego zagospodarowania kraju 2008-2033*, t. 2, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa, s. 137–328.
- Markowski, Marszał, 2006, *Metropolie, obszary metropolitalne, metropolizacja. Problemy i pojęcia podstawowe*, KPZK PAN, Warszawa.
- Miszcuk A., 2010, *Peryferyjność regionów*, [w:] A. Tucholska (red.), *Europejskie wyzwania dla Polski i jej regionów*, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa, s. 236–250
- Rudnicki R., 2008, *Wybrane aspekty zróżnicowania przestrzennego tempa i kierunków rozwoju Polski według powiatów w latach 1995-2004*, [w:] A. Jezierska-Thole, L. Kozłowski (red.), *Gospodarka przestrzenna w strefie kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń, s. 357–370.

Summary

The article deals with the spatial delimitation of non-urban poviats in Poland by their distance from the state capital, their voivodeship capital, and a state border (Fig. 1). Those criteria provided a basis for the classification of peripheral areas and for their analysis in terms of three aspects of development over the years 1995 and 2009: social (changes in the population number - Fig. 2), economic (changes in the number of economic entities - Fig. 3) and ecological (changes in the number of population served by waste treatment plants - Fig. 4). It was found that the most significant determinant of peripherality was the distance of the given poviats from its voivodeship capital. This shows the great importance of regional policy. However, an analysis of the Regional Operational Programme financial means spent in 2009 (zlotys per head - Fig. 5) revealed that there are regions with a higher absorption of these funds in poviats located peripherally with reference to the voivodeship capital (e.g. Mazovia), as well as there are examples of poviats neighbouring on the metropolises (e.g. Wielkopolska) in which the EU support was higher.

Konrad Ł. CZAPIEWSKI
Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN
00-818 Warszawa, ul. Twarda 51/55
konrad@twarda.pan.pl

***Location matters* – analiza zależności pomiędzy dostępnością przestrzenną a sukcesem społeczno-gospodarczym obszarów wiejskich Mazowsza¹**

***Location matters* – analysis of co-occurrence between spatial accessibility and socio-economic success on rural areas in the Mazovia region**

Zarys treści: Celem artykułu jest analiza zależności pomiędzy dostępnością przestrzenną z obszarów wiejskich Mazowsza a ich poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego. W pracy postawiono hipotezę mówiącą, że wiejskie obszary sukcesu społeczno-gospodarczego cechują się korzystną dostępnością przestrzenną do ośrodka regionalnego i ośrodków subregionalnych. Na początku zdelimitowano wiejskie obszary sukcesu oraz określono czasową dostępność przestrzenną do głównych miast Mazowsza. Następnie dokonano porównań pomiędzy poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego gmin wiejskich regionu z ich dostępnością przestrzenną. Całość kończy posumowanie i wnioski aplikacyjne.

Słowa kluczowe: peryferyjność przestrzenna, peryferyjność społeczno-gospodarcza, obszary wiejskie, Mazowsze.

Wstęp

Przestrzenny wymiar społeczno-ekonomicznej działalności ludzi jest w dużym stopniu kształtowany przez dystans i lokalizację. Pierwsze Prawo Geografii Toblera sformułowane w 1970 r. mówi, że w przestrzeni „*wszystko jest związane ze wszystkim innym, przy czym bliższe rzeczy są bardziej związane*

¹ W artykule częściowo wykorzystano wyniki analiz empirycznych i rozważań teoretycznych opublikowanych w monografii: Czapiewski (2010).

niż rzeczy odległe” (cyt. za Janc 2007, s. 91). Kwestia lokalizacji jest również podkreślana przez specjalistów z zakresu rozwoju lokalnego, którzy twierdzą, że o poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego gmin „*decydują trzy czynniki: położenie, położenie, i jeszcze raz położenie*” (Herbst i Piotrowska 2008, s. 108). Podobnie Bański (2008, s. 116) stwierdza, że „*atrakcyjna lokalizacja jest podstawowym elementem sukcesu gospodarczego obszarów wiejskich*”. Choć nie należy zapominać, że „*położenie geograficzne sprzyja, lecz nie gwarantuje sukcesu w rozwoju gospodarczym*” (Wilkin 2003, s. 51), podobnie jak przestrzennie peryferyjna lokalizacja nie musi oznaczać marginalizacji ekonomicznej.

W wielu opracowaniach wskazuje się różne czynniki warunkujące pozytywne trendy rozwoju lokalnego, takie jak: obecność sprawnego i posiadającego wizję rozwoju lidera (Gorzelać i in. 1998, Herbst i Piotrowska 2008), napływ czynników egzogenicznych (Sobala-Gwosdz 2005, *Środki wsparcia projektów...* 2006, Rosner 2007, Bański 2008, Dziemianowicz 2008), struktura funkcjonalna (Bański i Stola 2002, Heffner i Rosner 2002, Czapiewski 2004, Rosner 2007), lokalna aktywność społeczna (Gorzelać i in. 1998, 1999, Heffner i Rosner 2002, Kłodziński 2003, *MAREMA...* 2005, Sobala-Gwosdz 2005). Równocześnie w wielu opracowaniach wskazuje się, że rozwój społeczno-gospodarczy, wynika bezpośrednio z lokalizacji przestrzennej – w największych aglomeracjach, na obszarach o wysokiej dostępności komunikacyjnej oraz atrakcyjnych turystycznie czy w pobliżu przejść granicznych (m.in. Tarkowski 2004, Kamińska 2006, Śleszyński 2006, Rosner 2007). Szczególnie położenie w strefie oddziaływania największych metropolii stwarza bardzo korzystne warunki rozwoju i obszar ten może odnieść sukces, który tylko w ograniczonym stopniu będzie zależał od aktywności władz samorządowych. Z kolei przy niekorzystnym położeniu postęp może być bardzo ograniczony, nawet przy najmądrzejszej polityce samorządu (Swianiewicz 2002). Obszary wiejskie położone w sąsiedztwie dużych miast korzystają w sposób bezpośredni i pośredni ze swoich lokalizacji (są bliżej gospodarczego rdzenia rozwojowego), podczas gdy do daleko położonych jednostek nie docierają pozytywne impulsy generowane przez centrum. Według Heffnera (2002) im większy ośrodek miejski (potencjał grawitacyjny) znajduje się w bezpośrednim sąsiedztwie gminy wiejskiej, tym posiada on silniejsze i korzystniejsze oddziaływanie na możliwości rozwoju i wzrostu aktywności społeczno-gospodarczej mieszkańców wsi.

Z kompleksowej oceny czynników sukcesu lokalnego dokonanej przez Bańskiego (2008) wynika, że najważniejszymi czynnikami generującymi sukces lokalny są: aktywność mieszkańców i władz lokalnych, wyposażenie infrastrukturalne oraz sąsiedztwo dużego miasta. Pozostałe czynniki towarzyszą na ogół czynnikom wiodącym, przy czym ich waga jest zróżnicowana w zależności od typu gminy.

Podstawowym celem artykułu jest analiza zależności pomiędzy dostępnością przestrzenną z obszarów wiejskich Mazowsza a ich poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego. W pracy, zgodnie z jednym z głównych paradygmatów wypracowanych w nurcie „nowej geografii ekonomicznej” mówiącym, że lokalizacja ma znaczenie (*location matters*); (Fujita i in. 1999), stawia się następującą hipotezę: wiejskie obszary sukcesu społeczno-gospodarczego cechują się korzystną dostępnością przestrzenną do ośrodka regionalnego (Warszawy) i ośrodków subregionalnych (Ciechanowa, Ostrołęki, Płocka, Radomia i Siedlec).

Założenia metodyczne

W analizach wykorzystano wyniki badań nad wiejskimi obszarami sukcesu opisanymi szczegółowo przez autora w publikacji Czapiewski (2010). Na obszarach sukcesu wszystkie cechy określające uwarunkowania rozwoju cywilizacyjnego osiągają ponadprzeciętne wartości oraz charakteryzują się co najmniej ich stabilną pozycją w wybranym okresie badawczym. W analizach przyjęto trzy podstawowe płaszczyzny rozwoju cywilizacyjnego (wskaźniki dziedzinowe) opisane przy pomocy następujących mierników (**S** – stymulanta, **D** – destymulanta):

d_{i1} – wskaźnik gospodarczo-finansowy:

x_{i1} – *aktywność ekonomiczna ludności* – liczba podmiotów gospodarczych (przemysłowych i budowlanych) na 1000 osób w wieku produkcyjnym (**S**).

x_{i2} – *poziom towarowości rolnictwa* – wartość produkcji towarowej rolnictwa indywidualnego w złotych na hektar użytków rolnych (**S**).

x_{i3} – *sytuacja finansowa gmin* – poziom dochodów własnych budżetów gmin przypadający na mieszkańca (**S**).

d_{i2} – wskaźnik społeczno-demograficzny:

x_{i4} – *poziom wykształcenia ludności* – udział mieszkańców w wieku powyżej 18 lat z wykształceniem wyższym i średnim (**S**).

x_{i5} – *współczynnik feminizacji* – liczba kobiet przypadająca na 100 mężczyzn w kohorcie wiekowej 20-29 lat (**S**).

x_{i6} – *współczynnik obciążenia demograficznego* – liczba osób w wieku poprodukcyjnym na 100 osób w wieku przedprodukcyjnym (**D**).

d_{i3} – wskaźnik infrastrukturalno-środowiskowy:

x_{i7} – *poziom wyposażenia w sieć wodociągową* – długość sieci wodociągowej w przeliczeniu na 100 km² powierzchni gminy (**S**).

x_{i8} – *poziom warunków sanitarnych* – odsetek mieszkań podłączonych do sieci kanalizacyjnej lub lokalnego urządzenia odbiorczego (szamba) (**S**).

x_{19} – poziom uczestnictwa dzieci w wychowaniu przedszkolnym – odsetek dzieci w wieku 3-6 lat objętych wychowaniem przedszkolnym (S).

Następnie zestawiono wskaźniki dziedzinowe i otrzymano wskaźnik ogólny dla dwóch poddanych analizie momentów czasowych (1988 i 2002). Po czym zdelimitowano obszary sukcesu, na które złożyły się jednostki przestrzenne cechujące się ponadprzeciętnymi wartościami wskaźnika ogólnego w obydwu latach analizy. Przeprowadzenie delimitacji według przyjętej powyżej procedury badawczej doprowadziło do podziału zbioru wszystkich obiektów analizy na dwa podzbiory (obszary sukcesu i pozostałe obszary). Oprócz niewątpliwych zalet takiego rezultatu, sytuacja ta zawężyła możliwości wykorzystania części metod statystycznych służących objaśnianiu uzyskanego zróżnicowania przestrzennego. Dlatego w celu przeprowadzenia pomocniczych analiz obliczono także średnią arytmetyczną wartość syntetycznego wskaźnika ogólnego dla badanego okresu (1988–2002).

Z kolei analizując dostępność przestrzenną, wykorzystano w opracowaniu metodykę studiów dostępności wypracowaną w ramach badań prowadzonych w IGiPZ PAN dla odbiorców rządowych i samorządowych – szczegółowy opis zastosowanej metodyki zawiera opracowanie Komornicki i in. (2010). Początkowo wyznaczono strefy dostępności czasowej w postaci izochron. Dokonano tego w wyniku analizy sieciowo-ruchowej wykorzystującej podkłady drogowe (aktualność na koniec 2008 r.). Następnie dostępność czasową do Warszawy i ośrodków subregionalnych uśredniono dla obszarów wszystkich gmin województwa mazowieckiego. Badano wyłącznie dostępność w transporcie drogowym. Wynikało to zarówno z przesłanek merytorycznych (na większej części powierzchni województwa potencjalny czas przejazdu samochodem do głównych ośrodków jest krótszy niż koleją i to nawet bez uwzględnienia częstotliwości kursów; Komornicki i Śleszyński 2009), jak i technicznych (z uwagi na cele opracowania konieczne byłoby uwzględnienie w modelu często zmieniających się rozkładów jazdy).

Czas przejazdu wyznaczone zostały na podstawie kategorii drogi (autostrada, droga główna itd.) z uwzględnieniem zmniejszenia prędkości z powodu gęstości zaludnienia oraz ukształtowania terenu (deniwelacje)². W tym celu wykorzystano dane GUS odnośnie gęstości zaludnienia w gminach oraz Numeryczny Modelu Terenu, pochodzący z misji satelitarnej SRTM-3. Przyjęto założenie, że spadek prędkości jazdy zachodzi wraz ze wzrostem gęstości zaludnienia i ze zwiększeniem urozmaïcenia rzeźby terenu oraz że w obu przypadkach spadek ten jest proporcjonalnie większy na drogach o niższej kategorii.

² Model ruchu autorstwa P. Śleszyńskiego – szczegółowy opis: Śleszyński (2009).

Wyznaczone czasy dojazdu są czasami potencjalnymi, możliwymi do osiągnięcia przy wykorzystaniu obecnie istniejącej sieci infrastruktury, przy ruchu swobodnym (Komornicki i Czapiewski 2010).

Zależnie od celu analizy rozróżniać możemy dostępność „do” ośrodków i regionów oraz dostępność do określonego rodzaju funkcji „z” pewnych obszarów. W przypadku badania dostępności „z” istotna jest sytuacja analizowanego obszaru (np. terenów wiejskich) oceniana z punktu widzenia dostępu do danych funkcji niezależnie od ich lokalizacji. Jest to zatem dostępność do sieci ośrodków spełniających określone funkcje. Tak też pojęcie dostępności jest postrzegane w niniejszym opracowaniu.

Kończącą fazą analizy było zbadanie zależności pomiędzy dostępnością przestrzenną a poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich. Dokonano tego z wykorzystaniem następujących metod statystycznych:

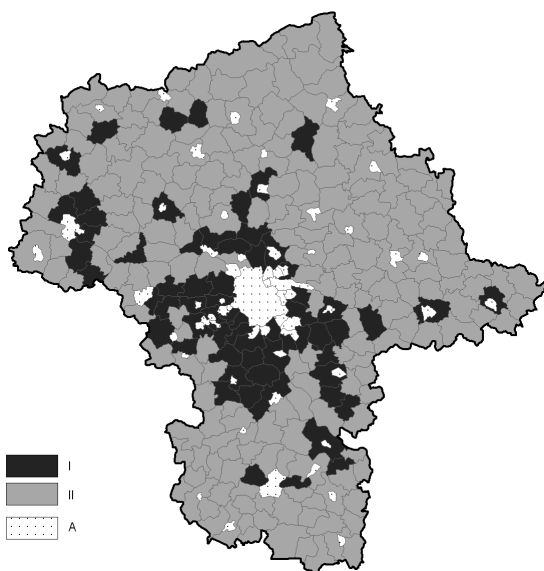
- *Współczynnik korelacji Φ Yule'a*, który stanowi jedną z nieparametrycznych miar korelacji i oblicza się go z tablic kontyngencyjnych o wymiarach 2×2 . Istotność statystyczną wyznacza się z wykorzystaniem testu χ (*chi*) kwadrat (Norcliffe 1986, Runge 2006).
- *Współczynnik korelacji liniowej r Pearsona*, który określa poziom zależności liniowej pomiędzy zmiennymi o rozkładach ciągłych.
- *Analiza regresji liniowej prostej*, którą stosuje się, aby opisać strukturę zależności między zmiennymi oraz prognozować zmiany zmiennej zależnej (poziom rozwoju społeczno-gospodarczego) wraz ze zmianami wartości zmiennej niezależnej (poziom dostępności przestrzennej).
- *Analiza reszt z regresji (ϵ)*, które informują o tej części wielkości osiągniętej przez zjawisko, która jest niezależna od związków przestrzennych zachodzących między zmiennymi wziętymi do analiz. Analiza mapy reszt z regresji umożliwia określenie, dla których jednostek występuje dodatnia bądź ujemna różnica pomiędzy rzeczywistymi wartościami zmiennej zależnej a wartościami uzyskanymi na podstawie modelu regresji.

Wyniki analiz

Wiejskie obszary sukcesu

Założenia stawiane obszarom sukcesu zostały spełnione przez 65 na 274 badane gminy wiejskie Mazowsza (ryc. 1). Obszary sukcesu w przestrzeni województwa mazowieckiego koncentrują się w większości w strefie podmiejskiej Warszawy (z wyłączeniem jej wschodniej części). Wyróżnione obszary sukcesu położone są także w strefie podmiejskiej Płocka i w znacznie

bardziej ograniczonym zakresie wokół Radomia i Siedlec. Ponadto do obszarów sukcesu zaliczono gminy z grójecko-wareckiego rejonu sadowniczego oraz sąsiadujące z niektórymi miastami powiatowymi – Sierpc, Płońsk, Pułtusk, Mława, Łosice, Garwolin i Kozienice. Są to w większości przypadków (poza Łosicami) 15–30 tysięczne ośrodki o relatywnie dobrej strukturze społeczno-gospodarczej. Z kolei gminy niezaklasyfikowane do obszarów sukcesu położone są przede wszystkim w podregionach: ostrołęcko-siedleckim, radomskim i wschodniej części ciechanowsko-płockiego. Są to obszary wyznaczone w *Planie zagospodarowania przestrzennego województwa mazowieckiego* (2004) jako problemowe, które nie posiadają własnych czynników rozwoju oraz wymagają restrukturyzacji i wspomagania rozwoju.

Ryc. 1. Delimitacja wiejskich obszarów sukcesu w okresie 1988-2002 na Mazowszu

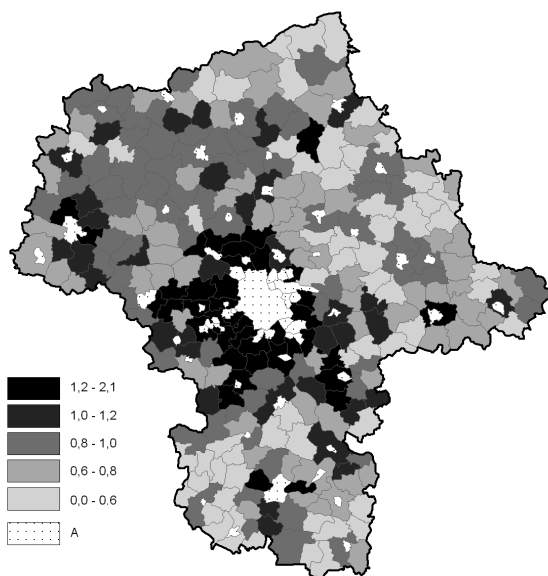
Klasa: I – obszary sukcesu, II – obszary pozostałe. A – miasta.

Delimitation of success rural areas in the period 1988-2002 in the Mazovia province

Class: I – success areas, II – other areas. A – cities/towns.

Jak wspomniano powyżej, w celach pomocniczych obliczono również średnią arytmetyczną wartości syntetycznego wskaźnika ogólnego dla badanego okresu (1988–2002). Najwyższe wartości osiąga on w gminach kształtujących strefę podmiejską Warszawy (ryc. 2). Zauważalna jest duża stabilność wzorca przestrzennego wskaźnika rozwoju cywilizacyjnego na Mazowszu w okresie 1988–2002 ($r=0,89$). Wskazana powolność zmian struktur przestrzennych wynika z faktu, że poziom rozwoju jest efektem

długookresowych, skumulowanych procesów zachodzących na obszarach wiejskich i w ich otoczeniu. Krótkookresowe działania nie są w stanie w sposób istotny zmienić przestrzennego rozkładu obszarów lepiej i gorzej rozwiniętych, ze względu na w miarę stabilny charakter struktur społecznych i gospodarczych (Rosner 2007).

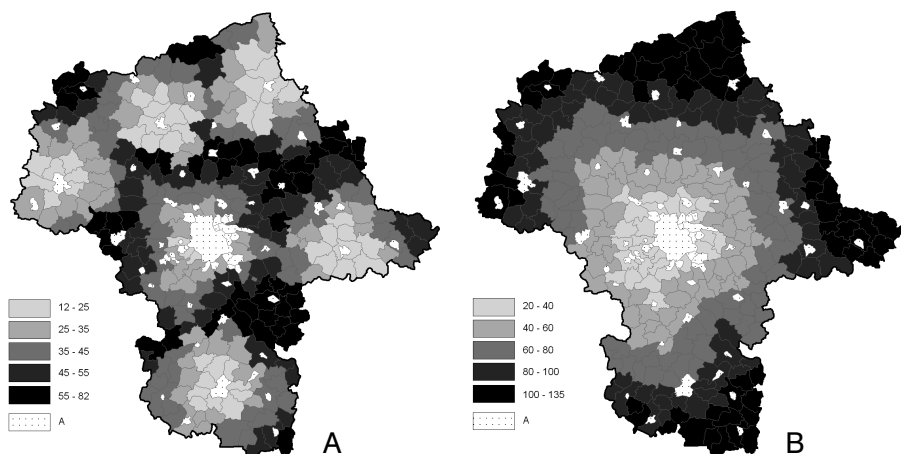
Ryc. 2. Średnia wartość syntetycznego ogólnego wskaźnika endogenicznych uwarunkowań rozwoju wiejskich obszarów sukcesu (Y) na Mazowszu w latach 1988-2002. A – miasta.
Mean value for the synthetic overall index of endogenous factors conditioning development of the success rural areas (Y) in the Mazovia province in the years 1988-2002. A – cities/towns.

Dostępność przestrzenna

Analizy dostępności przestrzennej z obszarów wiejskich Mazowsza przeprowadzono zarówno do ośrodków subregionalnych, jak również do Warszawy, po czym skonstruowano syntetyczny wskaźnik dostępności.

Pierwszy poziom odnosił się do skali subregionalnej i jako zmienną objaśniającą zastosowano dostępność przestrzenną gmin wiejskich do jednego z ośrodków subregionalnych. Do wyznaczenia potencjalnych stref oddziaływania tych miast zastosowano nieco zmodyfikowany podział zamieszczony w *Strategii rozwoju województwa mazowieckiego* (2006). Strefy oddziaływania Warszawy i pięciu ośrodków subregionalnych – dawnych stolic wojewódzkich (Radom, Płock, Siedlce, Ostrołęka i Ciechanów) – zostały tam zdelimitowane z uwzględnieniem powiązań komunikacyjnych. Drugim

poziomem odniesienia była skala regionalna i jako zmienną potraktowano dostępność do centrum stolicy województwa – Warszawy (ryc. 3).

Ryc. 3. Drogowa dostępność czasowa z gmin wiejskich Mazowsza do ośrodków subregionalnych (A) oraz do Warszawy (B) w minutach. A – miasta.

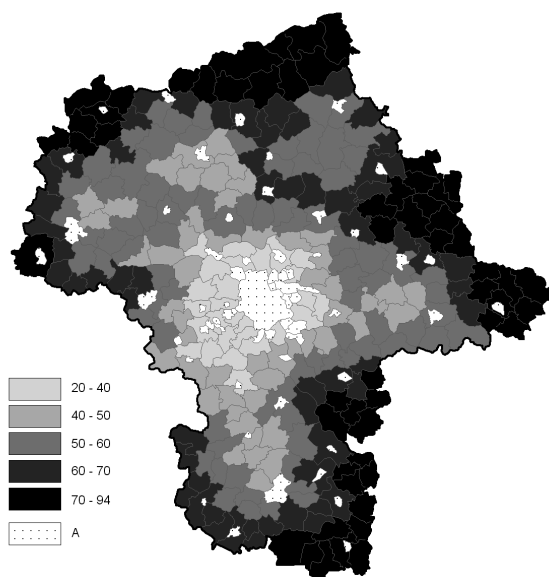
Road time accessibility from the rural communes of the Mazovia province to the sub-regional urban centers (A) as well as from Warsaw (B) in minutes. A – cities/towns.

Dostępność transportowa do ośrodków subregionalnych na Mazowszu posiada w większości przypadków charakter koncentryczny, co wynika z jednakowo ubogiej nowocześniejszej (czyli pozwalającej na większą szybkość) infrastruktury drogowej wokół pięciu analizowanych miast. Jedynie w przypadku Siedlec można wskazać lepszą dostępność z gmin zlokalizowanych wzdłuż drogi krajowej numer S2 oraz Radomia z gmin zlokalizowanych wzdłuż drogi numer S7.

Dostępność do Warszawy pozostaje uwarunkowana niedorozwojem infrastruktury drogowej na trasach doprowadzających ruch do stolicy. Naturalny układ koncentryczny jest zakłócony na kierunkach nielicznych tras oferujących większą prędkość potencjalną w transporcie drogowym (jak posiadające fragmentarycznie status drogi ekspresowej szlaki do Płońska, Radomia i Wyszki oraz droga ruchu przyspieszonego w stronę Mszczonowa i dalej Katowic). Jednocześnie wyraźnie upośledzone są kierunki południowo-wschodni (lubelski), a także północny (Komornicki i Czapiewski 2010).

Syntetycznym obrazem obecnej sytuacji badanego zagadnienia jest rozkład przestrzenny dostępności ważonej do Warszawy i pięciu ośrodków subregionalnych (ryc. 4). Wskaźnik ten obliczono przyjmując wagę 50% czasu dojazdu do Warszawy i 50% czasu dojazdu do ośrodka subregionalnego (ew. Warszawy) w strefie oddziaływania którego znajdują się

gminy województwa. Z uwagi na przyjęte założenia najlepszą dostępnością przestrzenną charakteryzują się gminy z Obszaru Metropolitalnego Warszawy (większy zasięg lepszej dostępności w kierunku zachodnim i południowym, niż wschodnim). Najsłabszą dostępnością przestrzenną charakteryzują się gminy z północnej, wschodniej i południowo-wschodniej części województwa, położone w pobliżu granic regionu. W szczególności należy podkreślić bardzo niekorzystną lokalizację przestrzenną jednostek z powiatów żuromińskiego, przasnyskiego, północnej części ostrołęckiego, sokołowskiego, łosickiego, garwolińskiego, zwolenńskiego i lipskiego.

Ryc. 4. Syntetyczny wskaźnik drogowej dostępności czasowej do Warszawy i ośrodków subregionalnych z obszarów wiejskich Mazowsza. A – miasta.

Complex indicator of road time accessibility from the rural communes of the Mazovia province to the sub-regional urban centers and Warsaw in minutes. A – cities/towns.

Zależności

Szczegółowa analiza czasu dojazdu do Warszawy z obszarów sukcesu i z pozostałych obszarów wykazała istotny wpływ lokalizacji przestrzennej w procesie kreacji pozytywnych trendów rozwojowych. Średni czas dojazdu z gmin sukcesu do stolicy stanowi około 68% czasu z pozostałych jednostek (tab. 1). Z kolei brak zależności wykazała analiza czasu dojazdu z gmin sukcesu i pozostałych obszarów do ośrodków subregionalnych – czas ten jest właściwie taki sam. Zaledwie co dziewiąta gmina pozostająca w strefie oddziaływania

ośrodków subregionalnych została zaklasyfikowana do obszarów sukcesu (jedynie w przypadku strefy Płocka prawie co trzecia). Wynika to z jednej strony ze znacznego oddalenia tych jednostek od Warszawy, przez co na obszary te nie docierają pozytywne impulsy rozwojowe generowane przez aglomerację stołeczną, a z drugiej strony ośrodki subregionalne (z wyjątkiem Płocka) nie posiadają wystarczająco wysokiego własnego potencjału gospodarczego, aby stymulować procesy rozwojowe na otaczających ich obszarach wiejskich.

Tabela 1. Średni czas dojazdu do Warszawy i odpowiednich ośrodków subregionalnych z obszarów sukcesu i z pozostałych obszarów wiejskich Mazowsza

Typ obszaru	Średni czas dojazdu (min.)		
	do Warszawy	do ośrodka subregionalnego	średnia ważona (Warszawa plus ośrodek)
Obszary sukcesu	55,3	38,3	46,8
Pozostałe obszary	81,8	40,9	61,4

Źródło: obliczenia własne.

Postawiona w pracy hipoteza badawcza miała postać: *Wiejskie obszary sukcesu społeczno-gospodarczego cechują się korzystną lokalizacją w przestrzeni regionu, związaną z korzystną dostępnością przestrzenną do ośrodka regionalnego i ośrodków subregionalnych.* W 82% gmin sukcesu zachodziła taka zależność (tab. 2). Współczynnik korelacji Yule'a (Φ) przyjął niską, choć istotną statystycznie wartość.

Tabela 2. Tablica kontyngencyjna: obszary sukcesu a dostępność przestrzenna

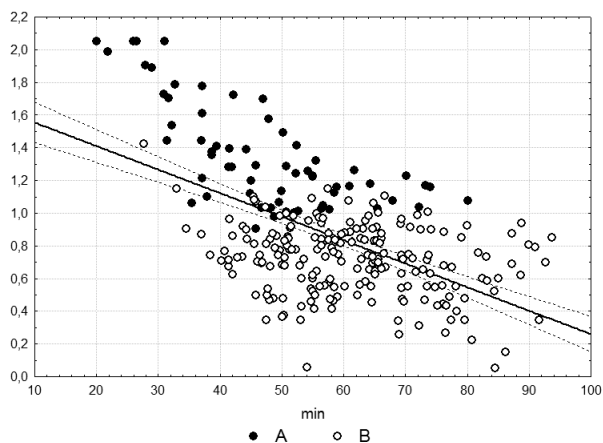
Typ obszaru	Średni ważony czas dojazdu do Warszawy i ośrodków subregionalnych	
	powyżej średniej	poniżej średniej
Obszary sukcesu	53	12
Pozostałe obszary	92	117
Współczynnik korelacji = 0,32		

Źródło: obliczenia własne.

Większość gmin sukcesu położona jest w dystansie do 60 minut od centrum Warszawy (ryc. 5). Do tej izochrony zaznacza się największy wpływ stolicy na poziom rozwoju gmin, choć istnieje kilka jednostek położonych blisko Warszawy, które charakteryzują się niskimi wartościami wszystkich analizowanych uwarunkowań rozwoju. Z kolei gminy położone w dalszej odległości od stolicy cechują się z reguły niskimi wartościami endogenicznych

uwarunkowań rozwoju, choć regionalny układ „rdzeń–peryferie”, zakłócany jest przez pozytywny wpływ ośrodków subregionalnych (głównie Płocka, Radomia i Siedlec), wokół których wykształciła się niewielka strefa gmin o podwyższonych wartościach analizowanego wskaźnika.

Szczegółowa analiza statystyczna wykazała zależność pomiędzy przeciętną wartością syntetycznego wskaźnika ogólnego poziomu rozwoju obszarów wiejskich na Mazowszu i syntetycznym wskaźnikiem drogowej dostępności czasowej do Warszawy i ośrodków subregionalnych (ryc. 5). Wszystkie współczynniki korelacji wykazują istotność statystyczną dla poziomu $\alpha=0,01$. Wyznaczone wartości testu t-Studenta dla wyrazu wolnego β_0 oraz parametru strukturalnego modelu β_1 są znacznie wyższe od wartości krytycznych. Obliczone wartości analizy dobroci dopasowania modelu regresji wskazują, iż zmienność wartości endogenicznych uwarunkowań rozwoju jest w 32% objaśniana przez zaobserwowane zmiany wartości syntetycznego wskaźnika drogowej dostępności czasowej.

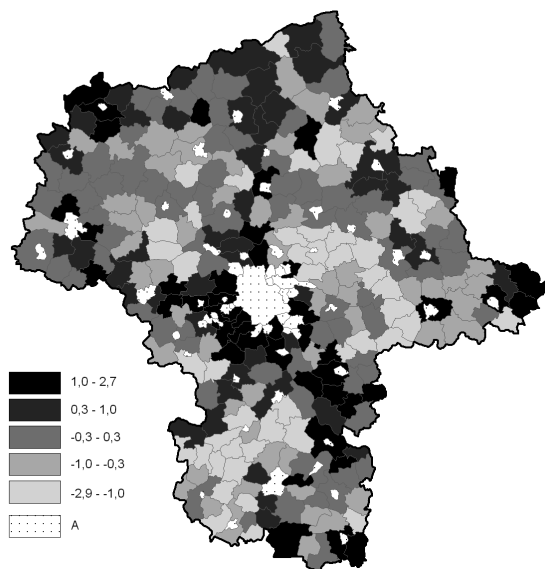
Współczynnik korelacji liniowej	$r = -0,57$ ($\alpha = 0,00$)
Współczynnik korelacji dla gmin sukcesu	$r = -0,73$ ($\alpha = 0,00$)
Model regresji liniowej prostej	$Y_i = 1,698 - 0,014X_i$ test t dla β_0 $t = 22,7$ B_1 $t = -11,5$ wartość krytyczna t dla $\alpha=0,05$ wynosi $t = \pm 1,97$
Skorygowany współczynnik determinacji	$R_s^2 = 0,32$

Ryc. 5. Wykres rozrzutu wskaźników endogenicznych uwarunkowań rozwoju (zmienna zależna) i drogowej dostępności czasowej (zmienna niezależna) oraz podstawowe wartości wskaźników analizy korelacji i regresji (ciemniejszym kolorem zaznaczono gminy sukcesu)

Chart illustrating a dispersion of indices of endogenous development factors (a dependent variable) and of road time accessibility (an independent variable) as well as the basic values for correlation and regression analysis indices (success communes are marked by darkened colours)

Przeprowadzone analizy potwierdziły istotność statystyczną pomiędzy obiema zmiennymi, w związku z czym jako prawdziwą można przyjąć postawioną hipotezę, co oznacza, że **wiejskie obszary sukcesu cechują się korzystną dostępnością czasową do głównych ośrodków miejskich województwa mazowieckiego.**

Dla pogłębienia badania zależności pomiędzy wskaźnikiem endogenicznych uwarunkowań rozwoju wiejskich obszarów sukcesu i dostępnością transportową ośrodków regionalnych i subregionalnych wykonano analizę reszt z regresji (ryc. 6). Pozwala ona na przestrzenną identyfikację obszarów o nadspodziewanie dobrej i nadspodziewanej złej sytuacji w zakresie wewnętrznych uwarunkowań rozwoju względem obecnej dostępności transportowej do wybranych miast. Generalnie pierwsza z wymienionych sytuacji występuje przede wszystkim w najbliższym sąsiedztwie stolicy oraz większości ośrodków subregionalnych. Ponadto dodatnie wartości reszt z regresji odnotowano wzdłuż tras wylotowych z Warszawy w kierunku Katowic, Lublina i Gdańska. Z kolei ujemne wartości odnotowano na obszarach położonych w oddaleniu od głównych miast regionu i głównych tras transportowych.

Ryc. 6. Wartości składnika resztowego, z wyznaczonego w analizach modelu regresji
A – miasta.

*Values for the residual component, from the regression model determined by analyses
A – cities/towns.*

Podsumowanie

Jednym z podstawowych czynników warunkujących tempo i kierunki rozwoju lokalnego jest lokalizacja przestrzenna – zarówno szczegółowa, jak również ogólna (położenie w konkretnym kraju, regionie). Przeprowadzona analiza w zakresie lokalizacji szczegółowej wykazała, że dobra dostępność gmin wiejskich w znaczny sposób ułatwia osiągnięcie przez nie sukcesu społeczno-gospodarczego. Z kolei w zakresie lokalizacji ogólnej Sobala-Gwosdz (2005) stwierdziła, że położenie w regionach bogatych i biednych silnie wpływa na rozwój i sukces lokalny, choć go nie determinuje. Zarówno w jednych, jak też i w drugich typach regionów można znaleźć gminy, które rozwijają się szybciej niż inne jednostki. Tym, co dzieli regiony bogate i biedne jest to, że w pierwszych gminy sukcesu znajdują się z reguły w większości, a w drugich w mniejszości. Część ekonomistów uważa, że w rozważaniach na temat peryferyjności punkt ciężkości wyraźnie przesunął się z kwestii ulokowania w przestrzeni geograficznej na inne czynniki decydujące o sukcesie lub zapóźnieniu rozwojowym (Wilkin 2003). Z jednej strony opinie takie kreślą optymistyczne wizje rozwoju obszarów peryferyjnych, gdyż świadczą o możliwości przełamania przez inne czynniki niekorzystnych uwarunkowań związanych z lokalizacją przestrzenną. Jednakże z drugiej strony należy podkreślić, że takich przypadków wciąż jest niewiele, a znacznie częściej na wyższym poziomie rozwoju znajdują się obszary wiejskie położone w strefie oddziaływania „centrów”, co potwierdza tezę wypracowaną w nurcie „nowej geografii ekonomicznej”, mówiącą, że lokalizacja ma znaczenie (*location matters*) (Fujita i in. 1999).

Ważnym aplikacyjnym wnioskiem, który płynie z przeprowadzonych analiz jest postulat o dążeniu do poprawy dostępności komunikacyjnej. Poprzez udrożnienie kanałów przepływu, czyli usprawnienie systemów transportowo-łącznościowych możliwe będzie przebycie większej odległości w powszechnie akceptowanym czasie, dzięki czemu strefa pozytywnego oddziaływania miast może ulec znacznemu rozszerzeniu – o trzeci-czwarty pierścień gmin wokół Warszawy i drugi wokół ośrodków subregionalnych – co oznaczałoby również wzrost potencjału endogennego na znacznie większym obszarze niż obecnie (szczególnie postulat ten dotyczy gmin z powiatów: pułtuskiego, wyszkowskiego, wołomińskiego, mińskiego, garwolińskiego, żyrardowskiego, sochaczewskiego, nowodworskiego, radomskiego, kozienickiego, siedleckiego i gostynińskiego).

Literatura

- Bański J., 2008, *Wiejskie obszary sukcesu gospodarczego – koncepcja i diagnoza*, Studia Obszarów Wiejskich, 14, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa.
- Bański J., Stola W., 2002, *Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce*, Studia Obszarów Wiejskich, 3, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa.
- Czapiewski K., 2004, *Wyposażenie infrastrukturalne i potencjał gospodarczy obszarów wiejskich a pozarolnicze funkcje gmin*, [w:] E. Pałka (red.), *Pozarolnicza działalność gospodarcza na obszarach wiejskich*, Studia Obszarów Wiejskich, 5, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa, s. 57–73.
- Czapiewski K., 2010, *Koncepcja wiejskich obszarów sukcesu społeczno-gospodarczego i ich rozpoznanie w województwie mazowieckim*, Studia Obszarów Wiejskich, 22, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa.
- Dziemianowicz W., 2008, *Konkurencyjność gmin w kontekście relacji władze lokalne – inwestorzy zagraniczni*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- Fujita M., Krugman P., Venables A.J., 1999, *The Spatial Economy. Cities, Regions and International Trade*, The MIT Press, Cambridge.
- Gorzelak G., Jałowiecki B., Dziemianowicz W., Roszkowski W., Zarycki T., 1998, *Dynamika i czynniki sukcesu lokalnego w Polsce*, [w:] G. Gorzelak i B. Jałowiecki (red.), *Koniunktura gospodarcza i mobilizacja społeczna w gminach*, Studia Regionalne i Lokalne, 25, Uniwersytet Warszawski, Warszawa, s. 81–151.
- Gorzelak G., Jałowiecki B., Woodward R., Dziemianowicz W., Herbst M., Roszkowski W., Zarycki T., 1999, *Dynamics and factors of local success in Poland*, Regional and Local Studies, 15, EUROREG, Centrum Analiz Społeczno-Ekonomicznych, Warszawa.
- Heffner K., 2002, *Czynniki osadnicze wpływające na potencjał rozwojowy obszarów wiejskich*, [w:] A. Rosner (red.), *Wiejskie obszary kumulacji barier rozwojowych*, Problemy Rozwoju Wsi i Rolnictwa, IRWiR PAN, Warszawa, s. 75–106.
- Heffner K., Rosner A., 2002, *Czynniki specyficzne wywierające wpływ na potencjał rozwojowy obszarów wiejskich*, [w:] A. Rosner (red.), *Wiejskie obszary kumulacji barier rozwojowych*, Problemy Rozwoju Wsi i Rolnictwa, IRWiR PAN, Warszawa, s. 133–152.
- Herbst M., Piotrowska P., 2008, *Gminy odnoszące sukces*, [w:] G. Gorzelak (red.), *Polska lokalna 2007*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, s. 107–129.

- Janc K., 2007, *Wpływ kapitału ludzkiego na efektywność gospodarek lokalnych w Polsce – przykład zastosowania regresji przestrzennej*, [w:] P. Brezdeń, S. Grykień (red.), *Od lokalnego do globalnego wymiaru gospodarowania przestrzenią – nowe jakości przestrzeni społeczno-ekonomicznej*, Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych, IX, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, s. 89–99.
- Kamińska W., 2006, *Pozarolnicza indywidualna działalność gospodarcza w Polsce w latach 1988-2003*, Prace Geograficzne, 203, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Kłodziński M., 2003, *Jak aktywizować gminę wiejską*, [w:] M. Kłodziński, W. Dzun (red.), *Aktywizacja wiejskich obszarów problemowych*, Problemy Rozwoju Wsi i Rolnictwa, IRWiR PAN, Akademia Rolnicza, Warszawa–Szczecin, s. 17–32.
- Komornicki T., Czapiewski K., 2010, *Dostępność przestrzenna do ośrodków akademickich a poziom kapitału ludzkiego na obszarach wiejskich Mazowsza*, [w:] K. Heffner, W. Kamińska (red.), *Kapitał ludzki i społeczny w procesie rozwoju obszarów wiejskich*, Studia KPZK PAN, Warszawa, s. 66–85.
- Komornicki T., Śleszyński P., 2009, *Typologia obszarów wiejskich pod względem powiązań funkcjonalnych i relacji miasto-wieś*, [w:] J. Bański (red.), *Analiza zróżnicowania i perspektyw rozwoju obszarów wiejskich w Polsce do roku 2015*, Studia Obszarów Wiejskich, 16, IGiPZ, PTG, Warszawa, s. 9–38.
- Komornicki T., Śleszyński P., Rosik P., Pomianowski W., przy współpracy M. Stępnika i P. Siłki, 2010, *Dostępność przestrzenna jako przesłanka kształtowania polskiej polityki transportowej*, Biuletyn KPZK PAN, 241.
- MAREMA – *Best practice of Regional Management in regions with large protected areas*, 2005, Umweltbüro, Klagenfurt.
- Norcliffe G.B., 1986, *Statystyka dla geografów*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Plan zagospodarowania przestrzennego województwa mazowieckiego*, 2004, Samorząd Województwa Mazowieckiego, Warszawa.
- Rosner A. (red.), 2007, *Zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich a zróżnicowanie dynamiki przemian*, Problemy Rozwoju Wsi i Rolnictwa, IRWiR PAN, Warszawa.
- Runge J., 2006, *Metody badań w geografii społeczno-ekonomicznej: elementy metodologii, wybrane narzędzia badawcze*, Podręczniki i Skrypty Uniwersytetu Śląskiego, 59, Wydawnictwa Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.

- Sobala-Gwosdz A., 2005, *Ośrodki wzrostu i obszary stagnacji w województwie podkarpackim*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Strategia rozwoju województwa mazowieckiego do 2020 roku (aktualizacja)*, 2006, Zarząd Województwa Mazowieckiego, Warszawa.
- Swianiewicz P., 2002, *Sukces mijającej kadencji*, Wspólnota, 39–40, s. 10–16.
- Śleszyński P., 2006, *Socio-economic development*, [w:] M. Degórski (red.), *Natural and Human Environment of Poland. A geographical overview*, PTG, IGI PZ PAN, Warszawa, s. 109–124.
- Śleszyński P., 2009, *Zaludnienie i zróżnicowanie rzeźby terenu w modelowaniu prędkości ruchu transporcie drogowym*, Przegląd Komunikacyjny, 5.
- Środki wsparcia projektów województwa mazowieckiego w latach 1999–2004 (synteza)*, 2006, Mazowsze – Analizy i Studia, 1, Mazowieckie Biuro Planowania Przestrzennego i Rozwoju Regionalnego, Warszawa.
- Tarkowski M., 2004, *Poziom i dynamika wewnątrzwojewódzkich zróżnicowań rozwoju w układzie centra-peryferie w Polsce w latach 1994–2002*, [w:] E. Jakubowicz, A. Raczyk (red.), *Regionalny wymiar integracji europejskiej*, Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych, VIII/2, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, s. 177–188.
- Wilkin J., 2003, *Peryferyjność i marginalizacja w świetle nowych teorii rozwoju (nowa geografia ekonomiczna, teoria wzrostu endogennego, instytucjonalizm)*, [w:] A. Bołtomiuk (red.), *Regiony peryferyjne w perspektywie polityki strukturalnej Unii Europejskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok, s. 44–52.

Summary

The research objective of the article is to analyze the relations between spatial accessibility from rural areas of Mazovia to main cities of the region and the level of their socio-economic development. The hypothesis of the analysis is this: *successful rural areas are characterized by better road time accessibility to main towns of the Mazovia region*. Analyses made in the article allowed to positively verify the above mentioned hypothesis. At the end, the article provides conclusions and practical recommendations.

Edward DUŚ
Katedra Geografii Ekonomicznej
Uniwersytet Śląski w Katowicach
41-200 Sosnowiec, ul Będzińska 60
edward.dus@us.edu.pl

Wysokość i struktura dochodów gmin wiejskich jako miernik stopnia ich peryferyjności

The ammount and the structure of income derived by the municipalities as a measure of degree of their peripherality

Zarys treści: Celem opracowania jest charakterystyka gospodarki finansowej samorządów wiejskich regionu śląskiego. Przedmiotem analizy są dwie grupy liczące po 24 gminy, które w 2009 r. uzyskały najwyższe i najniższe wskaźniki dochodów własnych na jednego mieszkańca. Ich poziom jest wyznacznikiem samodzielności, która określa realne możliwości samorządu terytorialnego w zakresie prowadzenia własnej polityki. Na podstawie wysokości oraz struktury dochodów i wydatków budżetowych przedstawiono samodzielność finansową oraz czynniki wpływające na jej ograniczenia uwarunkowane cechami przestrzennymi.

Słowa kluczowe: budżet gminy, dochody własne, wydatki budżetowe, samodzielność finansowa.

Wprowadzenie

Centrum i peryferie stanowią naturalne składowe struktury przestrzeni geograficznej. Istnieje nierozzerwalny związek wzajemnego współwystępowania i różnicowania przestrzeni geograficznej, co wynika z jej zmienności w postaci niejednorodności i nierównomierności zjawisk i procesów przyrodniczych oraz społeczno-gospodarczych. Obszary peryferyjne są określane różnymi nazwami pochodzącymi najczęściej od występujących tam typowych zjawisk i procesów, a peryferyjność może mieć różny zakres pojęciowy i przedmiotowy. Obszary te czasem są nazywane depresyjnymi, kryzysowymi, stykowymi, drenażowymi, strefami cienia itp. (Miszewska 1987). Peryferyjność zazwyczaj

jest kojarzona z odległym położeniem od centrum, jak również z pewnego rodzaju marginalizacją pod względem społeczno-gospodarczym. Położenie na pograniczu rejonów o dużej trwałości historycznych granic państwowych lub administracyjnych sprawia, że pozostają poza zasięgiem oddziaływania dobrze wykształconych ośrodków centralnych sąsiadujących regionów. Kontakty z centrum może utrudniać odległość ekonomiczna, która zarazem tworzy bariery o charakterze społecznym.

Jednym z ważniejszych składników rozważań dotyczących zagadnień prawno-ustrojowych w Polsce jest samodzielność finansowa gmin, która jest nieodłącznym atrybutem i podstawą samorządności lokalnej. Pod tym względem istnieje duże zróżnicowanie, gdyż samodzielność finansowa gmin wiejskich jest mniejsza niż miejskich (Motek 2006). Główny wyznacznik samodzielności stanowi poziom dochodów własnych przypadających na jednego mieszkańca, który określa realne możliwości samorządu terytorialnego, a wskaźnik procentowego udziału dochodów własnych w dochodach budżetowych ogółem ma jedynie charakter względny oraz uzupełniający i powiększa samodzielność (Heller 2006).

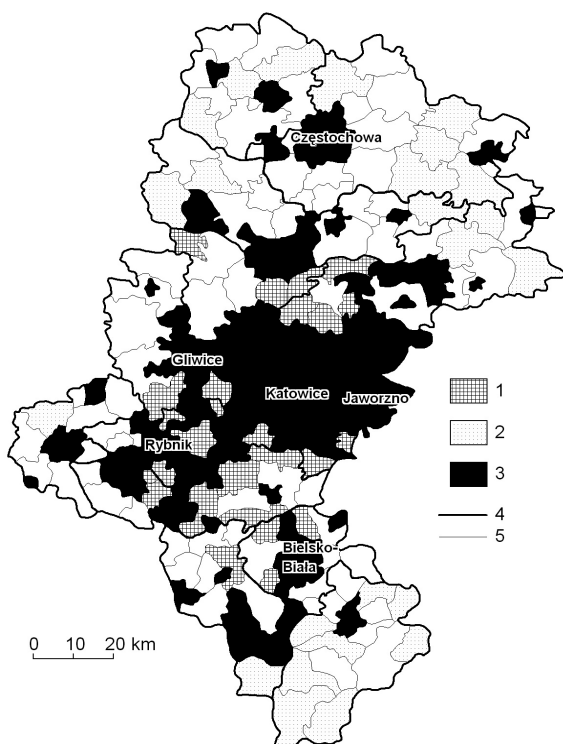
Niniejsza analiza obejmuje dwa podstawowe warianty samodzielności finansowej. Pierwszy, gdy wysoki poziom dochodów własnych na jednego mieszkańca występuje z jednoczesnym wysokim ich udziałem, co praktycznie oznacza najwyższy poziom samodzielności finansowej zarówno w ujęciu bezwzględnym (realnym), jak i względnym. Jest on typowy dla gmin najbogatszych. Natomiast w drugim przypadku występuje niska samodzielność finansowa w ujęciu bezwzględnym oraz względnym, która charakteryzuje gminy najbiedniejsze.

W analizie wszystkie gminy wiejskie i miejsko-wiejskie podzielono według kryterium samodzielności finansowej na pięć grup o podobnej liczebności. W celu określenia poziomu zróżnicowania oraz istniejących tendencji rozwojowych, w postępowaniu badawczym analizowano dwie grupy po 24 gminy, które posiadały najwyższe i najniższe wskaźniki poziomu dochodów własnych na jednego mieszkańca. Przedmiotem szczegółowej analizy były dochody oraz wydatki budżetowe gmin i ich struktura w latach 2000–2009. Starano się określić poziom samodzielności finansowej na podstawie wysokości wskaźników oraz struktury dochodów budżetowych oraz odpowiedzieć na pytania, jakie czynniki wpływają na samodzielność gmin, czym są uwarunkowane i jakie występują prawidłowości w rozmieszczeniu przestrzennym. W badaniach wykorzystano informacje statystyczne Banku Danych Regionalnych z okresu 2000–2009 oraz dane z wykonania dochodów i wydatków budżetowych gmin zawarte w Biuletynach Informacji Publicznej.

Charakterystyka badanych gmin

Zjawisko peryferyjności jest także cechą rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich regionu śląskiego. Gminy o najwyższych wskaźnikach samodzielności finansowej tworzą prawie zwartą przestrzeń obejmującą obszar pomiędzy konurbacją katowicką oraz aglomeracjami rybnicką i bielską. Ponadto jest to kilka gmin położonych na północ od konurbacji katowickiej. Od pozostałych wyróżnia je większa gęstość zaludnienia, lepsze zainwestowanie techniczne i wyposażenie w infrastrukturę oraz zróżnicowanie w zakresie pełnionych funkcji (Duś 2009). Te cechy przestrzenne mają istotny wpływ na sposób funkcjonowania różnych sfer ich życia społeczno-gospodarczego. Są to gminy niewielkie pod względem powierzchni, gdyż przeciętnie zajmują 49,1 km² wobec 91,7 km² gmin o najniższych dochodach własnych, przy średniej 72,3 km² w województwie. Charakteryzuje je duża liczba – 12,3 tys. mieszkańców wobec 6,7 tys. w gminach peryferyjnych, przy średniej 8,5 tys. osób na obszarach wiejskich województwa. Przy średniej 117,5 osób/km² na terenach wiejskich regionu śląskiego odznaczają się wysoką gęstością zaludnienia – 250 osób/km², wobec 72,6 osób/km² w gminach peryferyjnych. Jednym z czynników, który realnie oddziałuje na potencjał lokalny jest bliskość głównych ośrodków życia gospodarczego.

Przestrzeń peryferyjna jest na ogół homogeniczna z rozproszeniem głównych elementów struktury przestrzennej, słabym zainwestowaniem, niską gęstością zaludnienia oraz ograniczonym popytem lokalnym i potencjałem wytwórczym, który jest determinowany znaczącym udziałem rolnictwa w strukturze gospodarki. Obszary te tworzą w przestrzeni województwa śląskiego trzy wyraźne skupienia. Na południu, to położone przy granicy Polski górskie gminy powiatu żywieckiego i Istebna w cieszyńskim z ograniczonymi możliwościami generowania dochodów własnych mimo atrakcyjnego niekiedy położenia i rozwoju turystyki (Istebna, Rajcza, Ujszoły). Drugi obszar tworzy zespół gmin położonych na wschód od Częstochowy, które w większości cechuje monofunkcyjny, rolniczy charakter z przewagą małych gospodarstw rolnych. Tworzy to rolnicze obszary problemowe o niskim poziomie produkcji, podobnie jak i w przypadku gmin górskich (Bański 2006). Brak jest szerzej rozwiniętego pozarolniczego rynku pracy, co wynika z niskiego poziomu urbanizacji całego obszaru i niskiej gęstości zaludnienia. Kolejny, mniej już zwarty obszar peryferyjny, obejmuje gminy położone w północnej części regionu, które z uwagi na oddalenie pozostają poza zasięgiem większego oddziaływania Częstochowy jako rynku pracy. Posiadają bardziej zróżnicowane funkcje, przy czym rolnictwo spełnia funkcję wiodącą (ryc. 1).

Ryc. 1. Gminy wiejskie województwa śląskiego o wysokich i niskich dochodach własnych na 1 mieszkańca.

1 – wysokie dochody, 2 – niskie dochody, 3 – miasta, 4 – granice powiatów, 5 – granice gmin.

Silesian municipals of high and low own income per capita.

1 – high income, 2 – low income, 3 – towns, 4 – county boundaries, 5 – the boundaries of municipalities.

Oprócz znacznie ograniczonych, wewnętrznych możliwości rozwoju, ważną cechą wpływającą na peryferyjność gmin o niskich dochodach jest charakter osadnictwa. W osadnictwie wiejskim północnej części regionu przeważają wsie z małą liczbą mieszkańców, a w górach rozproszenie tworzą liczne przysiółki. W granicach 24 badanych gmin jest 274 wsi wobec 115 w gminach o wysokich dochodach. W gminach peryferyjnych przypada średnio 583 mieszkańców na jedną wieś, gdy w drugim przypadku 1826 osób, co tworzy warunki do powstania większego lokalnego rynku, który zaspokaja generowane potrzeby społeczne. Funkcjonowanie samorządów w takich warunkach jest znacznie efektywniejsze, w tym zwłaszcza gmin jednowioskowych o małej zajmowanej powierzchni (Jaworze, Ornontowice, Markłowice, Goczałkowice, Kobiór) oraz ośmiu dalszych, w których przeważająca część ludności zamieszkuje

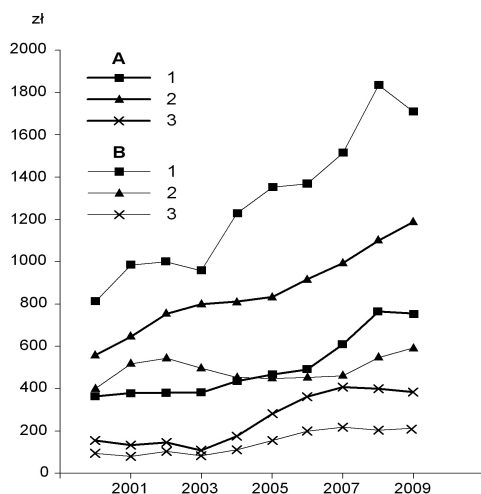
w dwóch dużych wsiach. Dla porównania w gminie Niegowa o podobnym zaludnieniu (5,6 tys. osób) i najniższym w regionie wskaźniku dochodów własnych oraz ich udziale w budżecie, ludność jest rozmieszczona w 20 wsiach, średnio po 282 mieszkańców. Istniejące rozproszenia na obszarach peryferyjnych powoduje podwyższenie kosztów funkcjonowania samorządów lokalnych w zakresie niektórych dziedzin działalności (oświata i wychowanie, gospodarka komunalna, transport), co może wpływać negatywnie na realizację oraz poziom wykonywanych zadań.

Gospodarka finansowa

Następstwem dotychczasowego rozwoju są wyraźne różnice w poziomie i w strukturze dochodów oraz wydatków budżetowych jednostek samorządowych, a także stopień ich samodzielności finansowej. W dochodach budżetowych gmin istnieje wiele pozycji, które są różnie klasyfikowane w zależności od pochodzenia i przeznaczenia. Najogólniej są to dochody wewnętrzne, tworzone na terenie gminy oraz zewnętrzne, będące wynikiem transferów finansowych w formie subwencji lub dotacji z budżetu państwa. Ich uzupełnieniem są przychody bezzwrotne pochodzące z funduszy strukturalnych i Funduszu Spójności z Unii Europejskiej oraz z funduszy celowych.

W gospodarce finansowej badanych grup gmin w latach 2000–2009 jest widoczna zróżnicowana dynamika przyrostu poszczególnych składników budżetowych. Wysokie tempo przyrostu dochodów własnych notowały gminy o najwyższych dochodach, a niewielki ich wzrost następował w grupie gmin peryferyjnych (ryc. 2). Niedobór środków własnych był rekompensowany przyznawanymi subwencjami, które systematycznie rosły i w ostatnich kilku latach osiągnęły poziom dwukrotnie wyższy niż w gminach bogatych, w których przyrost subwencji w wartościach bezwzględnych był stosunkowo niewielki. Podobne tendencje zmian wykazywały też dotacje z budżetu państwa. Udział środków pochodzących z Unii Europejskiej w przypadku obydwu grup gmin zmieniał się i stanowił kilka procent w strukturze. Gminy peryferyjne w większym stopniu korzystały z tej formy zasilania po wstąpieniu Polski do UE i pozyskiwały prawie dwukrotnie więcej środków w przeliczeniu na jednego mieszkańca.

W gminach wiejskich regionu śląskiego poziom dochodów własnych wykazuje dużą zmienność przestrzenną w granicach od 0,5 do 2,8 tys. zł na jednego mieszkańca i zróżnicowanie ich udziału od 19% do 84% w budżecie. Grupa najbogatszych samorządów opiera swoją gospodarkę na dochodach własnych, które w całej dekadzie stanowiły ponad 60%, a w niektórych latach nawet ponad 65% dochodów budżetowych (ryc. 3).

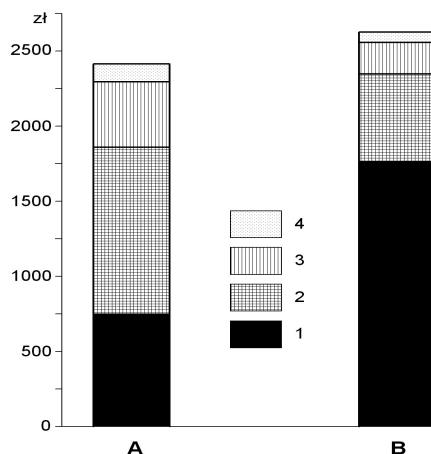

Ryc. 2. Tendencje w zakresie kształtowania się dochodów budżetowych gmin wiejskich w latach 2000–2009

A – gminy o niskich dochodach, B – gminy o wysokich dochodach, 1 – dochody własne, 2 – subwencje, 3 – dotacje celowe.

Trends in the development of the budget revenues of rural municipalities in 2000–2009

A – low-income communities, B – high income communities, 1 – revenue from its own, 2 – subsidies, 3 – purposful donations.

Ryc. 3. Poziom i struktura dochodów budżetowych gmin o niskich (A) i wysokich (B) dochodach budżetowych, 2009

1 – dochody własne, 2 – subwencje, 3 – dotacje celowe, 4 – źródła zewnętrzne.

The level and structure of budget revenues of municipalities with low (A) and high (B) of budgeted revenue, 2009.

1 – own income, 2 – subsidies, 3 – purposful donations, 4 – external sources.

Prawie w całym okresie ich dochody własne przekraczały ponad dwukrotnie średni wskaźnik dla gmin peryferyjnych. Łączna wysokość dochodów budżetowych nie wykazuje jednak zbyt dużych różnic, gdyż gminy o najniższych dochodach własnych korzystają z rekompensat będących formami wspomagania finansowego przez państwo. Gminy o wysokich dochodach miały na początku badanego okresu przeciętne dochody budżetowe w przeliczeniu na jednego mieszkańca większe o 20–40%, lecz zmniejszyły się do 5–10% w ostatnich latach. Pojawiają się opinie, że prowadzona polityka wyrównywania szans rozwojowych sprzyja ograniczaniu inicjatyw lokalnych, które wynikają z istoty samorządności. Efekty wyrównywania szans samorządów znajdujących się w różnych warunkach nie są jednoznaczne, gdyż zbiorowość gmin wiejskich jest liczna i pod wieloma względami zróżnicowana. Porównanie gmin o najwyższych i najniższych dochodach wskazuje na utrzymujące się dysproporcje, które wpływają na funkcjonowanie jednostek samorządowych. W praktyce występuje duże zróżnicowanie samodzielności finansowej, a w konsekwencji stopnia samorządności.

Dochody własne

Dochody własne decydują o różnicach w finansowaniu każdej z grup gmin, które prezentują odmienne układy wielkości i struktury ich źródeł dochodów budżetowych (tab. 1).

W obydwu grupach gmin najważniejszą rolę odgrywają udziały w podatkach stanowiących dochody budżetu państwa od osób fizycznych (PIT) i od osób prawnych (CIT). Od 2004 r. na skutek zmian ustawowych rola wpływów z podatku dochodowego od osób fizycznych stopniowo wzrastała z 27,6 do 39,34% oraz z 5 do 6,71% od osób prawnych. W minionej dekadzie gminy bogate pozyskiwały z tego tytułu ponad dwukrotnie więcej środków w przeliczeniu na jednego mieszkańca, lecz wyższy udział, ponad 40%, miał on w budżetach gminach peryferyjnych, gdy w gminach uprzywilejowanych stanowił 36–38% dochodów własnych. Wyraźne dysproporcje występują przy porównaniu wysokości podatku od osób prawnych, który był 6–10 razy wyższy i w 2009 r. wynosił 37 zł a w gminach o niskich dochodach tylko 4,4 zł na jednego mieszkańca.

Podatki stanowią podstawowy składnik dochodów, które mogą być kształtowane przez władze samorządowe. Wskaźniki na jednego mieszkańca są zależne od charakteru społeczno-gospodarczego gmin i wykazują znaczne dysproporcje, gdyż w badanym okresie w jednostkach samorządowych o wysokich dochodach były dwu lub trzykrotnie wyższe.

Tabela 1. Wielkość i struktura dochodów własnych na mieszkańca w gminach wiejskich o wysokich i niskich dochodach w województwie śląskim, 2009

Dochody własne	Gminy o niskich dochodach	Gminy o wysokich dochodach	Gminy o niskich dochodach	Gminy o wysokich dochodach
	na 1 mieszkańca w zł		%	
UDZIAŁY W PODATKACH BUDŻETU PAŃSTWA	308	662	41,0	37,3
PODATKI w tym: <i>od nieruchomości</i>	230 141	622 532	30,6 18,8	35,0 30,0
<i>rolny</i>	42	22	5,6	1,2
<i>od środków transportu</i>	16	24	2,1	1,3
<i>czynności cywilno-prawne</i>	17	33	2,2	1,9
<i>pozostałe</i>	14	11	1,9	0,6
DOCHODY Z MAJĄTKU	27	121	3,6	6,8
DOCHODY Z USŁUG	36	65	4,8	3,7
POZOSTAŁE DOCHODY WŁASNE	150	305	20,0	17,2
RAZEM	751	1775	100,0	100,0

Źródło: obliczenia własne na podstawie Banku Danych Regionalnych GUS.

W minionej dekadzie ich udział wykazywał tendencję spadkową i zmniejszył się z ponad 40% do nieco ponad 30% w gminach peryferyjnych, wobec spadku o 5–6 punktów procentowych w drugiej grupie. Podstawowy składnik dochodów podatkowych stanowi podatek od nieruchomości, który był trzykrotnie wyższy w gminach o wysokich dochodach, lecz w ostatnich latach dysproporcje zwiększyły się, co jest zazwyczaj związane z prowadzoną waloryzacją wartości nieruchomości. Inną charakterystyczną cechą jest zróżnicowana struktura wewnętrzna podatku. W gminach bogatych znaczący udział, nawet ponad 90%, w strukturze posiada podatek od osób prawnych, natomiast w peryferyjnych stanowi on zazwyczaj mniej niż 50% całkowitych dochodów z tego tytułu. W efekcie decyduje to o jego znaczącej roli w różnicowaniu dochodów jednostek samorządowych, gdyż gminy peryferyjne są pozbawione elementów zagospodarowania o większym znaczeniu ekonomicznym. Wyraźnie mniejszą rolę dochodową w budżetach mają inne podatki, wśród których w gminach o niskich dochodach przewagę uzyskuje podatek rolny. Posiada on znaczący udział w rolniczych gminach północnej części regionu, gdzie niekiedy stanowi ponad 10% w strukturze dochodów własnych. W badanej dekadzie jego dynamika była najniższa ze

wszystkich rodzajów podatków lokalnych. Dwukrotnie niższe dochody na jednego mieszkańca uzyskują gminy peryferyjne z podatku od czynności cywilno-prawnych, przy podobnym udziale w strukturze budżetu. Świadczy to pośrednio o ich mniejszej atrakcyjności i w efekcie mniejszej dynamice rozwojowej związanej z zawieraniem umów cywilno-prawnych, przeważnie w zakresie sprzedaży nieruchomości i nabywania praw majątkowych.

Składnikiem zależnym od polityki samorządu jest pozyskiwanie dochodów z posiadanego majątku lub świadczonych usług. Gminy uzyskują dochody z wynajmu lub dzierżawy majątku komunalnego (grunty, mieszkania, lokale użytkowe), na które popyt kreuje zazwyczaj pozarolniczy charakter działalności. Mniejszą rolę w dochodach odgrywa sprzedaż majątku, np. działek budowlanych, dochody z odsetek na lokatach bankowych, wpływy z dywidendy, wpływy z zysku spółek komunalnych oraz opłaty z tytułu sprawowania zarządu czy użytkowania wieczystego gruntów. Położenie peryferyjne akcentują niskie wskaźniki uzyskiwanych z tego tytułu dochodów, które w całym badanym okresie w gminach bardziej zurbanizowanych i zaludnionych utrzymywały się na poziomie ponad trzy, a w ostatnich latach nawet ponad cztery razy wyższym. Większe możliwości w tym zakresie mają gminy o zróżnicowanej funkcjonalnie strukturze użytkowania ziemi. Nieco mniejsze dysproporcje pomiędzy badanymi grupami gmin występują w przypadku prowadzonej przez samorządy działalności usługowej. Jest to zazwyczaj świadczenie częściowo odpłatnych usług na rzecz placówek szkolnych, opiekuńczo-wychowawczych lub innych albo usług komunalnych. W minionej dekadzie wpływy tego tytułu na jednego mieszkańca w obszarach peryferyjnych zazwyczaj były o połowę niższe.

Peryferyjność dochodową gmin podkreślają również ponad dwa razy, a w przeszłości nawet trzy razy niższe pozostałe dochody własne określane najczęściej jako opłaty lokalne. Pochodzą one z wielu tytułów związanych z lokalnym charakterem społeczno-gospodarczym gminy oraz aktywnością władz samorządowych. W grupie tych dochodów zwraca uwagę opłata eksploatacyjna związana z pozyskiwaniem węgla kamiennego na terenie 14 gmin położonych na południe od konurbacji katowickiej oraz dolomitów w gminie Siewierz. Ponadto gmina Goczałkowice Zdrój pozyskuje dużą część środków z opłaty klimatycznej. Średnio w całej grupie wpływy z tego tytułu w połowie dekady stanowiły ponad 20%, lecz obecnie udział ten zmniejszył się do 12% dochodów własnych. Gminy wyróżniające się najwyższymi w regionie śląskim dochodami budżetowymi na jednego mieszkańca (Chelm Śląski, Gierałtowice, Marklowice) z tego tytułu uzyskiwały prawie połowę środków własnych. Większość pozostałych dochodów jest związana z posiadanymi możliwościami w zakresie prowadzenia gospodarki lokalnej, aktywności mieszkańców czy operatywności władz. Należą do nich opłaty:

targowa, planistyczna, adiacencka, za zajęcie pasa drogowego, a także kary i grzywny, odsetki od nieterminowych wpłat i pozostałe okazjonalne opłaty. W gminach o najniższych dochodach najbardziej znaczącą pozycją jest opłata za wydanie koncesji na sprzedaż napojów alkoholowych, która stanowi do kilku procent dochodów własnych. Znaczenie innych opłat jest mniejsze, np. targowej ze względu na niewielką rolę tej formy działalności handlowej oraz trudności organizacyjne i koszty związane z poborem opłat. Większe znaczenie od kilku lat mają tzw. dochody majątkowe pozyskiwane przez niektóre biedniejsze gminy z przeznaczeniem na inwestycje lub środki uzyskane na dofinansowanie zadań własnych.

Wydatki budżetowe

Istotą samorządności jest odpowiedzialność za organizację życia zbiorowego całej społeczności oraz realizację zadań podejmowanych przez władze lokalne. Poziom i struktura wydatków zależą przede wszystkim od możliwości ich pokrycia dochodami. Perspektywy pełnego urzeczywistnienia zadań w znacznym stopniu ogranicza wysokość posiadanych własnych źródeł dochodów. W latach 2000–2009 w gminach z wysokimi dochodami własnymi wydatki na jednego mieszkańca zazwyczaj były wyższe o kilkanaście procent, przy nieco innej ich strukturze. Wielkość wydatków wynika z zadań, jakie realizują samorządy lokalne, a do najważniejszych należą zadania własne gmin w zakresie lokalnej sfery publicznej. Ich wykonanie może pomniejszać niedostatek dochodów własnych, co w rzeczywistości przekłada się na zróżnicowany rzeczywisty poziom jakości życia w gminach, a tym samym także poziom samodzielności. Wśród zadań własnych gmin zostały wyróżnione tzw. zadania obligatoryjne, które obejmują między innymi sfery:

- oświaty i wychowania, w tym zakładania, prowadzenia i utrzymania przedszkoli, szkół podstawowych i gimnazjów wraz z dowożeniem uczniów do szkół,
- związane z pomocą społeczną, obejmujące między innymi zapewnienie w miejscu zamieszkania zabezpieczenia socjalnego i usług opiekuńczych oraz niesienie pomocy osobom nie objętym ubezpieczeniem społecznym i będącym w trudnej sytuacji życiowej,
- kultury, obejmujące organizowanie i prowadzenie bibliotek oraz innych instytucji kultury.

Inna grupa to zadania zlecone przez administrację rządową, które są zazwyczaj określone szczegółowo i wykonywane przez gminy wówczas, gdy ze strony administracji rządowej są zapewnione środki na ich realizację. Niewystarczające zazwyczaj środki zmuszają gminy do częściowego

finansowania zleconych im zadań ze środków własnych. Świadczy to o podkreślanym często zjawisku przekazywania do realizacji zadań gminom bez należnych z tego tytułu środków finansowych (Gorzym-Wilkowski i in. 1999, Filipiak 2008).

Podział wydatków według kryterium funkcjonalnego, tj. według przeznaczenia środków pieniężnych wyróżnia 13 zakresów działalności. Główną pozycją w strukturze wydatków budżetowych wszystkich badanych gmin są środki przeznaczone na oświatę i wychowanie. W następnej kolejności lokują się wydatki na pomoc społeczną i z podobnym udziałem w obydwu grupach wydatki na administrację publiczną oraz na transport i łączność (tab. 2). Gminy wiejskie nie przeznaczają większych kwot na gospodarkę komunalną, co wiąże się ze słabszym rozwojem zbiorowych usług komunalnych na wsi, a także komercjalizacją przedsiębiorstw świadczących usługi.

Pomiędzy obydwoma grupami gmin utrzymują się istotne różnice w udziale wydatków oświatowych, które na początku dekady wynosiły 15 punktów procentowych. Spośród 24 gmin peryferyjnych w 18 z nich wydatki na oświatę pochłaniały ponad 40% środków budżetowych, a nieliczne przeznaczały nawet około połowy budżetu. Gminy z wysokimi dochodami w zdecydowanej większości wydawały poniżej 40%, w tym najmniej Chełm Śląski – 19%, Ornontowice – 24% i Goczałkowice Zdrój – 26% wydatków budżetowych. Chociaż udział wydatkowanych środków w całej dekadzie był znacznie wyższy w gminach peryferyjnych, to jednak w przeliczeniu na jednego mieszkańca różnice nie były aż tak istotne i utrzymywały się na poziomie wyższym o kilkanaście procent. W gminach tych postępował systematyczny spadek udziału wydatków oświatowych, który na początku dekady pochłaniał połowę budżetu i zmniejszył się o kilka punktów procentowych, natomiast w gminach o wysokich dochodach udział ten utrzymywał się w granicach 31–34% środków budżetowych. Wynikało to zapewne z wyższych kosztów utrzymywania licznych mniejszych szkół i tym samym wyższych kosztów jednostkowych w przeliczeniu na ucznia.

Interesująco prezentują się wysokości środków wydatkowanych na jednego ucznia szkół podstawowych i gimnazjów, które pochłaniają prawie 80% wydatków działu oświata i wychowanie. Wskaźnik ten wynosi 11 tys. zł w gminach o wysokich dochodach i 10,2 tys. zł w peryferyjnych. Najwyższe wartości ponad 12 tys. zł na jednego ucznia są charakterystyczne zarówno dla najbogatszych gmin (Chełm Śląski, Markłowice, Ornontowice), jak i najbiedniejszych (Dąbrowa Zielona, Lelów, Niegowa, Pawonków, Przystajń, Rudnik). Wyższe nakłady na ucznia w bardziej skoncentrowanych wsiach i większej liczbie uczniów w szkołach pozwalają na podnoszenie jakości kształcenia, a w gminach peryferyjnych wynika to raczej z wyższych kosztów

Tabela 2. Wielkość i struktura wydatków budżetowych na mieszkańca w gminach wiejskich o wysokich i niskich dochodach własnych w województwie śląskim, 2009

Wydatki budżetowe	Gminy o niskich dochodach	Gminy o wysokich dochodach	Gminy o niskich dochodach	Gminy o wysokich dochodach
	na 1 mieszkańca w zł		%	
Administracja publiczna	275	293	11,0	10,0
Gospodarka komunalna i ochrona środowiska	135	175	5,4	6,0
Kultura fizyczna i sport	39	133	1,6	4,5
Kultura i ochrona dziedzictwa narodowego	57	109	2,3	3,7
Oświata i wychowanie	1063	986	42,6	33,7
w tym: <i>dowożenie do szkół</i>	32	10	1,3	0,3
Polityka i pomoc społeczna	373	271	14,9	9,3
Rolnictwo i łowiectwo	93	148	3,7	5,1
Transport i łączność	256	300	10,3	10,2
Pozostałe wydatki	204	513	8,2	17,5
Razem	2495	2928	100,0	100,0
w tym: <i>wydatki majątkowe</i>	507	602	20,3	20,6
<i>na rzecz osób fizycznych</i>	296	192	11,9	6,6

Źródło: obliczenia własne na podstawie Banku Danych Regionalnych GUS.

utrzymania większej liczby małych szkół. Najlepiej odzwierciedla to trzy lub cztery razy wyższy wskaźnik wydatków związanych z dowożeniem dzieci do szkół w gminach peryferyjnych.

W 2009 r. w gminach peryferyjnych funkcjonowało 109 szkół podstawowych z 10,5 tys. uczniów, co w przeliczeniu daje 94 uczniów, a w grupie gmin o wysokich dochodach do 90 szkół uczęszczało 17,6 tys., tj. 196 uczniów na jedną szkołę. Przykładowo w gminie Niegowa na Wyżynie Częstochowskiej funkcjonuje 11 szkół podstawowych ze średnią liczbą 36 uczniów, gdy w Goczałkowicach-Zdroju w jednej szkole uczyło się 477 uczniów. Te skrajne wielkości wskazują na problemy wydatkowania środków na cele oświatowe. W latach 2000–2009 likwidacji uległo po 16 szkół w każdej z badanych grup gmin, co stanowiło spadek o 12,8% i zmniejszeniu się o 32,1% liczby uczniów w gminach peryferyjnych, przy jednoczesnym spadku o 15,1% liczby szkół oraz zmniejszeniu o 23,4% stanu liczebnego uczniów w drugiej grupie. Dyktowana względami finansowymi racjonalizacja

wydatków oświatowych poprzez likwidację placówek oświatowych jest często ograniczona oporem społecznym. Bardziej proporcjonalnie do zaludnienia są rozmieszczone gimnazja – 38 z 6,4 tys. uczniów w gminach położonych peryferyjnie oraz 62 z 9,4 tys. uczniów w drugiej grupie, z podobną liczbą po około 160 uczniów.

Pod względem wielkości wydatkowanych środków drugim znaczącym działem jest polityka i pomoc społeczna, która obejmuje wydatki na różne formy zasiłków społecznych, pomoc w naturze oraz składki na ubezpieczenia społeczne. Problemy te częściej pojawiają się w gminach peryferyjnych z większą emigracją osób młodych i dużym udziałem ludzi potrzebujących pomocy społecznej. Główną pozycję stanowią wydatki na rzecz osób fizycznych stanowiące prawie 70% wszystkich wydatkowanych środków na ten cel w gminach o wysokich dochodach własnych oraz prawie 80% w peryferyjnych. W tych ostatnich wydatki w przeliczeniu na mieszkańca były wyższe o jedną trzecią, a w przeszłości nawet o połowę. Gminy przeznaczają znacznie mniej środków na utrzymanie domów pomocy społecznej, placówki opiekuńczo-wychowawcze czy wydatki majątkowe.

Analiza wydatków budżetowych na pomoc społeczną i poziomu bezrobocia w poszczególnych latach wykazała związki korelacyjne tylko w gminach peryferyjnych. Niezbyt wysoką zbieżność tych cech wyrażają obliczone współczynniki korelacji ($r_{yx} = 0,4 - 0,6$), istotne na 5% poziomie. Podobnego współwystępowania tych cech nie odnotowano w gminach bogatych, w których z kolei notowano wyrównany poziom bezrobocia 2–4% ludności w wieku produkcyjnym. Wysokie bezrobocie na początku badanego okresu zmniejszyło się w ostatnich latach do poziomu poniżej 5% na obszarach wiejskich w województwie, przy czym wykazywało większe zróżnicowanie na terenach peryferyjnych, od 3–5% w zachodniej części, 5–8% w górach oraz 10–13% w gminach północno-wschodniej części regionu. Te ostatnie charakteryzuje silne rozdrobnienie rolnictwa, niski poziom urbanizacji oraz słabo wykształcone lokalne rynki pracy. Z punktu widzenia wydatków oraz gospodarki finansowej wykazują liczne odmienności w stosunku do pozostałych gmin regionu śląskiego.

Wydatki na cele oświatowe oraz na pomoc społeczną należą do wydatków obligatoryjnych i stąd stanowią dosyć sztywną pozycję w budżecie, bez możliwości przeniesienia lub odłożenia ich wykonania w czasie. Peryferyjność gmin z najniższymi dochodami podkreśla to, że wśród wszystkich pozycji jedynie wydatki na mieszkańca ponoszone na oświatę i wychowanie oraz pomoc społeczną, a także ich udziały w strukturze budżetów są wyższe w porównaniu z gminami o wysokich dochodach własnych (tab. 2). W minionej dekadzie gminy położone peryferyjnie przeznaczały na te cele 55–59% wydatków, gdy ich udział nieznacznie przekraczał 40% w drugiej grupie. Czynniki ten

wpływa bezpośrednio na perspektywy realizacji przez gminę innych zadań, zwłaszcza związanych z rozwojem społeczno-ekonomicznym. Najbardziej znaczącym składnikiem oddziaływania pośredniego na rozwój lokalny są wszelkie inwestycje w zakresie rozwoju lokalnej infrastruktury, która ułatwia lokalizację zakładów na uzbrojonych już terenach. Ponadto mogą obejmować wydatki na odpowiednie przygotowanie organizacyjne gruntów komunalnych oraz stosowanie zachęt dla inwestorów prywatnych.

Wydatki pozostałych działów w budżetach są wyższe w przeliczeniu na jednego mieszkańca w gminach najbogatszych, co wynika z osiągniętego poziomu urbanizacji oraz rozwiniętych potrzeb generowanych przez większe skupiska ludności. Dotyczy to wydatków na gospodarkę mieszkaniową, ochronę zdrowia czy środki gromadzone na rachunkach z przeznaczeniem na wydatki inwestycyjne oraz związane z obsługą długu publicznego. Gminy peryferyjne przeznaczały niskie kwoty zwłaszcza na kulturę fizyczną i sport, chociaż w ostatnich latach dysproporcje te zmniejszyły się, gdyż wcześniej były nawet siedmiokrotnie większe.

Według struktury rodzajowej oraz przeznaczenia w gminach peryferyjnych można wyróżnić znaczącą przewagę wydatków będących świadczeniami na rzecz osób fizycznych, które obejmują wypłaty różnych form zasiłków i zapomóg. Chociaż główną pozycję z udziałem 50–60% w strukturze stanowią wydatki bieżące, to jednak znaczna część środków jest akumulowana, co przyczynia się do poprawy wyposażenia w obiekty użyteczności publicznej. Obecnie nie ma większych różnic w wydatkowaniu środków na cele majątkowe, chociaż w minionej dekadzie udział ten stanowił 20% wydatków na terenach peryferyjnych, natomiast w bogatych w każdym roku przekraczał tę wartość, co rzutuje na utrzymywanie się niedorozwoju peryferii.

Wnioski

Przeprowadzona analiza empiryczna wskazuje, że w latach 2000–2009 utrzymywały się istotne różnice istniejące pomiędzy gminami wiejskimi o różnym potencjale dochodowym. Najwyższy poziom samodzielności bezwzględnej i względnej wykazują gminy o wysokim poziomie dochodów własnych. W kształtowaniu ich dochodów budżetowych relatywnie większą rolę odgrywa sąsiedztwo dużych miast i ośrodków gospodarczych. Poziom dochodów własnych jest wyraźnie niższy na terenach położonych peryferyjnie, przy czym poza kilkoma przypadkami brak jest wyraźniejszego oddziaływania małych i średnich ośrodków miejskich. Gminy te charakteryzuje najniższa samodzielność finansowa.

W rejonach peryferyjnych istnieje wiele trudnych problemów do rozwiązania przez jednostki samorządu lokalnego. Uznając istniejący układ przestrzenny centrum–peryferie, w polityce regionalnej i lokalnej należy dążyć do ustalenia wzajemnych relacji, które w dostatecznym stopniu uwzględnią racje obszarów wiejskich w zakresie synchronizacji rozwoju obszarów centralnych i peryferyjnych. Chodzi tu zwłaszcza o zapewnienie względnej samowystarczalności gospodarczej i samofinansowania, a także zasad rozwoju zrównoważonego opartego na zachowaniu walorów środowiska geograficznego. Peryferie stanowią tereny, dla których należy stworzyć lokalne programy aktywizujące z uwzględnieniem różnych umiejętności ludności lub wspomagania rozwoju pośredniego poprzez tworzenie warunków do lepszego wykorzystania zasobów wiejskiej siły roboczej w ośrodkach miejskich.

Literatura

- Bański J., 2006, *Geografia polskiej wsi*, PWE, Warszawa.
- Duś E., 2009, *Funkcje obszarów wiejskich województwa śląskiego*, Geographia. Studia et Dissertationes, 31, s. 81–103.
- Filipiak B., 2008, *Nowe paradygmaty rozwoju miast w świetle systemu finansowania realizowanych zadań*, [w:] K. Miszczak, Z. Przybyła (red.), *Nowe paradygmaty gospodarki przestrzennej*, Biuletyn KPZK PAN, 236, s. 32–3.
- Gorzym-Wilkowski W., Miszczuk A., Miszczuk M., Żuk K., 1999, *Zarys ekonomiki gminy*, Norbertinum, Lublin.
- Heller J., 2006, *Samodzielność finansowa samorządów terytorialnych w Polsce*, Studia Regionalne i Lokalne, 2, s. 141–154.
- Miszewska B., 1988, *Problem peryferii w geografii – przykłady niwelowania dysproporcji*, Czasopismo Geograficzne, 59 (3), s. 257–266.
- Motek P., 2006, *Gospodarka finansowa samorządu terytorialnego w województwie wielkopolskim*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.

Summary

The financial autonomy of municipalities forms the basis of local government. The major determinant of the level of autonomy is expressed by municipalities' own income per capita, which defines the real powers of local governments in conducting their own local policies. The high share of own revenues in the budget is conducive to increased self-reliance as well as has a relative and complementary value. The subject of analysis are two groups

of those 24 municipalities that in 2008–2009 received the highest and lowest rates of own income (Fig. 1). The study determined the level of financial autonomy on the basis of the amount and structure of budget revenue and expenditure. The analysis provided answers to the questions what factors affect the financial autonomy of municipalities, and whether there are specific patterns in their spatial distribution.

Rural communities, in the spatial region of Silesia, are a very diversified group with distinctly different characteristics and regularities.

The income level of rural communities has its own specific spatial variability in the range of 0.5 to 2.8 thousand PLN per capita, while differentiating their share from 19% to 84% in the budget. Differentiation between the groups of municipalities is a result of the conditions of the geographical environment, as well as approach to and handling of socio-economic processes, which together form a group of local factors behind development. It well expresses the characteristics points as to the adverse development and the limited possibilities of transformation in the peripheral municipalities. The high level of own revenues observed in the privileged group of developed countries translates into a high level of local government financial autonomy.

Aleksandra JEZIERSKA-THÖLE
Instytut Geografii
Uniwersytet Mikołaja Kopernika
ul. Gagarina 9, 87-100 Toruń
alekjez@umk.pl

Modele rozwoju obszarów wiejskich Niemiec w strefie przygranicznej niemiecko-polskiej

Models of rural development in Germany at the German-Polish border

Zarys treści: W artykule przedstawiono modele rozwoju obszarów wiejskich niemiecko-polskiej strefy przygranicznej. W pracy zwrócono uwagę na instrumenty planistyczne i mechanizmy oddziaływania UE, Republiki Federalnej Niemiec oraz kraju związkowego Brandenburgii. Następnie przybliżono współpracę transgraniczną organizacji pozarządowych. Pracę oparto na literaturze przedmiotu, ekspertyzach i opracowaniach planistycznych oraz badaniach ankietowych przeprowadzonych w lutym 2011 r.

Słowa kluczowe: model rozwoju obszarów wiejskich, strefa przygraniczna, polityka regionalna, działalność organizacji pozarządowych.

Wprowadzenie

Rozwój obszarów wiejskich strefy przygranicznej stanowi ważny element polityki krajowej i regionalnej Niemiec oraz kraju związkowego Brandenburgii. W krajowych dokumentach planistycznych niemiecko-polska strefa przygraniczna określona została jako potencjalny region wzrostu gospodarczego (*Brandenburg Regional...* 2009). Tereny przygraniczne wzdłuż Odry i Nysy Łużyckiej mają szczególne miejsce w rozwoju społeczno-gospodarczym z uwagi na stale utrzymujące się na tym obszarze od 1990 r. zjawisko depopulacji ludności. Powiaty przygraniczne charakteryzują się ujemnym saldem migracji, np. Uckermark (-12,0‰), Spree-Neisse (-11,1‰) oraz Oder-Spree (-5,1‰) za wyjątkiem powiatów Märkisch-

Oderland (+0,5‰) i Barnim (+2,2‰) graniczących od zachodu z metropolią Berlina, gdzie sąsiedztwo trzymilionowego miasta nasila procesy urbanizacji. Jednocześnie tereny przygraniczne charakteryzują się wysoką stopą bezrobocia, która jest wynikiem restrukturyzacji wielu państwowych przedsiębiorstw, np. Huty Żelaza w Eisenhüttenstadt (największego kombinatu hutniczego w b. NRD), gdzie nastąpił spadek zatrudnienia z 16 tys. (1988) do 3,5 tys. (2011) oraz gospodarstw spółdzielczych, np. LPG Goslow, spadek zatrudnienia z 600 (1990) do 98 osób (2011). Stopa bezrobocia była i nadal jest najwyższa w Niemczech w powiecie Uckermark (19,5%) przy średniej dla Brandenburgii (13,4%). Niedorozwój gospodarczy tych obszarów wynikał w dużej mierze z uwarunkowań historycznych. Jak podaje Bingen (2004) w okresie socjalistycznym, tj. od 1945 r. tereny przygraniczne Polski i NRD cechowała słaba dynamika wzrostu gospodarczego. Ograniczony został ruch przygraniczny, a wraz z nim nastąpił spadek działalności gospodarczej i usługowej. Rozwój tego regionu został podporządkowany interesom wojska i straży granicznej. W regionie stacjonowały również oddziały armii radzieckiej, np. w Küstrin-Kietz.

Ożywienie działalności gospodarczej strefy transgranicznej nastąpiło dopiero w 1990 r. z chwilą „obalenia muru berlińskiego” oraz wprowadzenia nowych ustaleń „okrągłego stołu”. Po zjednoczeniu Niemiec rozpoczął się nowy etap współpracy przygranicznej, która doprowadziła do znacznego rozszerzenia kontaktów na płaszczyźnie lokalnej między ludnością a regionalną administracją gminną i powiatową.

Cel pracy, materiały badawcze

Celem niniejszej pracy jest przedstawienie modelu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich strefy przygranicznej niemiecko-polskiej. W pracy zwrócono szczególną uwagę na instrumenty planistyczne i mechanizmy oddziaływania Unii Europejskiej, Republiki Federalnej Niemiec oraz kraju związkowego Brandenburgii. Ważny wkład w modelowanie rozwoju mają również organizacje pozarządowe o charakterze gospodarczym, społecznym, turystycznym, często wychodzące poza granicę terytorium państwa.

W pracy postawiono następujące pytania badawcze:

- Jaki jest wpływ polityki UE na rozwój obszarów wiejskich?
- Za pomocą jakich instrumentów planistycznych modelowany jest rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich?
- Jaką rolę w rozwoju społeczno-gospodarczym mają organizacje pozarządowe?

W pracy wykorzystano niemieckojęzyczną literaturę przedmiotu,

materiały, ekspertyzy rządu federacyjnego i kraju związkowego. Szczególnie pomocne były opracowania planistyczne z Ministerstw: Infrastruktury i Planowania Przestrzennego, Rolnictwa, Ochrony Środowiska, Zarządu Senatu ds. Rozwoju Miasta, Instytutu Badań Miasta i Polityki Strukturalnej oraz z Ministerstwa Rozwoju Obszarów Wiejskich, Środowiska i Ochrony Konsumentów. W pracy wykorzystano wstępne wyniki badań ankietowych niemiecko-polskiego (FU Berlin – UMK Toruń) projektu przeprowadzonego w lutym 2011 r. pt. „Przemiany strukturalne obszarów wiejskich niemiecko-polskiej strefy przygranicznej ze szczególnym uwzględnieniem gospodarki rolnej” (*Strukturwandel im ländlichen grenzüberschreitendem deutsch-polnischen Raum unter besonderer Berücksichtigung der Landwirtschaft*).

Badaniami objęto obszary wiejskie Brandenburgii, położonej w północno-wschodniej części Republiki Federalnej Niemiec, graniczące na wschodzie z Polską na rzece Odrze i Nysie Łużyckiej na długości około 250 km. Brandenburgia posiada najdłuższy odcinek graniczny z Polską (Niemcy 467 km). Powierzchnia ogólna Brandenburgii wynosi 29 478 km², co stanowi 9% powierzchni Niemiec. Zasadnicze znaczenie w użytkowaniu gruntów oraz gospodarowaniu zasobami naturalnymi mają rolnictwo i leśnictwo. Użytki rolne (1,34 mln ha) i obszary leśne (1,09 mln ha) stanowią 80,6% ogólnej powierzchni, następnie tereny zabudowane i komunikacyjne (12,3%). Środkową część Brandenburgii zajmuje stolica Republiki Federalnej – Berlin. Metropolia liczy 3,5 mln mieszkańców i stanowi samodzielne miasto-kraj związkowy.

W pracy przyjęto następującą definicję strefy przygranicznej: „teren po stronie wewnętrznej państwa, pasmo 2 gmin lub 1 powiatu lub pas wzdłuż granicy o szerokości 20–30 km” (Eckert 1992, s. 22). Wyróżnia się też strefę nadgraniczną 2–6 km oraz pas drogi koniecznej 15–100 km. Region przygraniczny to region zlokalizowany po jednej stronie granicy. Obszar pograniczny (transgraniczny) jest obszarem stykowym dwóch odrębnych ekonomicznie bądź kulturowo obszarów, a zarazem jest obszarem przenikania wpływów sąsiadujących państw. Jest to obszar przejściowy tworzący rodzaj pomostów (Gumbert 1992).

Model rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich

Polityka rozwoju obszarów wiejskich Unii Europejskiej

Podstawowe zasady polityki rozwoju obszarów wiejskich na lata 2007–2013, a także instrumenty polityczne, z jakich mogą korzystać państwa

członkowskie i regiony, określone zostały w rozporządzeniu Rady (WE) nr 1698/2005 w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich przez Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich.

W latach 2000–2006 na cele rozwoju obszarów wiejskich Brandenburgii przeznaczonych zostało około 1440,7 mln euro środków publicznych, z czego 1027,4 mln euro pochodziło z Europejskiego Funduszu Orientacji i Gwarancji Rolnej (EFOiGR). Na lata 2007–2013 z Europejskiego Funduszu Rolnego na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich Niemcy otrzymały środki w wysokości 8,13 mld euro, Polska zaś 13,23 mld euro. Środki publiczne przeznaczone w Niemczech na rozwój obszarów wiejskich wynosiły 13,24 mld euro, w Polsce zaś 17,22 mld euro (Jezierska 2010a).

Stosownie do osi priorytetowych EFRROW w ramach wsparcia rozwoju obszarów wiejskich sformułowane zostały dla kraju związkowego Brandenburgia następujące cele:

1. Poprawa konkurencyjności rolnictwa i leśnictwa.

Koniecznym jest utrzymanie znaczenia rolnictwa i leśnictwa dla gospodarczej siły regionu oraz dla zapewnienia zatrudnienia w Brandenburgii, ponieważ rynek pracy w miastach nie jest w stanie przejąć nadwyżki siły roboczej w rolnictwie. Ważne jest zatem wspieranie działalności gospodarczej na obszarach wiejskich, w tym sieci przetwórczych i marketingowych.

2. Rozwój obszarów wiejskich w kierunku stworzenia na nich obszaru gospodarczego w oparciu o wiedzę.

Przyszłość obszarów wiejskich uzależniona jest w dużym stopniu od rozwoju kapitału ludzkiego. Dlatego ważne jest wzmocnienie na obszarach wiejskich gospodarki „opartej na wiedzy”, szczególnie w dziedzinie bezpieczeństwa i jakości żywności, zróżnicowania produktów spożywczych, chowu zwierząt zgodnego z wymogami gatunku, ochrony przyrody i krajobrazu, wypoczynku w kontakcie z przyrodą i kulturą.

3. Poprawa środowiska naturalnego i krajobrazu.

Na obszarach chronionych oraz o niekorzystnych warunkach gospodarowania konieczne jest tworzenie porozumień między podmiotami działającymi w sferze ochrony przyrody/ochrony środowiska oraz w sferze rolnictwa/leśnictwa w celu promowania użytkowania powierzchni w sposób przyjazny dla zasobów. Koniecznym jest zapewnienie właściwego dla danego regionu zagospodarowania ziemi.

4. Wsparcie przedsięwzięć gospodarczych wynikających ze zmian klimatycznych.

Umiejętne gospodarowanie ziemią na obszarach zagrożonych erozją poprzez stosowanie odpowiedniej orki i upraw, w taki sposób, aby rolnictwo mogło wносить wkład w stabilizację przyrody.

5. Zachowanie krajobrazu kulturowego.

Dla utrzymania krajobrazu kulturowego konieczne jest utrzymanie wiodącej roli rolnictwa i leśnictwa jako największego użytkownika ziemi. Dotyczy to zarówno kraju związkowego Brandenburgii, jak również tych obszarów Berlina, które użytkowane są na potrzeby rolnictwa i leśnictwa.

6. Poprawa jakości życia na obszarach wiejskich oraz dywersyfikacja gospodarki wiejskiej.

W celu tworzenia możliwości pracy zarobkowej poza rolnictwem kraj związkowy Brandenburgia zamierza wzmocnić branże przyszłościowe na obszarach wiejskich, tj. przemysł spożywczy, energetyczny, drzewny oraz biotechnologię. Ponadto obszary wiejskie stwarzają idealne warunki dla rozwoju opieki medycznej.

7. Stabilizacja rozwoju demograficznego poprzez wzrost jakości życia.

Rozwój infrastruktury technicznej i społecznej ma zapewnić dostęp ludności wiejskiej do służb publicznych, jak również wzmocnić rolę małych i średnich miast jako ośrodków usługowych i zaopatrzeniowych dla obszarów wiejskich.

Wpływ polityki krajowej na rozwój regionalny

W 2007 r. Federalne Ministerstwo Transportu, Budownictwa i Rozwoju Miast (*Bundesministerium für Verkehr, Bau und Stadtentwicklung*) opracowało model rozwoju międzyregionalnego w oparciu o innowacyjne projekty między miastami i regionami. Model ten zakłada tworzenie kooperacji i współodpowiedzialności za planowanie przestrzenne między sąsiednimi regionami. W latach 2008–2010 w ramach tego modelu przeprowadzony został projekt pilotażowy na terenie Brandenburgii, Berlina i Meklemburgii-Pomorza Przedniego. Te trzy kraje związkowe (podobnie jak Polska) wchodzą w skład korytarza Bałtycko-Adriatyckiego Europy Środkowej. Określono potencjał społeczno-gospodarczy regionu pod kątem węzła logistycznego między niemieckimi portami Morza Bałtyckiego a regionem stołecznym Berlin-Brandenburgia. W projekcie brało udział ponad trzydziestu partnerów publicznych i prywatnych, w tym 5 izb przemysłowych i handlowych, porty w Rostoku i Sassnitz, 4 regionalne organizacje planowania przestrzennego, powiaty i gminy. Współpraca ta przyczyniła się do wzrostu poczucia odpowiedzialności za rozwój gospodarczy całego obszaru (Bałtyk-Adriatyk), w tym metropolii, miast i obszarów przygranicznych oraz do wzrostu zatrudnienia w sektorach: transport, logistyka, produkcja energii, maszyn i żywności (*Ein Modellvorhaben...* 2010).

Najważniejszym instrumentem polityki regionalnej, planowania i koordynacji działającym na szczeblu Federacja – kraj związkowy jest

program o nazwie „Poprawa Regionalnej Struktury Gospodarczej” (GRW – *Gemeinschaftsaufgabe Verbesserung der Regionalen Wirtschaftsstruktur*). Program GRW regulowany jest konstytucyjnie na podstawie art. 91a Ustawy Zasadniczej i stanowi ramy dla polityki regionalnej i krajowej. Odpowiedzialny jest m.in. za wdrażanie prawa europejskiego oraz za wykorzystanie środków z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego (EFRR) m.in. poprzez współfinansowanie ze środków własnych. Od 2004 r. Brandenburgia otrzymała od GRW łącznie 903 mln euro na sfinansowanie 1642 projektów gospodarczych, które przyczyniły się do utrzymania i powstania około 58 tys. miejsc pracy. Łączna kwota inwestycji wynosiła 5 mld euro (*Jahreswirtschaftsbericht* 2009).

Polityka regionalna kraju związkowego Brandenburgii

W planach zagospodarowania przestrzennego kraju związkowego Brandenburgii za najważniejszą rolę obszarów wiejskich uważa się jej wielofunkcyjność i różnorodność biologiczną. „Wieś to przede wszystkim obszar żywicielski dla wielkiej metropolii Berlina, a następnie podmiejska strefa mieszkaniowa oraz miejsce lokalizacji parków przemysłowych i stref ekonomicznych” (*Gemeinsamplanen...* 2004, s. 12). Wiejski krajobraz kulturowy wraz z jego bioróżnorodnością oraz lokalną zdrową żywnością to doskonałe miejsce dla ludności miejskiej. Obszary wiejskie pełnią zatem ważną funkcję rekreacyjno-turystyczną dla stolicy Niemiec.

Głównym celem rozwoju obszarów wiejskich jest zapewnienie wzrostu poziomu życia jego mieszkańcom przy respektowaniu zasad zrównoważonego rozwoju (*Landesentwicklungsplan...* 2009). W tym celu szczególny nacisk kładzie się na:

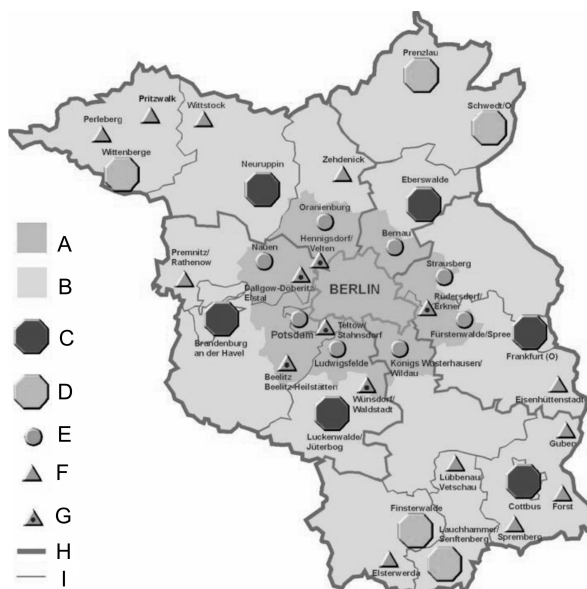
- rozwój konkurencyjnych przedsiębiorstw rolnych i leśnych, m.in. poprzez stworzenie regionalnego, krajowego i międzynarodowego rynku dla lokalnych produktów,
- stworzenie nowych miejsc pracy oraz dodatkowych źródeł dochodów, również poprzez typowe dla obszarów wiejskich branże i zawody, jak: rzemiosło, arcydzieło ludowe czy też handel i działalność usługową,
- rozwój typowych dla regionu form turystyki (od turystyki wiejskiej i agroturystyki po turystykę zdrowotną) i zaplecza obsługi turystów.

Ważnym elementem rozwoju jest polityka strukturalna regionu traktująca miasto i wieś jako jeden organizm funkcjonalno-przestrzenny, w którym wieś odgrywa rolę żywicielską i rekreacyjno-wypoczynkową dla miasta.

Regionalny model rozwoju oparty jest na założeniu „wzmocnić mocnego” (*stärken Stärken*). Oznacza to, że w pierwszej kolejności wsparcie finansowe otrzymują już dobrze rozwinięte, tzw. Regionalne Centra Wzrostu (RWK –

Model rozwoju kraju związkowego Brandenburgii

Rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich Brandenburgii oparty jest na wspólnie wytyczonych kierunkach planowania przestrzennego dwóch krajów związkowych Berlina i Brandenburgii (*Gemeinsamplanen* 2007). Modelem przestrzennym rozwoju Berlina i Brandenburgii jest „system miejscowości centralnych”. Miasto centralne i otoczenie tworzą tzw. bliższy obszar wzajemnych powiązań w drodze policentrycznego rozwoju kraju. Rozwój regionu następuje policentrycznie, tzn. nie ogniskuje się tylko na obszarach aglomeracji, lecz obejmuje cały obszar planistyczny. Układ ten zapewnia osiągnięcie równych warunków życia, stabilny rozwój obszaru i wyrównanie nierówności przestrzennych (Jezierska 2010b).

Ryc. 1. Krajowy program rozwoju Berlina-Brandenburgii

A – bliższy obszar wzajemnych oddziaływań B – zewnętrzny obszar rozwojowy, C – regionalne centrum rozwojowe wieńca miasta, D – regionalne centrum rozwojowe zewnętrznego obszaru rozwojowego, E – centrum w bliższym obszarze wzajemnych oddziaływań, F – przemysłowy ośrodek rozwojowy, G – miejscowości o szczególnej potrzebie działania, H – granica Brandenburgii, I – granica powiatu.

Joint state development program

A – Close sphere of influence of Brandenburg and Berlin, B – Outer development area, C – Regional development centre of urban crown, D – Regional development centre of outer development area, E – Centre in close sphere of influence, F – Commercial, industrial location in outer development area, G – Areas particularly in need of action within close sphere of influence, H – Land border, I – District border.

Źródło/Source: *Gemeinsamplanen für Berlin und Brandenburg* (2004).

– *Regionale Wachstumskerne*). Ten model rozwoju wprowadzony dla Brandenburgii jest zarazem pierwszym modelem rozwoju dla Niemiec Wschodnich. Wybór centrów wzrostu dokonany został na podstawie wskaźników określających ponadprzeciętny potencjał gospodarczy i naukowy oraz liczby ludności powyżej 20 tys. W praktyce oznacza to, że Regionalne Centra Wzrostu wspierane są politycznie, gospodarczo i finansowo przez rząd kraju związkowego. To na ich terenie skupiają się ośrodki naukowe, handlowe, usługowe i gospodarcze. Pomiędzy centrami rozwoju a przyległymi obszarami wiejskimi zachodzi silny proces „sprzężenia zwrotnego” wzajemnego przenikania. Centra rozwojowe są siłą napędową dla rozwoju obszarów wiejskich, gdyż stanowią potencjalne miejsca pracy dla nadwyżek ludności rolniczej, co ma się przyczynić do zahamowania odpływu ludności z regionu (ryc. 2).

Ryc. 2. Regionalne Centra Wzrostu w Brandenburgii
Regional Growth Centers in Brandenburg

Źródło/Source: Landesamt für Bauen und Verkehr.

Kolejnym instrumentem wspierającym rozwój gospodarczy jest utworzenie na obszarach wiejskich Brandenburgii 16 stref ekonomicznych (BKF – *Branchenkompetenzfelder*). Lokalizacja działalności gospodarczej w takiej strefie daje korzyści ekonomiczne i jest wspomagana przez jednostki samorządowe. W strefach tych przewiduje się rozwój następujących branż: turystyka, gospodarka rolna i leśna, energetyka oraz biotechnologia. Duży

nacisk kładzie się na przestrzeganie zasad zrównoważonego rozwoju. Jednocześnie wzrasta znaczenie utrzymania i wykorzystania potencjału przyrodniczego (*Raumentwicklung...* 2008).

Model rozwoju na szczeblu lokalnym

Model rozwoju społeczno-gospodarczego na szczeblu lokalnym przewiduje powstawanie na obszarach wiejskich specjalnych stref ekonomiczno-usługowych wzajemnie uzupełniających się. Na terenie Brandenburgii utworzono specjalną „sieć powiązań” między 11 miastami i gminami: Fredersdorf-Vogelsdorf, Hoppegarten-Neuenhagen, Petershagen/Eggersdorf, Rüdersdorf, Grünheide, Schöneiche, Woltersdorf oraz miastami: Strausberg, Altlandsberg oraz Erkner. Celem utworzenia sieci jest ponadlokalny, wykraczający poza granicę administracyjną gminy rozwój społeczno-gospodarczy poprzez: wzajemną promocję regionu, wspólne przygotowywanie terenów mieszkaniowych, przemysłowych, usługowych oraz podejmowanie wspólnych inicjatyw w kierunku ochrony przyrody i zdrowia. Wspólne działania i inicjatywy wzmacniają potencjał gmin, chronią przed konkurencją i tym samym przyczyniają się do wzrostu regionalnego. Sieć wzajemnej współpracy nosi nazwę „Przestrzeń przyszłościowa wschodnich okolic Berlina” i obejmuje obszar na wschód od autostrady Berliner Ring wzdłuż kolejki podmiejskiej S-Bahn 5 oraz linii kolejowej RE1 i NE26. Łącznie powierzchnia obszaru wynosi 500 km², a zamieszkiwany jest przez 147 475 mieszkańców, co daje 296 osób/km². W latach 1990–2011 liczba ludności tego obszaru zwiększyła się trzykrotnie, co jest efektem napływu ludności miejskiej na tereny wiejskie Brandenburgii. Jednocześnie na obszarze objętym programem powstały 22 strefy ekonomiczne, co przyczyniło się do bardzo dużej koncentracji zakładów przemysłowych oraz rozwoju infrastruktury technicznej. Efektem tego jest niska stopa bezrobocia (7,1%) w porównaniu do średniej dla Brandenburgii (13,2%).

Ważnym impulsem dla rozwoju terenu przygranicznego było otwarcie granic i poszerzenie obszaru Unii Europejskiej o kraje Europy Środkowo-Wschodniej, co przyczyniło się znacznie do rozbudowy transportu lądowego, lotniczego i wodnego. Przez zanalizowany obszar przebiegają linie tranzytowe:

- drogowe: autostrada wschód-zachód A12 łącząca Paryż z Berlinem, Warszawą i Moskwą, autostrada północ-południe łącząca Kopenhagę z Berlinem, Pragę, Wiedniem i Budapesztem oraz Sztokholm-Berlin-Monachium-Turyń-Mediolan,
- kolejowe: Berlin-Wrocław, Berlin-Warszawa-Moskwa,
- wodne: Szprewa, Odra, Nysa Łużycka.

Jedną z najważniejszych inicjatyw gospodarczych tego regionu jest rozbudowa transportu lotniczego. Obecnie trwa budowa największego lotniska w Niemczech Berlin-Brandenburg-International skierowanego na obsługę ludności z Niemiec i Polski. Ruch tranzytowy wewnątrz europejski, o wzrastającej sile i znaczeniu, znacznie przyczynia się do rozbudowy zaplecza gospodarczego, w tym usług transportowych, np. European Transport and Trade Center-ETTC we Frankfurcie/Odrą.

Współpraca transgraniczna

Głównym celem współpracy transgranicznej jest łagodzenie negatywnych skutków peryferyjnego położenia regionów przygranicznych. Podstawy prawno-instytucjonalne tej współpracy tworzą umowy, traktaty i porozumienia dwustronne zawierane pomiędzy rządami Polski i Niemiec. Podpisanie przez Polskę i Niemcy w 1991 r. „Traktatu o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy” rozpoczęło nową formę współpracy międzynarodowej. Zakładano, że współpraca przygraniczna na Odrze i Nysie Łużyckiej stanie się centralnym węzłem między wschodnią, środkową i zachodnią Europą. Ważnym przedsięwzięciem planistycznym było powstanie w 1992 r. niemiecko-polskiej Komisji Planowania Przestrzennego (*Deutsch-Polnischen Raumordnungskommission*), przekształconej w 2000 r. w Komitet Gospodarki Przestrzennej i Planowania Regionalnego. Głównym celem powołania komisji była wymiana informacji w planowaniu przestrzennym dotyczącym strefy przygranicznej między gminami, powiatami i regionami. W praktyce oznaczało to obustronną akceptację planowanych zmian w przestrzeni o zasięgu międzyregionalnym i narodowym. W tym celu powstał międzyregionalny system planowania przestrzennego obejmujący: Brandenburgię, Meklemburgię, Saksonię, Dolną Saksonię oraz województwa zachodniopomorskie i lubuskie. Od 2008 r. struktura planowania przestrzennego strefy przygranicznej opracowywana jest w nowoczesnej formie cyfrowej digitaler Soft-und Hardware w języku niemieckim i polskim. System ten znacznie ułatwia przekaz informacji oraz wspólne podejmowanie decyzji planistycznych, np. obecnie trwają rozmowy na temat rozbudowy drogi tranzytowej po stronie niemieckiej łączącej kostrzyńską strefę ekonomiczną z metropolią berlińską.

Istotnym elementem polityki rozwoju terenów przygranicznych jest międzynarodowa współpraca transgraniczna i międzyregionalna. Zapewnia ona przepływ doświadczeń pomiędzy regionami z różnych państw, ale także wspiera działania zmierzające do: podniesienia jakości funkcjonowania instytucji samorządowych, prowadzi do kulturowego rozwoju regionu i tym

samym ułatwia rozwój turystyki. Przykładem dobrej współpracy jest praca stowarzyszenia euroregionu „Pro Europa Viadrina” powstałego w grudniu 1993 r. na mocy umowy podpisanej przez Stowarzyszenie Gmin Lubuskich, Związek Gmin Gorzowskich i Niemieckie Stowarzyszenie „Środkowa Odra”. Euroregion „Pro Europa Viadrina” obejmuje 29 gmin z terenu dwóch województw: lubuskiego i zachodniopomorskiego o łącznej powierzchni 7 128 km². Teren zamieszkiwany jest przez ponad 447 tys. osób. Po stronie niemieckiej w skład Euroregionu wchodzi: 3 powiaty: Frankfurt (Oder), Märkisch-Oderland i Oder-Spree, o łącznej powierzchni 4 517 km², liczba ludności wynosi 448 tys. osób. Funkcjonowanie Euroregionu po stronie polskiej jest finansowane ze składek gmin członkowskich oraz ze środków PHARE. Środki te posłużyły sfinansowaniu inwestycji z zakresu komunikacji i transportu, takich jak: terminal odpraw towarowych w Świecku, modernizacja kolejowego przejścia granicznego w Kunowicach oraz modernizacja dróg prowadzących do przejść granicznych.

Działania w Euroregionie koncentrują się wokół turystyki, pomocy w wykorzystywaniu unijnych funduszy, transgranicznej współpracy gospodarczej i handlowej oraz wymiany młodzieży. Symbolem integrującej się Europy jest w Euroregionie wspólna placówka naukowo-badawcza w Ślubicach utworzona przez partnerskie uniwersytety: im. Adama Mickiewicza w Poznaniu (UAM) i Europejski Viadrina we Frankfurcie nad Odrą (UEV) – Collegium Polonicum. Głównym jej zadaniem jest wspieranie naukowej i kulturalnej współpracy między Polską i Niemcami poprzez prowadzenie badań nad regionami przygranicznymi i promowanie wiedzy o Polsce i krajach Europy Wschodniej.

Ważnym przejawem niemiecko-polskiej współpracy jest powołanie w 2006 r. Związku Partnerskiego Odra (*Oder-Partnerschaft*), który swym zasięgiem obejmuje województwa: zachodniopomorskie, lubuskie, dolnośląskie i wielkopolskie oraz Meklemburgię, Pomorze Przednie Brandenburgię i Saksonię. Celem powstania związku było zbudowanie efektywnej regionalnej wspólnoty, która zintegruje region nadodrzański zarówno w sferze politycznej, gospodarczej i infrastrukturalnej. Wyrazem transgranicznej współpracy gospodarczej jest realizacja od 2006 r. wielu projektów, realizowanych m.in. w ramach programów INTERREG z udziałem wszystkich partnerów Partnerstwa Odra (tab. 1).

Kolejnym ważnym wydarzeniem politycznym w ramach „Partnerstwa Odry” było zorganizowane 13.01.2010 r. w Poczdamie spotkanie, na którym podpisany został dokument „Osiem regionów – wspólna przestrzeń transportowa”. Celem tego przedsięwzięcia jest stworzenie wspólnej mapy infrastruktury komunikacyjnej w regionie Partnerstwa Odry. Mapa ta ma przedstawiać infrastrukturę komunikacyjną i ułatwić spójność działań w ustalaniu nowych inwestycji w infrastrukturze transgranicznej.

Tabela 1. Projekty niemiecko-polskie w ramach INTEREG

Nazwa projektu	Partnerzy regionalni	Zakres działań
EUNOP - EU-Net Oderpartnership	Berlin Partner GmbH (Berlin) - Lead Partner ZukunftsAgentur Brandenburg GmbH, Politechnika Wroclawska, Wroclawskie Centrum Transferu Technologii, Lubuskie Centrum Obsługi Inwestora, Polska Izba Gospodarcza Importerów, Eksporterów i Kooperacji (Wielkopolskie), Akademia Morska w Szczecinie.	EUNOP pomaga polskim i niemieckim przedsiębiorstwom, instytucjom naukowym i organizacjom otoczenia biznesu w znalezieniu w danym regionie istotnych dla ich działalności kontaktów i informacji. Wspiera docelowo rozbudowę wzajemnych powiązań trans granicznych oraz różne formy współpracy po obu stronach Odry.
KnowMan - Knowledge Network Management in Technology Parks 2010-2012 Budżet 2,2 mln EUR INTERREG IV C	Leibniz-Institut für Regionalentwicklung und Strukturplanung (Brandenburgia)- Lead Partner, Senatsverwaltung für Wirtschaft, Technologie und Frauen (Berlin), WISTA Management GmbH (Berlin), Fakultät für Geographie der Humboldt-Universität zu Berlin, Województwo Dolnośląskie, Wroclawski Park Technologiczny	Współpraca i wymiana wiedzy między regionami poprzez wymianę koncepcji, doświadczeń, pomysłów i narzędzi polityki regionalnej w celu zwiększenia dynamiki w dziedzinie innowacji zostanie wzmocniony rozwój gospodar- czy zaangażowanych regionów.
JOSEFIN – Joint SME Finance for Innovation 2009-2012 Budżet 3,9 mln EUR Baltic Sea Region INTERREG IV B	IBB Investitionsbank Berlin (Berlin)- Lead Partner, Senatsverwaltung für Wirtschaft, Technologie und Frauen (Berlin), Berlin Partner GmbH (Berlin), ILB, Investitionsbank des Landes Brandenburg, ZAB Zukunftsagentur Brandenburg GmbH, Technologiezentrum Fördergesellschaft mbH Vorpommern, Politechnika Wroclawska, Wroclawskie Centrum Transferu Technologii, Urząd Marszałkowski Województwa, Dolnośląskiego (Dolnośląskie), Agencja Rozwoju Regionalnego (Lubuskie), PFP Polska Fundacja Przedsiębiorczości (Zachodniopomorskie), Urząd Marszałkowski Województwa Wielkopolskiego, WARP Wielkopolska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości Sp. z o.o. ,Fundusz Rozwoju i Promocji Województwa Wielkopolskiego	23 partnerów JOSEFIN z Niemiec, Polski, Szwecji, Norwegii, Estonii, Łotwy i Litwy ma za zadanie optymalizować warunki finansowe dla innowacyjnych i międzynarodowych projektów realizowa- nych przez małe i średnie przedsiębior- stwa.
TEICO-Net - Technology- Enterprises- Innovation Cooperation Network, 2005-2007 Baltic Sea Region (INTERREG III B)	IBB Investitionsbank Berlin (Berlin) Lead Partner, ILB Investitionsbank des Landes Brandenburg, Senatsverwaltung für Wirtschaft, Technologie und Frauen (Berlin), Berlin Partner GmbH, Wirtschaftsministerium des Landes Brandenburg, ZARR Zachodniopomorska Agencja Rozwoju Regionalnego SA Politechnika Wroclawska, Wroclawskie Centrum Transferu Technologii (Dolnośląskie), Urząd Marszałkowski Województwa Wielkopolskiego, Urząd Marszałkowski Województwa Zachodniopomorskiego Vereinigung der Unternehmensverbände in Berlin und Brandenburg e.V. (Berlin)	Prekursorem projektu JOSEFIN jest projekt TEICO-Net, w ramach którego pod auspicjami Banku Inwestycyjnego Berlina (IBB) podjęto się realizacji ośmiu sektorowych gield kooperacji, w których udział wzięło ponad 350 firm z regionów partnerskich w Szwecji, Polsce, Łotwie, Litwie, Berlinie i Brandenburgii, jak rów- nież z kilku innych państw europejskich. Jednocześnie, zorganizowane w ramach projektu seminaria dla kierownictwa politycznego wzmocniły proces dysku- syjno-rozwojowy w celu optymalizacji warunków ramowych dla transgranicz- nych kooperacji gospodarczych.

Źródło: Opracowano na podstawie: www.oder-partnerschaft.eu, <http://www.euroregion-viadrina.pl/>

Podsumowanie

Określenie modeli rozwoju obszarów wiejskich w strefie przygranicznej niemiecko-polskiej odbywa się zarówno na szczeblu UE, kraju federacyjnego oraz krajów związkowych Berlina i Brandenburgii. Federalne Ministerstwo Transportu, Budownictwa i Rozwoju Miast opracowało model rozwoju międzyregionalnego w oparciu o innowacyjne projekty. Obszary wiejskie strefy przygranicznej weszły w skład korytarza Bałtycko-Adriatyckiego Europy Środkowej. Celem współpracy jest wzrost poczucia odpowiedzialności za rozwój gospodarczy całego obszaru (Bałtyk-Adriatyk), w tym metropolii, miast i obszarów przygranicznych oraz wzrost zatrudnienia w sektorach takich jak: transport, logistyka, produkcja energii, maszyn i żywności (*Ein Modellvorhaben...* 2010).

W ramach wspólnego planowania przestrzennego dwóch krajów związkowych Berlina i Brandenburgii opracowano model przestrzennego rozwoju w oparciu o „system miejscowości centralnych”. Model ten zakłada, że miasto centralne i otoczenie tworzą tzw. bliższy obszar wzajemnych powiązań w drodze policentrycznego rozwoju kraju. Rozwój regionu następuje policentrycznie, tzn. nie ogniskuje się tylko na obszarach aglomeracji, lecz obejmuje cały obszar planistyczny. Układ ten zapewnia osiągnięcie równych warunków życia, stabilny rozwój obszaru i wyrównanie różnic w rozwoju społeczno-gospodarczym (*Gemeinsamplanen...* 2007).

Po raz pierwszy na terenie Niemiec Wschodnich wprowadzono regionalny model rozwoju oparty na założeniu „wzmocnić mocnego” (*stärken Stärken*). W tym celu powołano na terenie Brandenburgii Regionalne Centra Wzrostu (RWK – *Regionale Wachstumskerne*). Na ich terenie skupiają się ośrodki naukowe, handlowe, usługowe i gospodarcze. Pomiędzy centrami rozwoju a przyległymi obszarami wiejskimi zachodzi silny proces „sprzężenia zwrotnego” wzajemnego przenikania. Centra rozwojowe są siłą napędową dla rozwoju obszarów wiejskich, gdyż stanowią potencjalne miejsca pracy dla nadwyżek ludności rolniczej, co ma się przyczynić do zahamowania odpływu ludności z regionu (*Jahreswirtschaftsbericht* 2009).

Innym instrumentem wspierającym rozwój gospodarczy jest utworzenie na obszarach wiejskich Brandenburgii 16 stref ekonomicznych (BKF – *Branchenkompetenzfelder*). W strefach tych przewiduje się rozwój następujących branż: turystyka, gospodarka rolna i leśna, energetyka oraz biotechnologia. Duży nacisk kładzie się na przestrzeganie zasad zrównoważonego rozwoju.

Model rozwoju społeczno-gospodarczego na szczeblu lokalnym przewiduje powstawanie na obszarach wiejskich specjalnych stref ekonomiczno-usługowych wzajemnie uzupełniających się. Celem tej współpracy jest

ponadlokalny, wykraczający poza granicę administracyjną gminy rozwój społeczno-gospodarczy poprzez: wzajemną promocję regionu, tworzenie terenów pod budownictwo mieszkaniowe, przemysł i działalność usługową, podejmowanie wspólnych.

Zjednoczenie Niemiec w 1990 r. rozpoczęło nowy etap współpracy przygranicznej z Polską. W pierwszej fazie współpracy doszło do znacznego rozszerzenia kontaktów między ludnością a regionalną administracją gminną, otwarto ruch bezwizowy, uruchomiono nowe przejścia graniczne, np. kolejowe w Kostrzynie, które przez około 40 lat użytkowane było wyłącznie przez wojska radzieckie. Przystąpienie Polski do Unii Europejskiej w 2004 r. i wejście do strefy Schengen w 2007 r. nadało współpracy przygranicznej nowy wymiar. „Polska jest jednym z głównych zagranicznych partnerów handlowych dla Brandenburgii, czego wyrazem jest duża aktywność gospodarcza obu partnerów” (*Jahreswirtschaftsbericht* 2009, s. 95). W wymianie handlowej oraz kooperacyjnej uczestniczy coraz więcej polskich podmiotów gospodarczych, w tym firm z sektora małych i średnich przedsiębiorstw. Utworzenie Euroregionu „Viadrina” przyczyniło się również do rozwoju naukowego, czego przykładem jest międzynarodowa współpraca Uniwersytetu Viadrina z Collegium Polonicum w Ślubicach. W rozwoju strefy przygranicznej nieoceniona jest współpraca pozarządowa. W sprawozdaniu gospodarczym Brandenburgii za rok 2009 czytamy, że współpraca partnerska ze wschodnim sąsiadem Polską ma szczególne znaczenie. Nadal ważnym założeniem rozwoju gospodarczego jest wspieranie i wykorzystanie regionalnego potencjału w ramach utworzenia silnego europejskiego obszaru gospodarczego nad Odrą i Nysą Łużycką. Rozwój gospodarczy zmierzać powinien w kierunku rozwoju rolnictwa, przemysłu spożywczego, logistyki oraz turystyki. Duże znaczenie we współpracy międzynarodowej ma kooperacja między miastami i regionami. Stolica Niemiec Berlin jest miastem bliźniaczym ze stolicą Polski Warszawą, jednocześnie pojedyncze dzielnice metropolii współpracują z 8 miastami Polski. Łącznie na terenie Brandenburgii nawiązało się 40 partnerskich miast i gmin z Polską, np. Ślubice-Gorzów Wielkopolski-Frankfurt (Oder), Potsdam-Cottbus-Zielona Góra. Kraj związkowy Brandenburgia współpracuje z 6 polskimi województwami.

Literatura

- Bingen D., Zybur M., 2004, *Przed rozszerzeniem Unii Europejskiej: Konieczność działań w niemiecko-polskiej strefie przygranicznej*, Raport VII Grupy Kopernika, Darmstadt.
- Brandenburg Regional 2009 – eine räumliche Bestandsaufnahme der Regionen*,

- Land-Kreise und kreisfreien Städte*, 2009, Ministerium für Infrastruktur und Raumordnung, Potsdam.
- Eckert M., 1992, *Polnisch-deutsche Beziehungen. Ein historischer Ruckblick*, [w:] Ch. Brandt, E. Czerwiakowska (red.), *Mit den Augen der Nachbarn, Brandenburgische Zentrale für politische Bildung*, Potsdam.
- Ein Modellvorhaben der Raumordnung (MORO), Kooperation und Vernetzung im Nordosten*, 2010, Gemeinsame Landesplanungsabteilung der Länder Berlin Brandenburg, Brandenburgische Universitätsdruckerei, Potsdam.
- Gemeinsamplanen für Berlin und Brandenburg*, 2004, Ministerium für Infrastruktur und Raumordnung, Potsdam.
- Gumbert M., 1992, *Brandenburg und Polen im neuen Europa*. [w:] Ch. Brandt, E. Czerwiakowska (red.), *Mit den Augen der Nachbarn, Brandenburgische Zentrale für politische Bildung*, Potsdam.
- Jahreswirtschaftsbericht 2009*, Ministerium für Wirtschaft, Potsdam.
- Jezierska-Thöle A., 2010a, *Gospodarka przestrzenna obszarów wiejskich Brandenburgii w strefie oddziaływania metropolii Berlina i jej wpływ na zmiany demograficzne*, [w:] *Obszary metropolitalne we współczesnym środowisku geograficznym*, tom I, Uniwersytet Łódzki, Łódź.
- Jezierska-Thöle A., 2010b, *Wpływ Wspólnej Polityki Rolnej na funkcjonowanie sektora rolnego w Niemczech Wschodnich na przykładzie Brandenburgii*, [w:] E. Kacprzyk, A. Kołodziejczyk (red.), *Rola środków Unii Europejskiej w rozwoju obszarów wiejskich*, Studia Obszarów Wiejskich, 24, IGiZP PAN, PTG, Warszawa.
- Raumentwicklung im Ostsee-Adria Entwicklungskorridor –Chancen und raumwirtschaftliche Potenziale*, 2008, Ministerium für Infrastruktur und Raumordnung, Senatsverwaltung für Stadtentwicklung Gemeinsame Landesplanungsabteilung der Länder Berlin und Brandenburg, Potsdam.
- Landesentwicklungsplan Berlin-Brandenburg*, 2009, Senatsverwaltung für Stadtentwicklung Ministerium für Landwirtschaft, Umweltschutz und Raumordnung, Potsdam.
- Statistisches Jahrbuch Brandenburg* 1991, 2009, 2010, Land Brandenburg, Landesbetrieb für Datenverarbeitung und Statistik, Potsdam.

Summary

The article presents models of rural development in the German-Polish border area. Special attention was paid to the planning instruments and the mechanisms of the influence of EU, the state of Germany and

the Bundesland Brandenburg. Moreover, cross-border cooperation of NGOs was discussed.

In the framework of the joint planning of the two federal states of Berlin and Brandenburg, a model of spatial development based on "a system of central cities" was introduced. This model assumes that the central city and its surroundings form the so-called nearer area of inter-linkages through the polycentric development of the country. The development of a region is polycentric, that is, it not only focuses on urban areas, but also includes the entire planning area.

A regional model of development, based on the "reinforce the strong one" rule was introduced. For this purpose, Regional Growth Centres in Brandenburg were established. On their sites research centres, trade and service and business are concentrated. Another instrument to support economic development is the creation of 16 economic zones in rural areas of Brandenburg. These zones are expected to support the development of the following industries: tourism, agriculture and forestry, power engineering and biotechnology.

Marcin MAZUR
Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN
ul. Twarda 51/55, 00-818 Warszawa
m.mazur@twarda.pan.pl

Oś centrum–peryferie na przykładzie badania zastosowania Technologii Informacyjno-Komunikacyjnych (TIK) w rolnictwie województwa mazowieckiego

Hub-peripheries axis based on the example of ICT usage in agriculture of the Mazowieckie Voivodship

Zarys treści: Celem badań jest określenie zależności pomiędzy odległością od rdzenia rozwojowego a zróżnicowaniem poziomu wykorzystania nowoczesnych technologii. Obszarem badań jest województwo mazowieckie, które cechuje wyraźna zależność pomiędzy poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego a odległością od Warszawy. Dane empiryczne zostały zebrane na podstawie ponad 1400 ankiet. Respondentami byli głównie rolnicy. Grupa ta wykazuje niski poziom wykorzystania innowacji w produkcji rolniczej. Badania przeprowadzono w 19 gminach zróżnicowanych pod względem położenia i typu funkcjonalnego. Uzyskane wyniki poddano analizie regresji pomiędzy odległością do Warszawy a charakterystykami opisującymi poziom wykorzystania TIK, a następnie reszty z regresji zostały odniesione do charakterystyk typu produkcji rolnej w ankietowanych gospodarstwach. Wyniki badań potwierdzają związek poziomu wykorzystania TIK z odległością od Warszawy. Poziom tego związku zmienia się w różnym stopniu w zależności od charakteru rolnictwa w gminie. Potwierdzone to zostało poprzez analizę regresji wielorakiej, w której zmiennymi objaśniającymi były charakterystyki typu produkcji rolnej w danym gospodarstwie i odległość od Warszawy, a zmiennymi objaśnianymi wykorzystanie TIK.

Słowa kluczowe: struktura przestrzenna województwa mazowieckiego, zastosowanie ICT w rolnictwie, analiza reszt z regresji.

Wprowadzenie

Obserwowany w ostatnich latach gwałtowny rozwój sieci komunikacji cyfrowej, a zwłaszcza Internetu, przyczynił się do powstania bardzo dużych

zbiorów informacji dostępnych dla szerokiego grona użytkowników. Niezbędnym narzędziem do komunikacji stała się w tym okresie także telefonia bezprzewodowa. Ułatwienie zbierania, udostępniania i selekcji zbiorów informacji sprawiło, że stały się one podstawą działalności w niemal każdej dziedzinie życia. Technologie informacyjno-komunikacyjne (ang. *Information & Communication Technologies* – ICT) są również wykorzystywane w nowoczesnej gospodarce rolnej. Umożliwiają one zdobywanie i poszerzanie wiedzy przez rolników, nawiązywanie kontaktów z innymi producentami z danej branży oraz z podmiotami obsługi rolnictwa, promowanie swoich produktów i usług czy zamawianie odpowiednich środków produkcji. Prowadzony przez Internet tzw. e-learning jest bardzo dużym ułatwieniem także w przypadku podnoszenia kwalifikacji przez rolników, którzy ze względu na specyfikę prowadzonej na co dzień pracy, a często także ze względu na koszty, nie mogą dojeżdżać na szkolenia i kursy.

Dostępność Internetu jest jednym z kluczowych problemów w Strategii Lizbońskiej. W Europie i Ameryce Internet jest ważną i intensywnie wykorzystywaną pomocą dla osób zajmujących się rolnictwem. Przykładem może być popularność forów internetowych dotyczących tej problematyki. W 2006 r. w Danii dostęp do Internetu posiadało 84%, a w Holandii 80% rolników. Problematyka dostępu i wykorzystania TIK przez gospodarstwa rolne doczekała się już licznych opracowań w zagranicznej, zwłaszcza amerykańskiej literaturze naukowej (np. Gloy i Akridge 2000, Nuthall 2004, Batte 2005). Z dużą wagą tego nowego czynnika rozwoju lokalnego obszarów rolniczych kontrastuje ubogi stan literatury przedmiotu w Polsce, zwłaszcza w ujęciu przestrzennym, co świadczy o potrzebie badań tej problematyki. Nieznacznie lepszy niż w przypadku dostępności i wykorzystania TIK jest dorobek w zakresie oceny stron i domen internetowych, z których rolnicy korzystają. Istotną barierą dla badań w tym zakresie na obszarze Polski jest brak danych statystycznych dostępnych na odpowiednim poziomie agregacji przestrzennej.

W warunkach silnej konkurencji na rynku produktów rolnych korzystanie z możliwości TIK stało się koniecznością, a rola tego czynnika stale wzrasta. Powstanie tak zwanego „społeczeństwa informacyjnego” jest w dzisiejszych realiach elementem niezbędnym dla rozwoju społeczno-gospodarczego i podnoszenia na wyższy poziom konkurencyjności regionu, co może przyczynić się do wzmocnienia endogenicznego potencjału obszarów wiejskich i poprawić ich wielofunkcyjność. Np. ponad 90% ankietowanych na obszarach wiejskich Lubelszczyzny kwaterodawców prywatnych reklamuje się poprzez internetowe serwisy turystyczne, a rola Internetu w promocji turystyki wiejskiej w ciągu ostatnich kilku lat znacząco wzrosła (Bednarek 2007). Realizowanie niektórych usług wyższego rzędu jest obecnie możliwe na

odległość, co przyczynia się do niwelowania znaczenia peryferyjnej lokalizacji. Jednak możliwość ta istnieje jedynie przy założeniu wykorzystania TIK. Niestety poziom dostępu do odpowiedniego wyposażenia infrastrukturalnego, a zwłaszcza poziom umiejętności praktycznych wśród dużej części społeczeństwa zamieszkującego tereny peryferyjne i dotkniętego w dużym stopniu procesem starzenia się, jest niewystarczający. Można to uzasadnić m.in. ogólnymi założeniami teorii dyfuzji innowacji (Baruk 2006) zarówno na płaszczyźnie infrastruktury, jak i na płaszczyźnie wiedzy i umiejętności potencjalnych użytkowników tej infrastruktury.

Zróznicowanie sytuacji pomiędzy miastem i wsią w tym względzie jest nową, ale zarazem bardzo istotną przyczyną obserwowanego w Polsce pogłębiania się różnic w tempie rozwoju obszarów rdzeniowych i peryferyjnych. Wraz z nowymi możliwościami niwelowania znaczenia bariery rozwojowej wynikającej z peryferyjnego położenia obszarów wiejskich, pojawia się w ich przypadku często zjawisko wykluczenia cyfrowego (ang. *digital divide*). Zjawisko to polega na braku dostępu lub umiejętności wykorzystania nowoczesnej technologii wśród danej grupy społecznej. O niebezpieczeństwie pogłębiającego się znaczenia wykluczenia cyfrowego jako bariery rozwojowej świadczy fakt, że uczniowie posiadający w domu dostęp do Internetu na egzaminie gimnazjalnym uzyskali lepsze wyniki, przeciętnie o 10% w części humanistycznej i o 20% w części matematyczno-przyrodniczej (Czapiewski i Śleszyński 2007).

Głównym celem badań było określenie zależności pomiędzy odległością od Warszawy a zróznicowaniem poziomu wykorzystania TIK w indywidualnych gospodarstwach rolnych w województwie mazowieckim oraz porównanie znaczenia odległości od rdzenia ze znaczeniem rodzaju produkcji rolnej. Wyraźny charakter tej zależności w skali całego regionu nie jest oczywisty ze względu na oddziaływanie peryferyjnie położonych ośrodków o znaczeniu subregionalnym, jak np. Radom czy Płock.

Ogólny poziom wykorzystania TIK przez indywidualne gospodarstwa rolne w Polsce i w województwie mazowieckim

Wcześniejsze badania wykazały, że gospodarstwa rolne na Mazowszu, w zależności od regionu, typu rolnictwa i położenia względem większych ośrodków miejskich, w bardzo różnym stopniu wykorzystują TIK (*Report and database...* 2008). Do 2008 r. w Polsce z Internetu nigdy nie korzystało 56% mieszkańców wsi, ponad połowa populacji w wieku 45–54 lat i aż 92% populacji w wieku 65–74 lat (*Spółeczeństwo informacyjne w liczbach...* 2009).

Narodowa Strategia Spójności zakłada, że w 2013 r. dostęp do Internetu będzie posiadało 70% gospodarstw domowych na wsi. Analizując poziom dostępu do Internetu, należy zwrócić uwagę na fakt, że wśród rodzajów dostępu do Internetu na obszarach wiejskich Mazowsza, poza gminami podmiejskimi, dominują łącza modemowe, co istotnie ogranicza płynność przesyłu informacji (*Report and database ...* 2008).

Obecnie największą grupą zawodową w Polsce, w której większość osób nie posiada dostępu do Internetu lub odpowiednich umiejętności korzystania z jego możliwości, są rolnicy. Do 2008 r. z Internetu nigdy nie korzystało 72% osób należących do tej grupy. Dla porównania odsetek ten wśród pracowników najemnych wynosił 29%, a wśród pracujących na własny rachunek 13%. Należy jednak podkreślić, iż obserwuje się dynamiczną poprawę sytuacji, gdyż jeszcze rok wcześniej odsetek rolników, którzy nigdy nie korzystali z Internetu wynosił 80% (*Społeczeństwo informacyjne w liczbach...* 2009). Wzrost poziomu korzystania z TIK związany jest z wieloma uwarunkowaniami zarówno natury technologicznej, gospodarczej, jak i społeczno-demograficznej. O wciąż niezadowalającej sytuacji w rolnictwie decyduje głównie niski status społeczny i ekonomiczny tej grupy. Z drugiej strony istotny jest również niski poziom odpowiedniego wyposażenia infrastrukturalnego na obszarach wiejskich, na których ludność rolnicza się koncentruje. Odsetek mieszkańców polskiej wsi, którzy do 2008 r. nigdy nie skorzystali z Internetu jest bardzo wysoki, chociaż znacząco niższy niż tylko wśród rolników.

Optymistyczne jest jednak to, że władze lokalne gmin Mazowsza doceniają znaczenie rozwoju TIK, co znajduje często odbicie w stosownych zapisach w strategii rozwoju gminy i w aktualnie realizowanych przedsięwzięciach. Większość z bieżących inwestycji w zakresie poprawy dostępu do TIK ma miejsce na obszarach typowo wiejskich, gdzie braki w tym zakresie są największe (*Report and database...* 2008).

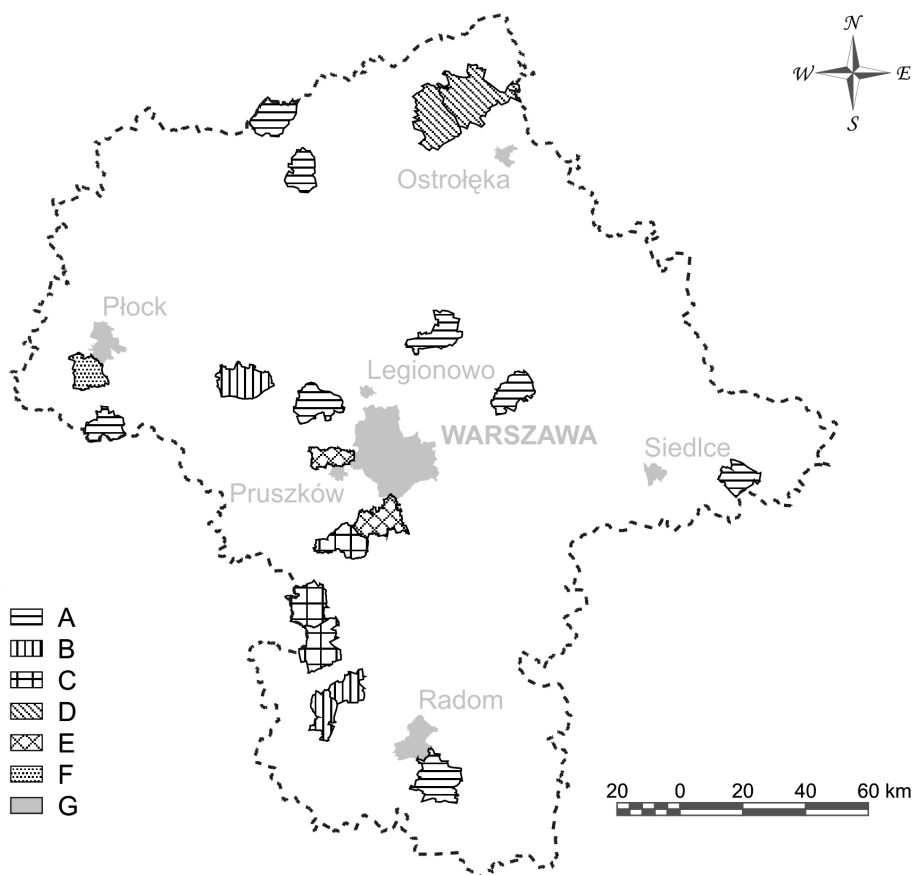
Zakres, obszar i metoda badań

Badanie dotyczy związku przyczynowo-skutkowego pomiędzy odległością od Warszawy a poziomem wykorzystania TIK przez indywidualne gospodarstwa rolne. Siła tego związku będzie zweryfikowana poprzez porównanie z oddziaływaniem drugiego potencjalnego ważnego czynnika, jakim jest rodzaj produkcji rolnej prowadzonej w gospodarstwie. O dużym znaczeniu tego czynnika można wnioskować na podstawie faktu, że potrzeba wykorzystania TIK często wynika z wymagań współczesnej gospodarki rynkowej, a więc jest związana ze stopniem towarowości rolnictwa.

Niewątpliwie istotny jest także wpływ innych czynników, jak np. poziom wykształcenia kierownika czy wielkość gospodarstwa. Wskazują na to wyniki wcześniejszych badań. Spośród mieszkańców Polski w wieku 16–74 lat do 2008 r. z Internetu nigdy nie korzystało 63% osób z wykształceniem podstawowym lub gimnazjalnym, 46% osób z wykształceniem średnim i 10% osób z wykształceniem wyższym. Za założeniem istotnego związku pomiędzy wielkością gospodarstwa a poziomem wykorzystywania TIK przemawia duże znaczenie bariery materialnej w dostępie do Internetu. Dostępu tego nie posiada w Polsce aż 83% gospodarstw domowych o średnim miesięcznym dochodzie do 1250 zł i jedynie 20% gospodarstw domowych o dochodzie przekraczającym 2600 zł (*Spółeczeństwo informacyjne w liczbach...* 2009). Uwarunkowania poziomu wykorzystania TIK w rolnictwie indywidualnym są więc złożone, a bardziej precyzyjne określenie znaczenia takich czynników jak wykształcenie kierownika czy wielkość gospodarstwa rolnego, wymaga szczegółowych badań. Zależności te leżą jednak poza zakresem niniejszego opracowania.

Obszarem badań jest województwo mazowieckie, które cechuje wyraźna zależność pomiędzy poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego a odległością od Warszawy. Ponadto w przypadku województwa mazowieckiego dominującą funkcją większości obszarów wiejskich pozostaje rolnictwo, które jest jednak bardzo zróżnicowane pod względem poziomu towarowości i stopnia specjalizacji. Występują tutaj obszary silnie wyspecjalizowane w produkcji owoców, warzyw i kwiatów, jak i obszary tradycyjnego wielokierunkowego rolnictwa o niskim poziomie towarowości i niskich dochodach. Wpływ czynnika specjalizacji i towarowości rolnictwa można prześledzić na przykładzie rejonu sadowniczego okolic Grójca, Góry Kalwarii i Warki dostarczającego ok. 1/3 krajowej produkcji owoców, obszaru strefy podmiejskiej Warszawy dostarczającego ok. 15% krajowej produkcji warzyw czy terenów na północny zachód od Radomia wyspecjalizowanych w produkcji papryki pod osłonami (Bański 2006). W kontekście zakładanego celu badań jest to więc dobre studium przypadku.

Metoda badań składa się z dwóch etapów. Dane empiryczne zostały zebrane na podstawie ponad 1400 ankiet. Uzyskanie takich danych było konieczne ze względu na brak dostępnych odpowiednich danych statystycznych w ujęciu przestrzennym. Respondenci stanowili próbkę z grupy zawodowej rolników indywidualnych. Badania przeprowadzono w 19 gminach zróżnicowanych pod względem położenia i typu funkcjonalnego (ryc. 1). Ankiety były rozdysponowane do kierowników gospodarstw rolnych poprzez uczniów wybranych szkół podstawowych i gimnazjalnych.

Ryc. 1. Gminy objęte badaniem wg typu rolnictwa

A – rolnictwo mieszane (MIX), B – rolnictwo specjalistyczne (SPC), C – sadownictwo (ORC), D – mleczarstwo (DIA), E – rolnictwo podmiejskie (SUB), F – agroturystyka (TUR), G – miasta powyżej 50 tys. mieszkańców). Źródło: opracowanie własne.

Communes involved into the research area by type of agriculture

A – transitional agriculture (MIX), B – specialised agriculture (SPC), C – orcharding (ORC), D – dairying (DIA), E – suburban agriculture (SUB), F – agrotourism (TUR), G – cities above 50 thous. inhab.). Source: own elaboration.

W drugim etapie uzyskane wyniki poddano analizie regresji pomiędzy odległością od Warszawy a poziomem wykorzystania TIK w rolnictwie indywidualnym danej gminy. Poziom wykorzystania TIK w gospodarstwie był określony na podstawie 10 cech diagnostycznych:

- czas posiadania telefonu w gospodarstwie domowym;
- prędkość łącza internetowego w gospodarstwie;
- częstotliwość korzystania z komputera przez kierownika gospodarstwa;
- częstotliwość korzystania z Internetu w domu przez kierownika gospodarstwa;
- czy kierownik gospodarstwa korzysta z Internetu w celu nauki;
- czy kierownik gospodarstwa korzysta z Internetu w sprawach urzędowych;
- czy kierownik gospodarstwa korzysta z Internetu w celu wykonania przelewu bankowego;
- czy kierownik gospodarstwa korzysta z Internetu w celu pozyskiwania informacji o nowych technikach i środkach produkcji;
- czy kierownik gospodarstwa korzysta z Internetu w celu pozyskiwania informacji o możliwościach skorzystania z dopłat unijnych dla gospodarstw rolnych;
- czy kierownik gospodarstwa korzysta z Internetu w celu przeglądania rolniczych portali i serwisów.

Cechy A i B określają pośrednio jakość i czas wyposażenia infrastrukturalnego, cechy C i D ogólną częstotliwość korzystania z TIK, cechy E, F i G poziom wykorzystania Internetu w szeroko rozumianej obsłudze gospodarstwa domowego i rozwoju jego kierownika, a cechy H, I i J określają poziom wykorzystania Internetu w celach typowo rolniczych.

W następnym etapie reszty z regresji zostały odniesione do charakterystyk opisujących typ produkcji w ankietowanym gospodarstwie rolnym. Typ ten został określony na podstawie 8 cech: 7 dychotomicznych, opisujących istnienie lub brak 7 rodzajów produkcji w gospodarstwie oraz udziału dochodów z działalności rolniczej w ogólnych dochodach gospodarstwa domowego:

- produkcja zboża,
- produkcja roślin przemysłowych,
- produkcja ziemniaków,
- chów bydła mlecznego,
- chów trzody chlewnej,
- produkcja warzyw,
- produkcja owoców,
- udział dochodów z działalności rolniczej w ogólnych dochodach gospodarstwa domowego.

Wnioski zostały zweryfikowane poprzez analizę regresji wielorakiej, w której zmiennymi objaśniającymi były odległość do Warszawy i charakterystyki opisujące typ produkcji w ankietowanym gospodarstwie rolnym, a zmiennymi zależnymi cechy diagnostyczne poziomu wykorzystania TIK.

Wyniki badań

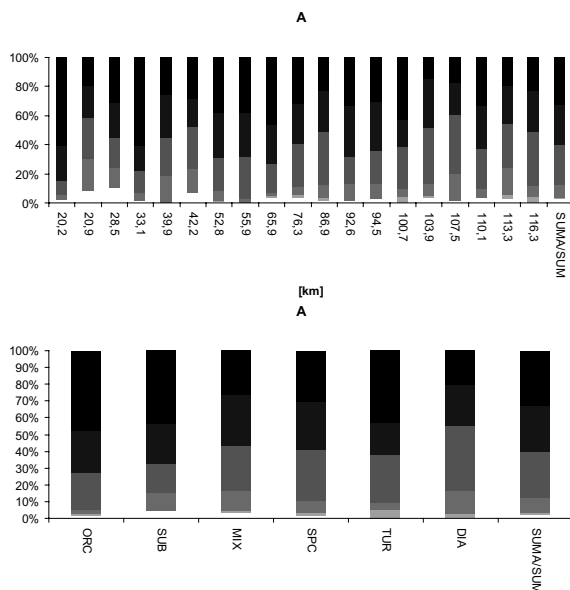
Spośród 10 cech diagnostycznych określających poziom wykorzystania TIK w indywidualnych gospodarstwach rolnych wszystkie są ujemnie skorelowane z odległością od Warszawy, a tylko jedna z nich nie wykazuje wartości współczynnika korelacji istotnej na poziomie $\alpha=0,05$. Wyjątkiem tym jest pozyskiwanie przez Internet informacji o możliwościach skorzystania z dopłat unijnych dla gospodarstw rolnych (cecha I). W przypadku tej cechy uzyskano wartość współczynnika korelacji $r=0,048$, która przy liczebności próby $N=1442$ jest istotna na poziomie $\alpha =0,067$. Generalnie można stwierdzić, że cechy określające poziom wykorzystania Internetu w celach typowo rolniczych wykazują zdecydowanie najsłabszy związek z odległością od Warszawy (tab. 1).

Tabela 1. Macierz korelacji pomiędzy odległością od Warszawy i cechami diagnostycznymi poziomu wykorzystania TIK

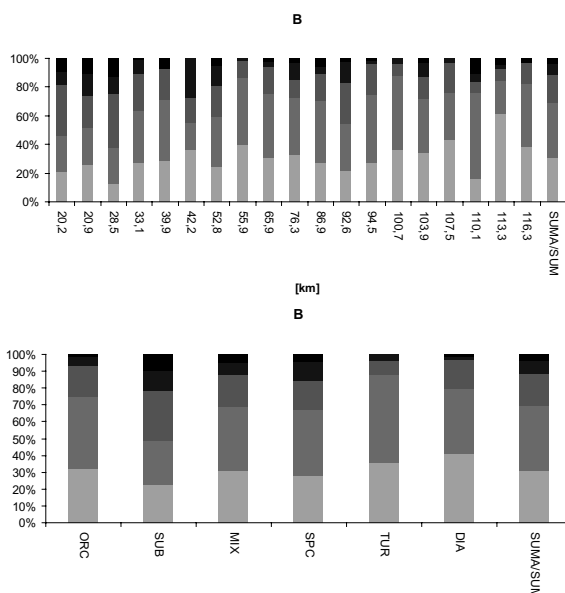
		Odległość do Warszawy		
		r	α	N
Cecha	A	-0,139	0,000	1438
	B	-0,122	0,001	812
	C	-0,123	0,000	1171
	D	-0,143	0,000	1020
	E	-0,106	0,000	1442
	F	-0,099	0,000	1442
	G	-0,089	0,001	1442
	H	-0,116	0,000	1442
	I	-0,048	0,067	1442
	J	-0,058	0,027	1442

Źródło: opracowanie własne.

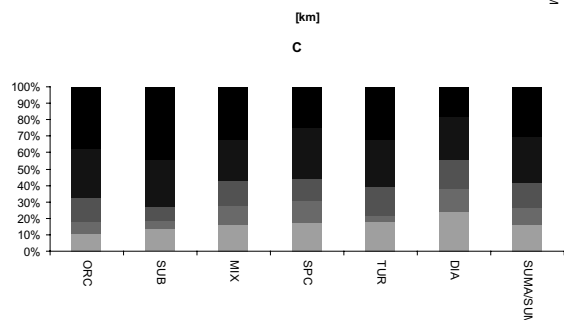
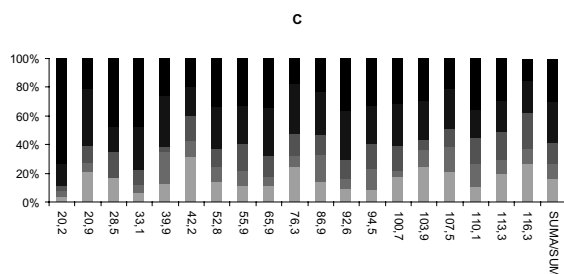
Pomimo że zależności są istotne statystycznie, to ze względu na fakt, że wartości poszczególnych współczynników korelacji znajdują się w przedziale od -0,15 do -0,04, można zakładać istnienie innych, co najmniej równie istotnych czynników zróżnicowania poziomu wykorzystania TIK w gospodarstwach indywidualnych. Jednym z takich czynników może być typ produkcji w gospodarstwach rolnych, gdyż zwłaszcza poziom towarowości i poziom specjalizacji gospodarstwa rzutują na konieczność korzystania z najnowszych rozwiązań technologicznych, w tym TIK. Wagę wspomnianego czynnika można wstępnie zdiagnozować na podstawie ryc. 2, 3, 4, 5 i 6, porównujących strukturę odpowiedzi respondentów opisujących 10 cech diagnostycznych poziomu wykorzystania TIK w zależności od odległości od Warszawy i w zależności od typu rolnictwa w danej gminie.

Ryc. 2. Rozkład cechy A w zależności od odległości od Warszawy i typu rolnictwa w gminie (I – brak telefonu, II – nie dłużej niż rok, III – 1-3 lat, IV – 4-6 lat, V – 7-9 lat, VI – od 10 lat lub dłużej)
 Źródło: opracowanie własne.
Attribute A distribution in the relationship with distance to Warsaw and type of agriculture in the commune (I – no telephone, II – not longer than 1 year, III – 1-3 years, IV – 4-6 years, V – 7-9 years, VI – for 10 years or longer)
 Source: own elaboration.

Ryc. 3. Rozkład cechy B w zależności od odległości od Warszawy i typu rolnictwa w gminie (I – ok. 512 kb/s, II – ok. 1Mb/s, III – ok. 2Mb/s, IV – ok. 6Mb/s, V – więcej niż 6 Mb/s))
 Źródło: opracowanie własne.
Attribute B distribution in the relationship with distance to Warsaw and type of agriculture in the commune (I – ab. 512 kb/s, II – ab. 1Mb/s, III – ab. 2Mb/s, IV – ab. 6Mb/s, V – more than 6 Mb/s)
 Source: own elaboration.

Ryc. 4. Rozkład cechy C w zależności od odległości od Warszawy i typu rolnictwa w gminie (I – nigdy, II – raz w miesiącu lub rzadziej, III – kilka razy w miesiącu, IV – częściej niż raz w tygodniu, V – codziennie)

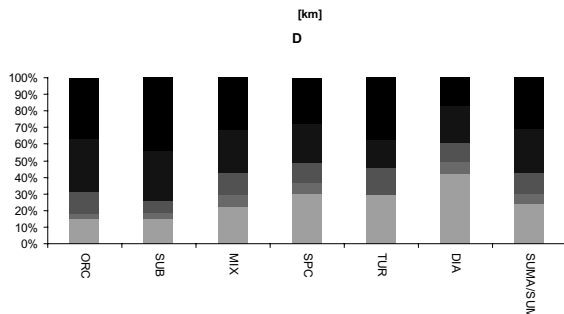
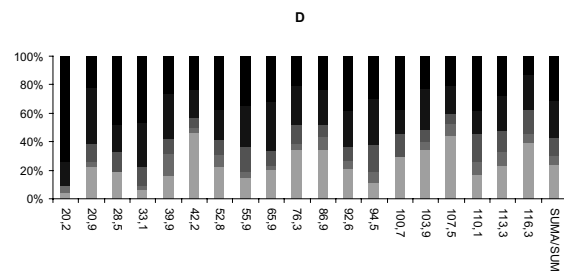
Źródło: opracowanie własne.

Attribute C distribution

in the relationship with distance to Warsaw and type of agriculture in the commune

(I – never, II – once per month or seltener, III – several times per month, IV – more often than once per week, V – every day)

Source: own elaboration.

Ryc. 5. Rozkład cechy D w zależności od odległości od Warszawy i typu rolnictwa w gminie (I – nigdy, II – raz w miesiącu lub rzadziej, III – kilka razy w miesiącu, IV – częściej niż raz w tygodniu, V – codziennie)

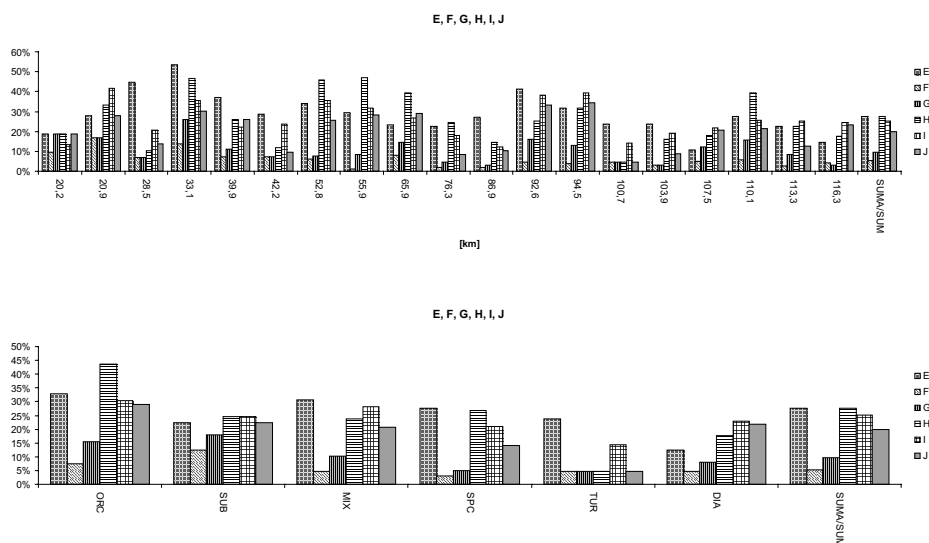
Źródło: opracowanie własne.

Attribute D distribution

in the relationship with distance to Warsaw and type of agriculture in the commune

(I – never, II – once per month or seltener, III – several times per month, IV – more often than once per week, V – every day)

Source: own elaboration.

Ryc. 6. Rozkład cech E, F, G, H, I i J w zależności od odległości od Warszawy i typu rolnictwa w gminie

Źródło: opracowanie własne.

Attributes E, F, G, H, I and J distribution in the relationship with distance to Warsaw and type of agriculture in the commune

Source: own elaboration.

Istotne znaczenie typu produkcji rolnej potwierdza analiza korelacji reszt z regresji pomiędzy odległością od Warszawy a poziomem wykorzystania TIK w danym gospodarstwie z 8 cechami opisującymi rodzaj produkcji w tym gospodarstwie (tab. 2). Uzyskany układ wartości współczynnika korelacji sugeruje, że ogólny zarys związku polega na późnej telefonizacji gospodarstw produkujących zboża lub ziemniaki oraz gospodarstw zorientowanych na chów zwierząt, a także na stosunkowo wysokim poziomie wykorzystania TIK przez gospodarstwa zajmujące się produkcją owoców, chociaż w parze z poziomem wykorzystania TIK w tym przypadku nie idzie duża prędkość łączy internetowych.

Wnioski z analizy reszt z regresji zostały zweryfikowane poprzez analizę regresji wielorakiej (tab. 3).

W przypadku połowy z 10 cech diagnostycznych poziomu wykorzystania TIK wpływ specyfiki produkcji w gospodarstwie rolnym jest bardziej istotny niż wpływ odległości od Warszawy. Profil gospodarstwa rolnego jest bardziej istotnym czynnikiem w przypadku każdej z trzech cech określających wykorzystanie Internetu w celach typowo rolniczych, a mniej istotnym czynnikiem w przypadku każdej z trzech cech określających ogólne

wykorzystanie Internetu przez dane gospodarstwo domowe. Dwie spośród tej ostatniej grupy cech diagnostycznych: korzystanie kierownika gospodarstwa z Internetu w celu nauki i w celach urzędowych – jako jedyne – nie są skorelowane na poziomie istotności $\alpha=0,05$ z cechami określającymi profil gospodarstwa rolnego.

Tabela 2. Macierz korelacji reszt z regresji pomiędzy odległością od Warszawy i cechami diagnostycznymi poziomu wykorzystania TIK (A-J) z cechami opisującymi typ produkcji w gospodarstwie (a-h, zaznaczono współczynniki istotne na poziomie $\alpha=0,05$)

	a	b	c	d	e	f	g	h
A	-0,073	-0,013	-0,094	-0,103	-0,056	-0,017	+0,104	+0,029
B	-0,020	+0,017	-0,027	+0,037	+0,057	+0,057	-0,054	-0,029
C	-0,039	-0,005	-0,061	-0,047	+0,003	-0,027	+0,058	-0,032
D	-0,044	-0,015	-0,114	-0,074	+0,013	-0,031	+0,045	-0,031
E	+0,043	+0,011	-0,008	-0,005	+0,035	+0,023	+0,057	-0,027
F	+0,017	+0,025	+0,031	+0,036	+0,044	+0,017	-0,014	-0,032
G	-0,017	+0,028	+0,018	+0,003	+0,005	-0,027	+0,050	-0,054
H	-0,015	-0,022	-0,039	+0,006	+0,036	+0,047	+0,227	+0,172
I	+0,015	-0,022	-0,003	+0,049	+0,042	-0,033	+0,077	+0,066
J	-0,009	-0,005	-0,004	+0,046	+0,017	-0,016	+0,134	+0,141

Źródło: opracowanie własne.

Spośród cech opisujących profil gospodarstwa rolnego na uwagę zasługują szczególnie dwie: produkcji owoców i udział dochodów z działalności rolniczej w ogólnych dochodach gospodarstwa domowego. Obydwie wymienione cechy wykazują pozytywny związek z wykorzystaniem TIK w gospodarstwie, a szczególnie z wykorzystaniem Internetu w celach typowo rolniczych (cechy H, I i J). Wartości współczynnika korelacji są dodatnie i istotne statystycznie na poziomie $\alpha=0,05$ dla każdej z trzech opisujących takie wykorzystanie cech diagnostycznych.

Produkcja owoców w gospodarstwie wykazuje wartość współczynnika korelacji istotną statystycznie na poziomie $\alpha=0,05$ z aż 8 spośród 10 cech diagnostycznych poziomu wykorzystania TIK a w aż 6,8% (współczynnik determinacji $r^2=0,068$) wyjaśnia wykorzystanie przez kierownika gospodarstwa Internetu w celu pozyskiwania informacji o nowych technikach i środkach produkcji (cecha diagnostyczna H). Gospodarstwa produkujące owoce wykazują również wyraźnie wyższą częstotliwość korzystania z TIK (cechy C i D) i wyższy ogólny poziom wykorzystania Internetu (cechy E, F i G).

Tabela 3. Macierz korelacji i współczynniki korelacji wielorakiej (zaznaczono wartości bardziej istotne statystycznie niż w tab. 1) pomiędzy cechami produkcji w gospodarstwie rolnym (a-h) i cechami diagnostycznymi poziomu wykorzystania TIK (A-J)

		a	b	c	d	e	f	g	h
A	<i>r</i>	-0,084	-0,006	-0,077	-0,150	-0,071	-0,011	+0,146	+0,015
	α	0,001	0,813	0,004	0,000	0,007	0,672	0,000	0,610
	<i>N</i>	1438	1438	1438	1438	1438	1438	1438	1148
	Korelacja wieloraka	$r=0,205$, $\alpha=0,000$							
B	<i>r</i>	-0,047	+0,039	-0,012	-0,029	+0,051	+0,090	-0,004	-0,060
	α	0,182	0,265	0,734	0,412	0,145	0,010	0,899	0,120
	<i>N</i>	812	812	812	812	812	812	812	671
	Korelacja wieloraka	$r=0,158$, $\alpha=0,031$							
C	<i>r</i>	-0,055	+0,002	-0,048	-0,100	-0,013	-0,023	+0,106	-0,047
	α	0,058	0,955	0,101	0,001	0,658	0,441	0,000	0,126
	<i>N</i>	1171	1171	1171	1171	1171	1171	1171	1052
	Korelacja wieloraka	$r=0,149$, $\alpha=0,003$							
D	<i>r</i>	-0,068	-0,007	-0,105	-0,153	-0,007	-0,027	+0,108	-0,052
	α	0,030	0,820	0,001	0,000	0,830	0,387	0,001	0,110
	<i>N</i>	1020	1020	1020	1020	1020	1020	1020	930
	Korelacja wieloraka	$r=0,202$, $\alpha=0,000$							
E	<i>r</i>	+0,033	+0,016	+0,005	-0,042	+0,022	+0,028	+0,089	-0,037
	α	0,209	0,552	0,857	0,112	0,394	0,294	0,001	0,208
	<i>N</i>	1442	1442	1442	1442	1442	1442	1442	1149
	Korelacja wieloraka	$r=0,115$, $\alpha=0,057$							
F	<i>r</i>	+0,008	+0,030	+0,042	+0,001	+0,032	+0,021	+0,017	-0,041
	α	0,764	0,257	0,111	0,970	0,223	0,426	0,518	0,162
	<i>N</i>	1442	1442	1442	1442	1442	1442	1442	1149
	Korelacja wieloraka	$r=0,073$, $\alpha=0,628$							
G	<i>r</i>	-0,024	+0,032	+0,029	-0,028	-0,005	-0,023	+0,077	-0,062
	α	0,354	0,223	0,279	0,288	0,848	0,391	0,003	0,035
	<i>N</i>	1442	1442	1442	1442	1442	1442	1442	1149
	Korelacja wieloraka	$r=0,116$, $\alpha=0,049$							
H	<i>r</i>	-0,025	-0,016	-0,025	-0,034	+0,022	+0,051	+0,261	+0,160
	α	0,338	0,533	0,346	0,197	0,394	0,051	0,000	0,000
	<i>N</i>	1442	1442	1442	1442	1442	1442	1442	1149
	Korelacja wieloraka	$r=0,304$, $\alpha=0,000$							
I	<i>r</i>	+0,011	-0,020	+0,003	+0,032	+0,036	-0,030	+0,092	+0,061
	α	0,671	0,451	0,921	0,224	0,166	0,249	0,000	0,039
	<i>N</i>	1442	1442	1442	1442	1442	1442	1442	1149
	Korelacja wieloraka	$r=0,134$, $\alpha=0,008$							
J	<i>r</i>	-0,014	-0,002	+0,003	+0,026	+0,010	-0,014	+0,152	+0,135
	α	0,596	0,931	0,905	0,332	0,692	0,601	0,000	0,000
	<i>N</i>	1442	1442	1442	1442	1442	1442	1442	1149
	Korelacja wieloraka	$r=0,206$, $\alpha=0,000$							

Źródło: opracowanie własne.

Wnioski

Przeprowadzone badania umożliwiają sformułowanie szeregu wniosków opisujących i wyjaśniających charakter zależności pomiędzy położeniem danego obszaru na tle struktury przestrzennej województwa mazowieckiego a poziomem wykorzystania TIK przez gospodarstwa indywidualne.

Zależność spadającego poziomu wykorzystania TIK wraz z odległością od Warszawy jest istotna statystycznie.

Związek ten jest najbardziej widoczny w przypadku zagadnień najściślej związanych z poziomem wyposażenia infrastrukturalnego danego obszaru, a w przypadku poziomu wykorzystania Internetu do celów typowo rolniczych ma charakter wtórny i jest najmniej wyraźny. Wniosek ten może także skłaniać do postawienia tezy, że na obszarach peryferyjnych województwa zapotrzebowanie na korzystanie z Internetu w celach rolniczych jest relatywnie duże w stosunku do niskiego poziomu wyposażenia infrastrukturalnego tych obszarów.

Trudno jednoznacznie stwierdzić, czy odległość od Warszawy jest ważniejszym czynnikiem warunkującym rzeczywisty poziom wykorzystania TIK w indywidualnym gospodarstwie rolnym niż specyfika prowadzonej w nim produkcji. Jednak korelacja z odległością od Warszawy jest statystycznie bardziej istotna w przypadku ogólnego poziomu praktycznego wykorzystania Internetu w obsłudze gospodarstwa, a mniej istotna w przypadku wykorzystania Internetu do celów typowo rolniczych.

Wpływ specyfiki produkcji na ogólny poziom wykorzystania Internetu w gospodarstwie jest zdecydowanie najmniej wyraźny.

O ogólnym związku pomiędzy profilem gospodarstwa rolnego a poziomem wykorzystania TIK, a zwłaszcza poziomem wykorzystania Internetu w celach typowo rolniczych, decyduje w dużej mierze wyraźnie wyższy poziom obserwowany w gospodarstwach produkujących owoce i w gospodarstwach o dużym udziale dochodów z działalności rolniczej. Fakt ten potwierdza hipotezę, że towarowe gospodarstwa rolne są w większym stopniu stymulowane do wykorzystywania nowoczesnych technologii, w tym TIK.

Literatura

Bański J., 2006, *Geografia Polskiej Wsi*, PWE, Warszawa.

Baruk J., 2006, *Zarządzanie wiedzą i innowacjami*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.

Batte M.T., 2005, *Changing computer use in agriculture: evidence from Ohio*,

- Computers and Electronics in Agriculture, 47, 1, s. 1–13.
- Bednarek M., 2007, *Promocja w turystyce wiejskiej – działania kwaterodawców na przykładzie wybranych obszarów Lubelszczyzny*, Czasopismo Geograficzne, 78 (3), s. 180–195.
- Czapiewski K., Śleszyński P., 2007, *Geografia zróżnicowania wyników egzaminów zewnętrznych*, Biuletyn Badawczy Centralnej Komisji Egzaminacyjnej, 11, s. 52–79.
- Gloy B.A., Akridge J.T., 2000, *Computer and internet adoption on large U.S. farms*, The International Food and Agribusiness Management Review, 3, 3, s. 323–338.
- Nuthall P.L., 2004, *Case studies of the interactions between farm profitability and the use of a farm computer*, Computers and Electronics in Agriculture, 42, 1, s. 19–30.
- Report and database on case study for Poland at NUTS 4/5 level*, 2008, raport projektu: *Foresight Analysis of Rural areas Of Europe*, <http://www.faro-eu.org/LinkClick.aspx?fileticket=IsY7p62taRw%3d&tabid=327&mid=1085>, ostatnio dostępny 4.04.2011.
- Spółeczeństwo informacyjne w liczbach 2009*, 2009, raport Departamentu Społeczeństwa Informacyjnego MSWiA, Warszawa.

Summary

The general aim of the article is to define a relationship between the distance to core and a diverse level of modern technologies usage. Although the situation has been gradually improving lately, Poland, especially rural areas, is still backward in terms of modern technologies usage. Until 2008, over a half of inhabitants of Polish rural areas has never used the Internet. The Mazowieckie voivodeship was chosen as an area of research. This region is distinguished by a clear relationship between the level of socio-economic development and the distance from Warsaw. A group of farmers was chosen as a subject of investigation. The main reason for such a choice was a low level of use of innovative technologies among them. It is not only a result of their poor level of social and financial status as well as of the still existing infrastructural barriers on Polish rural areas, but most of all it was due to their lack of skills. Empirical data were collected by carrying out a questionnaire survey. Over 1400 questionnaires were received. Among the respondents were inhabitants of 19 different communes. The selected communes are hugely diversified in respect of their functional type, and situated in the different parts of voivodeship. In the second stage, the results of the survey were subjected to a regression analysis and to a residual analysis

derived from the regression analysis. Residuals from the regression analysis were then compared with a profile of production in a given farm. The results proved the close relationship between distance to core and the level of ICT usage, however, they also confirmed that the relationship with functional type of agriculture in the commune is also markedly significant. It is verified by a multiple regression analysis, in which independent variables are the distance from the commune to Warsaw and a profile of production in the farm and dependent variable is a profile of ICT usage level.

Janusz GUDOWSKI

Wyższa Szkoła Ekonomii i Innowacji w Lublinie

ul. Mełgiewska 7-9, 20-209 Lublin

jgudikr@poczta.onet.pl

Przeobrażenia agrarne na wybranych obszarach wschodniej Polski. Doświadczenia przed- i poakcesyjne

Agrarian transformation in the selected areas of Eastern Poland. Pre- and post-accession experience

Zarys treści: Artykuł przedstawia wyniki badań terenowych prowadzonych we wsiach gminy Drelów w województwie lubelskim w latach 1992–2010. Jest to wyraźnie izolowany obszar, z dala od głównych dróg, przy czym izolację pogłębia położenie geograficzne gminy, która leży na wododziale Krzny i kanału Wieprz-Krzna, stanowiących jej północną i południową granicę. Badania ukazują zmiany zachodzące w rolnictwie w pierwszych latach po przełomie 1989 r., w okresie przedakcesyjnym i w pierwszych latach po wejściu Polski do UE.

Słowa kluczowe: przeobrażenia agrarne, Lubelszczyzna.

Wprowadzenie

Badania przeobrażeń gospodarki rolnej na wybranych obszarach Lubelszczyzny mają charakter panelowy. Projekt badawczy został zapoczątkowany w 1992 r. w ramach programu Fundacji Sorosa i Uniwersytetu Wschodnioeuropejskiego w Pradze, następnie był realizowany w 1997 r. i obecnie jako kolejne zadania badawcze. Tematyka pracy mieści się w zakresie zainteresowań zarządzania regionalnego.

Przyjęte kryteria lokalizacji badań oraz wyboru próby respondentów wynikały z następujących założeń:

- wybór dotyczył obszaru izolowanego, reprezentującego w dużym stopniu tzw. „tradycyjną” gospodarkę. Do badań wybrano gminę Drelów (ryc.1) należącą przed ostatnią reformą administracyjną do województwa białkopodlaskiego, a dziś do powiatu w województwie lubelskim. Jest to wyraźnie izolowany obszar, znajdujący się nie tylko z dala od tranzytowych dróg międzynarodowych, ale i połączony z najbliższą większą miejscowością – Międzyrzecem Podlaskim – podrzędną drogą. Izolację pogłębia położenie geograficzne gminy, która leży na wododziale Krzny i kanału Wieprz-Krzna,

- stanowiących jej północną i południową granicę.
- drugie założenie dotyczyło wyboru gospodarstw rolnych. Badania skupiły się na procesach dostosowawczych w stosunkowo dużych gospodarstwach rolnych, dysponujących większym potencjałem, o mieszanej, wielokierunkowej produkcji, typowej dla polskiego rolnictwa. Małe gospodarstwa były w próbie badawczej nieliczne i reprezentowały szczególnie charakterystyczny segment rolnictwa (przedstawiciel dawnego „dwuzawodowego” rolnictwa czy wyspecjalizowany plantator roślin zielonych).

Ryc. 1. Gmina Drelów (www.gminadrelow.pl)
Commune Drelów

Celem **pierwszego etapu** (1992 r.) było stwierdzenie na podstawie danych empirycznych, w jaki sposób na obszarach słabo rozwiniętych następuje przejście gospodarki rolnej z modelu centralnie planowanego do rynkowego. Jako materiał wyjściowy wykorzystano wywiady przeprowadzone w około 200 gospodarstwach rolnych, reprezentujących prawie 25% ogółu gospodarstw w wybranych wsiach. Ponadto wykorzystano dane statystyczne przekroju wsi i gminy, pochodzące ze spisu rolnego w 1988 r. i ze spisu w 1990 r. (5% próby losowe).

W **drugim etapie** (1997 r.), po upływie pięciu lat, tematyka badań mikro dotyczyła przebiegu dostosowywania się do wymogów gospodarki rynkowej,

z uwzględnieniem coraz bliższej perspektywy akcesji do Unii Europejskiej. W tej części ograniczono wywiady do co dziesiątego gospodarstwa z poprzedniej próby, a materiał uzupełniono o wywiady z sołtysami. Dane statystyczne zaczerpnięto ze spisu rolnego w 1994 r. Wyniki pierwszej i drugiej rundy badań były opublikowane w kilku artykułach i raportach (Gudowski 1998a, 1998b).

Trzeci etap (2009–2010) miał na celu skonfrontowanie stanu poprzedniego z dzisiejszą sytuacją po ponad pięciu latach naszego członkostwa w Unii Europejskiej. Wizja lokalna została w tym etapie wsparta wywiadami z sołtysami i z wybranymi rolnikami, natomiast pomocniczy materiał statystyczny zaczerpnięto z urzędu gminnego oraz z ostatniego spisu rolnego, który był przeprowadzony w 2002 r., a więc jeszcze przed wstąpieniem do Unii. Zakończenie trzeciego etapu jest przewidziane na 2011 r., kiedy zostaną udostępnione dane z Powszechnego Spisu Rolnego, przeprowadzonego pod koniec 2010 r. i wówczas będzie można w pełni ocenić efekty pierwszych pięciu lat naszego uczestnictwa w Unii Europejskiej dla wsi i rolnictwa na badanym obszarze.

Wyniki badań

Demografia i zasoby pracy

W 1990 r. liczba mieszkańców gminy Drelów wynosiła 5800, co dawało gęstość zaludnienia 26,2 osób na km². Przyrost naturalny był wówczas niski, zaledwie 3,4 promille, co w perspektywie kolejnych lat powinno było prowadzić do tzw. starzenia się społeczeństwa. Na początku lat 90. piramida wieku w gminie kształtowała się prawidłowo, gdyż młodzi lub stosunkowo młodzi rolnicy stanowili dużą część populacji. 37% rolników objętych badaniem w 1992 r. znajdowało się w przedziale wiekowym 20–40 lat, a 30% w przedziale 40–50 lat. Najstarsza grupa, powyżej siedemdziesiątego roku życia, stanowiła 17% badanej próby, ale i w tym przypadku co drugi gospodarz miał następcę w wieku co najmniej 30 lat. Charakterystyczną cechą był niski stopień feminizacji społeczeństwa, gdyż na obszarze dzisiejszego powiatu białskopodlaskiego na 100 mężczyzn przypadało, zależnie od gminy, od 94 do 100 kobiet.

Po upływie dekad można zauważyć zmiany demograficzne. W gminie Drelów przyrost naturalny spadł do wartości ujemnej. W efekcie obserwuje się zmniejszenie liczby mieszkańców z 5800 do 5572 w 2004 r. Jest to dodatkowo pogłębione przez emigrację. Ta ostatnia dotyczy obecnie – inaczej niż przed laty – w większym stopniu mężczyzn, gdyż wskaźnik feminizacji wg danych

z 2005 r. wynosił w gminie 102 kobiety na 100 mężczyzn.¹ Najnowsze dane, pochodzące z Urzędu Gminy Drelów z czerwca 2009 r., wykazują, że liczba mieszkańców (wg stanu zameldowania) jest obecnie większa niż wg ostatniego spisu i wynosi 5696 osób.

Badania ankietowe z 1992 r. wykazały nieoczekiwanie wysoki poziom wykształcenia rolników. Połowę próby stanowili wówczas rolnicy z wykształceniem średnim, w tym 50% to absolwenci średnich szkół rolniczych, głównie ludzie wówczas młodzi z grupy wiekowej 20–30 oraz 30–40 lat. Tymczasem spis rolny z 2002 r. wskazuje na zaskakujące zmiany kapitału ludzkiego w ciągu minionej dekady. Na 1132 gospodarstw ogółem w gminie średnie zawodowe wykształcenie rolnicze miało zaledwie 54 rolników (oraz 14 wykształcenie wyższe). Można wskazać trzy możliwe przyczyny tak dużego spadku liczby i udziału wykształconych rolników. Pierwsza – to skutki likwidacji zawodowego szkolnictwa w Polsce. Druga – migracja lepiej wykształconych do miast w poszukiwaniu bardziej popłatnego zajęcia. Wreszcie trzecia przyczyna, której nie można wykluczyć, to znane w badaniach ankietowych „zawyżanie” własnego statusu społecznego. Niemniej jednak, jeśli uwzględnimy, że – jak pokazuje spis z 2002 r. – 53% rolników w badanej gminie nie miało żadnego wykształcenia rolniczego, 41% miało wykształcenie zasadnicze lub ukończony kurs rolniczy, a tylko 6% wykształcenie średnie lub wyższe, to sytuacja jest pod tym względem zła.

Jesteśmy jednak obecnie świadkami bardzo głębokich przemian środowiska wiejskiego. Po pierwsze, jak we wrześniu 2010 r. twierdzili indagowani rolnicy, „młodzież szuka pracy wszędzie, oby tylko nie w rolnictwie”, chociaż wielodzietne rodziny przygotowują przyszłych następców. Młodzież poszukuje zatrudnienia przeważnie w dużych miastach, ponieważ zarówno w pobliskim Międzyrzecu, jak i w Radzynie, możliwości znalezienia pracy są niewielkie. Niektórzy wyjeżdżają za granicę na trzy-cztery i więcej miesięcy w roku. Po drugie, co należy podkreślić, istnieje bardzo silna presja na zdobywanie wykształcenia. Na terenie gminy Drelów edukacja kończy się na gimnazjum, młodzież kontynuuje więc naukę w Międzyrzecu, często wcale na tym nie kończąc. Nie są znane liczby dotyczące idących na studia, jest to jednak zjawisko powiększające się. Nie przypadkiem szkoły wyższe prowadzą rekrutację w liceach i technikach w małych miejscowościach, gdzie skupia się młodzież z okolicznych gmin.

Struktura agrarna

Porównanie długookresowego trendu zmian struktury agrarnej na podstawie spisów rolnych z końca lat 80. i z 2002 r. wykazuje powolną

¹ Dane demograficzne z Urzędu Gminy Drelów.

koncentrację ziemi w większych gospodarstwach. O ile średni obszar gospodarstwa rolnego nie uległ zmianie, oscylując w przedziale 9–10 ha, to jednak można zauważyć stopniowy zanik gospodarstw najmniejszych do 1 ha. W 2002 r. zajmowały one łącznie zaledwie 66 ha i były to praktycznie działki towarzyszące zabudowie, o przeciętnej powierzchni 30 arów. W zasadzie nie powinny być one zaliczane do gospodarstw rolnych, choć ich właściciele utrzymują się z rolnictwa i dodatkowych dorywczych prac. Doliczając gospodarstwa o powierzchni 1–5 ha, okaże się, że obie te grupy stanowią łącznie 36% ogółu gospodarstw rolnych w gminie. Dysponowały one w 2002 r. zaledwie 7,6% użytków rolnych, podczas gdy jeszcze w 1988 r. wskaźnik ten wynosił blisko 20% (*Spis Rolny 1988* (1989), *Powszechny Spis Rolny 2002* (2003)). W tej grupie społecznej koncentruje się ubóstwo, tu zatem – chcąc złagodzić jego skutki – powinny się koncentrować wysiłki związane z wielofunkcyjnym rozwojem wsi, ukierunkowanym na aktywizację zawodową w zawodach pozarolniczych. Jak podaje *Strategia rozwoju lokalnego gminy Drelów na lata 2008–2015* (2008) „głównym źródłem utrzymania ludności gminy były źródła niezarobkowe (44% ogółu gospodarstw domowych), z czego emerytura rolna stanowiła główne źródło utrzymania dla 18% ogółu gospodarstw domowych. W roku 2006 poziom średnich wynagrodzeń dla ludności całego powiatu bialskiego wynosił 72% średniego wynagrodzenia w kraju i 83% wynagrodzenia w województwie”.

Drugi biegun stanowią gospodarstwa o stosunkowo dużym obszarze, jak na polskie warunki. Są to gospodarstwa w przedziale 10–20 ha (średnio 14,2 ha) oraz 20–50 ha (średnio 27,5 ha), łącznie stanowiące 37% ogółu gospodarstw rolnych. Posiadają one 71% ogółu użytków rolnych, podczas gdy w 1988 r. było to 48%. Widać więc wyraźne przyspieszenie koncentracji ziemi w okresie poprzedzającym przystąpienie do Unii Europejskiej. Aby jednak sytuację pod względem obszaru w grupie dużych gospodarstw można było rzeczywiście ocenić pozytywnie, należałoby ograniczyć rozdrobnienie gruntów. Obecny stan jest pod tym względem zbliżony do warunków rolnictwa w słabo rozwiniętym kraju. Do często spotykanych przypadków należy sytuacja, w której gospodarstwo liczące 15 ha składa się z ponad dziesięciu działek, oddległych od siebie o kilka, a nawet kilkanaście kilometrów. Nietrudno wyobrazić sobie, jak wpływa to na koszty produkcji oraz na utrzymanie ziemi.

Tyle mówią oficjalne dane statystyczne. Rzeczywisty i obecny stan struktury agrarnej jest nieco inny i generalnie bardziej pozytywny. Co prawda przepływ ziemi do gospodarstw silniejszych, na zasadzie zmiany prawnego właściciela, jest bardzo ograniczony i zapewne taki pozostanie, dopóki będą istniały w obecnym kształcie dopłaty rolnicze ze środków unijnych, jednak na podstawie wywiadów przeprowadzonych w 2010 r. można stwierdzić, że znaczna część ziemi (większość?), będącej własnością małych gospodarstw, jest

użytkowana na zasadzie dzierżawy przez duże gospodarstwa. Dzierżawa ziemi stanowi więc uzupełnienie przeobrażeń agrarnych. Faktyczny udział dużych gospodarstw w użytkowaniu, a nie we własności, jest większy niż cytowane za spisem rolnym 70% ogółu użytków rolnych. Ruch ziemi zachodzi także ponad granicami administracyjnymi gminy, gdyż niektórzy rolnicy z gminy Drelów przejmują w dzierżawę ziemię w innej gminie, a z kolei rolnicy spoza Drelowa dzierżawią ziemię na terenie gminy drelowskiej. Częściowe dane na ten temat przynoszą zestawienia podatkowe (podatek rolny wg położenia gruntów), chociaż nie wszystkie transakcje są zgłaszane do urzędu. Najczęściej wydzierżawia się ziemię za zwrot podatku rolnego, który wynosi około 100 zł z hektara przeliczeniowego. Ta forma dzierżawy nie zmieniła się od lat, była ona wykazywana także w wywiadach z 1992 r. Niemniej jednak w efekcie dzierżawy, chociaż żadne z gospodarstw rolnych w gminie Drelów nie przekracza 50 ha, niektóre gospodarują na większym obszarze. Ile takich gospodarstw jest? Na to pytanie respondenci odpowiadają, że w poszczególnych wsiach „wybiło się” nie więcej niż jedno gospodarstwo na całe sołectwo. Sołectw w gminie Drelów jest 18, a gospodarstw mających ponad 100 sztuk bydła również około 20.

Nie tylko więc struktura agrarna, ale i rzeczywisty rozkład gospodarstw ukierunkowanych na produkcję rynkową kształtuje się znacznie lepiej niż wynikałoby to z ocen opartych na materiale statystycznym.

Struktura użytkowania ziemi i struktura produkcji

Użytkowanie ziemi nie wykazuje tak daleko idących zmian w porównaniu z procesami zachodzącymi w strukturze agrarnej. W latach 1994–2002 nieznacznie powiększyła się powierzchnia sadów i wzrósł odsetek gruntów ornych z 49,8% do 54,7%, jednak w tym ostatnim przypadku trzeba uwzględnić fakt, że co dziesiąty hektar gruntów ornych był ugorowany lub pozostawał w odługu. Więcej informacji dostarczają dane dotyczące rozkładu użytkowania według grup obszarowych. W tym ujęciu gospodarstwa najmniejsze zajmowały się prawie wyłącznie uprawą polową, ze zbożami i ziemniakami, natomiast w większych gospodarstwach poza gruntami ornymi występują łąki.

Porównanie danych ze spisów rolnych w 1996 i 2002 r. wykazuje spadek pogłowia bydła opasowego o blisko 1/3 oraz nieznaczny spadek pogłowia krów mlecznych i trzody chlewnej. Liczby te jedynie pozornie mogą świadczyć o niekorzystnych procesach w skali mikro. W rzeczywistości okazuje się, że już w latach poprzedzających nasze przystąpienie do Unii Europejskiej nastąpiły daleko idące przegrupowania, polegające na wycofywaniu się najsłabszych

gospodarstw z rolnictwa rynkowego. W 2002 r. blisko 40% ogółu gospodarstw nie miała żadnego inwentarza żywego poza drobiem. Zrezygnowała zatem z – i tak już, siłą rzeczy – ograniczonego chowu bydła, przestała także utrzymywać krowy mleczne i tuczniki.

Wywiady przeprowadzone w 2010 r. potwierdzają utrzymywanie się trendu koncentracji produkcji zwierzęcej w dużych gospodarstwach. Według informacji z urzędu gminy krowy mleczne występują obecnie prawie wyłącznie w dużych gospodarstwach, w liczbie 80 do 100 sztuk, lub w mniejszym stopniu w gospodarstwach o obszarze w granicach 20–25 ha. Podobnie jest w przypadku trzody chlewnej, przy czym na terenie gminy powstały w ostatnich latach chlewnie mające powyżej 500 sztuk tuczników. W miejscowości Wólka istnieje ponadto ferma drobiu. Proces koncentracji produkcji i zwiększania skali został bez wątpienia zapoczątkowany i znajduje się na właściwej drodze, pomimo znanych trudności, z jakimi boryka się całe polskie rolnictwo.

Ukierunkowanie gospodarki na produkcję zwierzęcą wpływa na strukturę produkcji rolnej. W uprawie polowej dominują zboża. Pod tym względem dane z początku lat 90., ze spisu w 2002 i 2010 r. niewiele się różnią. Najwięcej obecnie uprawia się mieszanek zbożowych, następnie pszenżyta i pszenicy. Ponadto w niewielkim zakresie występuje jęczmień i kukurydza. Wobec nadwyżek krajowej produkcji zbóż można je wykorzystywać wyłącznie na potrzeby własnej produkcji zwierzęcej.

Drugim kierunkiem produkcji są ziemniaki, uprawiane głównie na potrzeby żywienia trzody chlewnej. Zniknęły natomiast z uprawy rośliny przemysłowe, takie jak rzepak czy burak cukrowy, choć już na początku lat 90. występowały w gminie jedynie śladowo. W ostatnich latach zaczęto natomiast zakładać plantacje wierzby ekologicznej.

Wyrażnie poprawiły się plony zbóż. O ile na początku lat 90. wynosiły one średnio w gminie 18–23 q/ha, to w 2008 r. (dobre warunki pogodowe) 28–30 q/ha dla zbóż jarych i 34 q/ha dla ozimych (pszenica i pszenżyto). W najlepszych gospodarstwach uzyskiwano ponad 50 q/ha.

Funkcjonowanie gospodarki lokalnej w warunkach unijnych

Główne wyzwania dla polityki strukturalnej wobec rolnictwa na terenie gminy dotyczą, zdaniem autora, dwóch kwestii: stworzenia warunków do rozwoju gospodarki rolnej w odpowiednio dużej skali oraz znalezienia odpowiedniej alternatywy dla najmniejszych gospodarstw, które w dłuższej perspektywie zaprzestaną działalności.

Jeden z celów operacyjnych *Strategii rozwoju lokalnego gminy Drelów 2008-2015* (2008) dotyczy zmian struktury użytkowników gruntów.

Sposobem na to mają być scalenia gruntów. Czytamy tam: „(...) realizacja tego zadania zależy będzie od woli rolników. W uzasadnionych ekonomicznie przypadkach będzie z pewnością następować samorzutnie, bez podejmowania specjalnych działań ze strony Urzędu Gminy. Na wstępie należy przygotować specjalne programy informacyjne dla rolników traktujące o ekonomicznym uzasadnieniu potrzeby scalania gruntów. Jeśli będzie na to ich zgoda, należy przystąpić do opracowania dokumentacji i wykonania prac scaleniowych.”

Doświadczenia wielu krajów, także polskie, uczą, że scalanie prowadzone odgórnie przynosi słabe efekty, a rolnicy wcale nie przejawiają oczekiwanej woli. Przygotowanie dokumentacji scaleń, a następnie ich realizacja trwają latami, kosztują wiele, a wynik jest znikomy. Lepsze rezultaty pod tym względem przynosi koncentracja ziemi, będąca skutkiem procesów rynkowych. Ma już ona miejsce w gminie, chociaż obecnie napotyka na poważną przeszkodę w postaci dopłat bezpośrednich. Tak długo, jak dopłaty będą stosowane niezależnie od obszaru gospodarstwa, drobne gospodarstwa będą się starały zachować ziemię, a obrót ziemią będzie się ograniczać głównie do dzierżawy. W tej sytuacji dopłaty, zamiast stać się elementem prorozwojowym i wyrównującym szanse w ujęciu regionalnym, pełnią rolę dodatku do konsumpcji. Gorzej, jeśli na większą skalę będą stosowane działania mające już miejsce w Polsce, także w badanej gminie, gdy ziemia w rzeczywistości pozostaje w odłogu, a właściciel ogranicza się do jednego zabiegu rolniczego, aby uzyskać dopłatę.

Na podstawie Informatora Rolniczego (2009) dopłaty do hektara przeliczeniowego na terenie gminy Drelów przedstawiały się w 2009 r. następująco:

- z tytułu ONW – obszarów o niekorzystnych warunkach – każdy rolnik otrzymuje 179 zł/ha;
- z tytułu JPO – jednolitej płatności (pszenica, ziemniaki, plantacyjne) – 507 zł/ha;
- z tytułu UPO – dopłat uzupełniających (do zbóż) 359 zł/ha;
- z tytułu PZ – dopłat do produkcji zwierzęcej 502 zł/ha łąki;
- ponadto Agencja Rozwoju Rolnictwa stosuje dopłaty do uprawy wierzby ekologicznej, która na razie jest uprawiana w gminie na niewielką skalę.

Dopłaty z tytułu ONW i JPO otrzymują wszyscy rolnicy, ponadto korzystają też odpowiednio z dopłat UPO i PZ. W rezultacie gospodarstwo o obszarze przykładowo 2 ha, uprawiające na jednym hektarze zboże, a drugi użytkujące jako łąkę, otrzymuje 945+1088 zł, czyli łącznie 2033 zł. Jeśli oddaje ziemię w dzierżawę większemu gospodarstwu, zachowuje w budżecie 200 zł z tytułu podatku rolnego. W tej sytuacji trudno oczekiwać, że dojdzie do prawnego obrotu ziemią między małymi i obszarowo dużymi gospodarstwami.

Równie krytycznie należy się odnieść do możliwości realizacji celu strategicznego „Tworzenie gospodarstw specjalistycznych” i związanych z tym zadań: programów edukacyjnych dla rolników, zmiany profilu i organizacji produkcji; mechanizacji procesu produkcji (*Strategia...* 2008). Tworzenie takich gospodarstw to oczywiście bardzo cenna inicjatywa i szansa dla małych gospodarstw rolnych. Programy unijne oferują bardzo dużo możliwości, zwłaszcza to, co nazywamy w Polsce „rozwojem działków specjalnych”. Szkopuł w tym, że – co przyznają sami mieszkańcy gminy – rolnicy posiadający małe gospodarstwa nie podejmą tego rodzaju wyzwań, nawet silnie wspieranych odgórnie. Ludzie ci żyją od lat z pomocy społecznej, w ostatnich latach – jak już powiedziano – korzystają także z dopłat bezpośrednich, a posiadane grunty oddają w dzierżawę lub wykorzystują pod uprawę na własne potrzeby. Bez zmiany pokoleniowej tego celu nie uda się osiągnąć.

Ostateczna konkluzja dotycząca pożądanых zmian jest więc w sumie pesymistyczna. Przy obecnym sposobie dopłat z funduszy europejskich została zaniechana funkcja motywacyjna. Pozytywne zmiany w kierunku nowoczesnej i konkurencyjnej gospodarki rolnej będą oczywiście dalej następować, ale głównie w sposób samorodny, przez co można się spodziewać, że do osiągnięcia zadowalającego stanu potrzeba co najmniej kolejnej dekady.

Wnioski

Badania prowadzone w gminie Drelów ukazują złożony obraz przekształceń środowiska wiejskiego i rolniczego w ostatnich latach. Do 2010 r. zmiany demograficzne na terenie gminy są na tyle nieznaczne, że trudno jednoznacznie określić ich trend. Istnieje natomiast obawa, że obniżył się poziom wykształcenia zawodowego, co można wiązać z ograniczeniami w zakresie szkolenia rolniczego.

W zakresie przestrzennej organizacji rolnictwa zauważa się powolną koncentrację ziemi w większych gospodarstwach. O ile średni obszar gospodarstwa rolnego nie uległ zmianie, oscylując w przedziale 9–10 ha, to jednak można zauważyć stopniowy zanik gospodarstw najmniejszych do 1 ha. Uzupełnienie przeobrażeń agrarnych stanowi dzierżawa ziemi. Udział dużych gospodarstw w użytkowaniu, a nie we własności, jest większy niż pokazują dane ze spisu rolnego.

W dużych gospodarstwach obserwuje się koncentrację produkcji zwierzęcej. Krowy mleczne występują obecnie prawie wyłącznie w dużych gospodarstwach. Podobnie jest w przypadku trzody chlewnej. Ukierunkowanie gospodarki na produkcję zwierzęcą wpływa na strukturę produkcji rolnej, gdyż duże gospodarstwa specjalizują się w zbożach i uprawie ziemniaków na potrzeby

żywienia zwierząt. Zniknęły natomiast z uprawy rośliny przemysłowe, takie jak rzepak czy burak cukrowy.

Obecny sposób dopłat z funduszy europejskich (do każdego hektara, niezależnie od wielkości gospodarstwa) nie wspomaga przekształceń strukturalnych rolnictwa zgodnie z założeniami, gdyż część środków staje się w rzeczywistości funduszem socjalnym, a nie wspierającym produkcję. Jest wysoce prawdopodobne, że w perspektywie 2013–2020 zostanie to zmienione i dostosowane do faktycznego statusu zawodowego mieszkańca wsi.

Literatura

- Adamowicz M., Dresler E., 2006, *Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich na przykładzie wybranych gmin województwa lubelskiego*, Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej we Wrocławiu, 540, Rolnictwo LXXXVII, Wrocław.
- Gudowski J., 1998a, *The structural adjustment of Polish agriculture in context of integration with European Union – a case study of Eastern Poland* [w:] *Changing agricultural structures and policies in Europe towards the twenty first century*, Haifa University, s. 26–29.
- Gudowski J., 1998b, *Przeobrażenia strukturalne polskiego rolnictwa w warunkach gospodarki rynkowej – badania we wschodniej Polsce*, [w:] E. Bojar (red.), *Przedsiębiorczość a rozwój regionalny*, Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, Lublin, s. 98–117.
- Gudowski J., 2003, *Przeobrażenia strukturalne polskiego rolnictwa. Tendencje lat dziewięćdziesiątych oraz instrumenty przyszłościowych zmian*, Studia Finansowe, 65, Instytut Finansów, Warszawa.
- Informator Rolniczy*, 2009, nr 5, Lubelski Ośrodek Doradztwa Rolniczego w Końskowoli.
- Powszechny Spis Rolny 2002, 2003*, GUS, Warszawa.
- Powszechny Spis Rolny 1996, 1997*, GUS, Warszawa.
- Spis Rolny 1988, 1989*, Urząd Statystyczny w Radzynie Podlaskim.
- Strategia rozwoju lokalnego gminy Drelów na lata 2008-2015*, 2008, Urząd Gminy Drelów.

Summary

The panel study of the selected areas of Eastern Poland was carried out in 1992 as a study for the Soros Foundation, then it was continued in 1997 and 2010, respectively. Its purpose was, first, to define the changes taking

place in rural areas after the collapse of centrally planned economy and to look at how these areas adapt to the market economy; next, to study the accession preparations for the EU membership and, finally, to estimate the impact of that accession on the shape of rural sector. The area selected belongs to the commune Drełow, which represents abandoned, separated and underdeveloped rural sector. Recent observation prove that small farms decreased in their total area, however, later that process was halted due to the benefits from the Common Agricultural Policy. Instead of losing the land due to concentration processes the small farms keep it either for their own use (subsistence) or to rent the land to big owners for the return of land tax. Bigger farms concentrate the land and simplify the production, i.e. they reduce the number of dairy cows and increase the number of cattle, which forces these farms to intensify the cultivation of cereals for forage. The prospects, for the future however, are not enough positive. The present shape of payments received from the CAP by all farmers makes it difficult to carry out faster transformations as well as to introduce programs aimed at enabling poorer farmers to convert into non-agricultural manpower or at specializing them in intensive farming, since that group of rural population is affected by constant unemployment, living on social assistance. Further necessary transformations will obviously take place but rather in a spontaneous way, which means that it will probably be a long, ongoing process for, at least, another decade.

Wiktoria PANTYLEY
Zakład Geografii Społeczno-Ekonomicznej
Wydział Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej UMCS
Al. Kraśnicka 2 c,d, 20-718 Lublin
pantyley@yahoo.com

Wybrane problemy demograficzne ludności peryferyjnych obszarów wiejskich Ukrainy

Selected Demographic Problems of the Population on Rural Peripheral Areas of Ukraine

Zarys treści. Artykuł poświęcony jest wybranym zagadnieniom demograficznym peryferyjnych obszarów wiejskich Ukrainy w ujęciu przestrzennym w latach 1990–2010. W pracy poruszono między innymi problematykę różnorodności podejść do definiowania obszarów peryferyjnych. Poddano analizie zmiany liczby ludności, stopę urodzeń, stopę oraz strukturę zgonów, umieralność niemowląt, przyrost naturalny oraz migracyjny ludności. Stwierdzono występowanie na obszarach wiejskich Ukrainy głębokiego kryzysu demograficznego, będącego następstwem czynników natury historycznej, społeczno-gospodarczej oraz sukcesywnego blokowania i falsyfikacji reformowania rolnictwa.

Słowa kluczowe: peryferyjne obszary wiejskie Ukrainy, społeczno-ekonomiczna transformacja, kryzys demograficzny.

Wprowadzenie

Peryferyjność, zarówno na poziomie ogólnokrajowym, jak i regionalnym, od początku lat 80. XX w. jest podejmowana w badaniach naukowych (Rokkan i Urwin 1983, Cullen i Pretes 1998, Schmidt 1998, Verdery 2002, Zastavnyj 2006, Grosse 2007, Pylypenko 2008, Pylypenko i Topchijev 2009, Zarycki 2009). Należy zaznaczyć, że wśród geografów nie tylko różnych krajów, ale i w jednym ośrodku naukowym panuje różnorodność definiowania zjawiska peryferyjności i marginalizacji (Cullen i Pretes 1998). M. Schmidt (1998) podjęła jedną z prób zestawienia różnych kryteriów definiowania peryferyjności w literaturze naukowej. Według niej peryferyjność (lub marginalność) obejmuje następujące wymiary: geometryczny, ekologiczny,

ekonomiczny, społeczny, kulturowy i polityczny. T.G. Grosse (2007) z kolei uważa, że kryteria regionu peryferyjnego można podzielić na trzy typy: czynnik dystansu, czyli oddalenie od centrów gospodarczych, czynnik demograficzny, mający źródło w niskim poziomie zaludnienia i czynnik ekonomiczny, którego głównym aspektem jest niski poziom przeciętnych dochodów. S. Rokkan i D. Urwin (1983) zaproponowali trójwymiarowy system układów centroperyferyjnych: militarno-administracyjny, ekonomiczny (w tym podział na miasto i wieś) oraz kulturowy. W stosunku do krajów byłego ZSRR w literaturze dość często stosuje się teorię postkolonialną, w której republiki byłego Związku Radzieckiego, w tym Ukraina, są traktowane jako synonim zacofania i zaściankowości (Verdery 2002). Ponieważ po dwudziestu latach transformacji ustrojowej dostrzegamy jednak powolny wzrost ekonomiczny na terenach miejskich Ukrainy, traktowanie całego obszaru Ukrainy jako terytorium peryferyjnego jest obecnie nieuzasadnione. Kwestię peryferyjności można jednak zastosować do obszarów wiejskich Ukrainy, bez względu na to, że określanie ich peryferyjnymi częsta napotyka na opór w wielu środowiskach akademickich Ukrainy. Jednakże jeśli przyjrzymy się tym obszarom w aspekcie demograficznym, zdrowotnym, społecznym i gospodarczym, to określenie takie wydaje się być trafne.

Przeprowadzane na Ukrainie od kilkunastu lat reformy ustrojowe spowodowały wiele istotnych zmian widocznych szczególnie w gospodarce i w sferze stosunków społecznych. Procesom tym towarzyszy wiele negatywnych zjawisk społecznych, dotyczących zwłaszcza bezrobocia, postępującego rozwarstwienia społeczeństwa pod względem poziomu i jakości życia, patologii społecznych itd. Wzrasta, zwłaszcza na terenach wiejskich, grupa ludzi biednych, żyjących na granicy ubóstwa. Ujawniają się przy tym duże różnice przestrzenne w zakresie przeprowadzonych reform, widoczne szczególnie pomiędzy regionem stołecznym, odnoszącym już spore korzyści gospodarcze z dokonanych zmian a obszarami rolniczymi, gdzie uzyskano nikłe rezultaty reformowania socjalistycznych gospodarstw rolnych.

Należy przy tym odnotować, że współczesny kryzys demograficzny na obszarach wiejskich Ukrainy ujawnił się już w roku 1978, kiedy to po raz pierwszy w powojennej historii przyrost naturalny ludności osiągnął wartość zerową, co było efektem postępującego starzenia się, a także odpływu migracyjnego ludności. „Mała eksplozja” demograficzna, która miała miejsce na Ukrainie na przełomie XIX i XX w., została załamana serią katastrof demograficznych spowodowanych wojnami światowymi, wielkim głodem lat 1933–1934, a także polityką byłego ZSRR w latach 1960–1970, ukierunkowaną na wszechstronny rozwój obszarów wysoko zurbanizowanych, przemysłowych, z wyraźną dyskryminacją obszarów wiejskich. Wielki głód w latach 1933–1934, ukierunkowany na biologiczne, moralne i psychologiczne zniszczenie

klasy rolników na Ukrainie, spowodował straty ponad 20% ówczesnej ludności wiejskiej (Zastavnyj 2003). Ocalała ludność była przez państwo zmuszona do kolektywnych form gospodarowania, a także do radykalnej zmiany sposobu życia. Straty w wyniku II wojny światowej, kształtowanie się destrukcyjnego zachowania demograficznego, ukierunkowanego na obniżenie współczynnika dzietności kobiet, a także wyczerpanie potencjału genetycznego ludności uniemożliwiły regenerację ukraińskiej wsi w jej tradycyjnej formie. W wyniku tego liczba ludności wiejskiej w okresie powojennym wzrastała bardzo powoli. Lata 1960–1970 też nie sprzyjały rozwojowi ludności wiejskiej. Wzrost urbanizacji i industrializacji powodował odpływ ludności do miast, a także wpływał na obniżenie współczynnika płodności kobiet i stopy urodzeń. Dzięki stałemu odpływowi ludności do miast i przyspieszonemu tempu starzenia się ludności demograficzny potencjał ludności wiejskiej wyczerpał się na początku lat 70. Lata 1970–1980, znane jako lata „zastoju”, sprzyjały ludności wiejskiej dzięki wzrostowi poziomu i jakości życia. Dzietność wiejskich kobiet wynosiła wtedy 2–3 dzieci w wieku reprodukcyjnym i była wyraźnie większa niż dzietność kobiet w miastach. W latach 90. wraz z przemianami społeczno-gospodarczymi pojawiły się też uboczne skutki transformacji, takie jak: drastyczne załamanie poziomu życia ludności, gwałtowny wzrost bezrobocia, brak bezpieczeństwa społecznego, rosnące napięcie psychospołeczne spowodowane brakiem wiary i nadziei na przyszłość. Miały one niewątpliwie destrukcyjny wpływ na sytuację demograficzną i stan zdrowia ludności Ukrainy ogółem, a zwłaszcza jej obszarów wiejskich. Jednak nie spowodowały one współczesnej katastrofy ludnościowej na terenach wiejskich, a tylko pogłębiły już istniejący od dawna kryzys demograficzny, który jest synergistycznym efektem nałożenia na siebie czynników natury historycznej, społeczno-ekonomicznej i ekologicznej.

Zmiany liczby ludności wiejskiej

Korzystne dla życia i działalności gospodarczej uwarunkowania przyrodnicze Ukrainy przyczyniły się do zasiedlenia jej terytorium już w okresie prehistorycznym. Według danych szacunkowych w końcu XIII w. na ziemiach Ukrainy zamieszkiwało około 2 mln osób, głównie w regionie Środkowego Naddnieprza i Ziemi Halicko-Wołyńskiej, zaś w XVII w. ludność Ukrainy wynosiła już ponad 5 mln osób. W wyniku częstych wojen i masowych epidemii czasy średniowieczne niestety nie sprzyjały szybkiemu rozwojowi ludności Ukrainy. Podobnie jak w krajach Europy Zachodniej, jednak z dużym opóźnieniem, liczba mieszkańców Ukrainy zaczęła szybko wzrastać dopiero pod koniec XIX w. Na początku tego stulecia wynosiła bowiem około 25 mln osób, w 1913 r. osiągnęła już 32,5 mln (tab. 1).

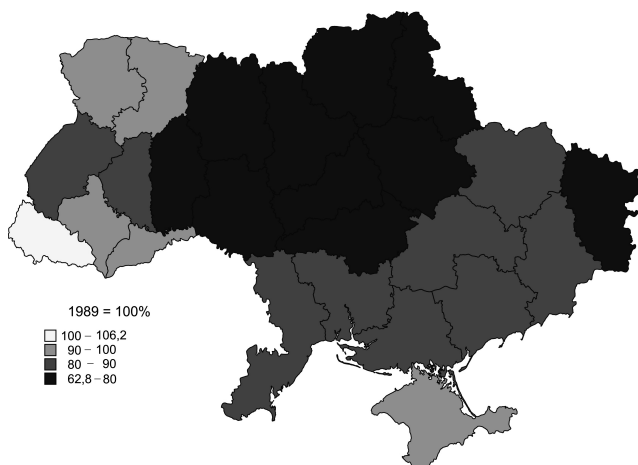
Tabela 1. Dynamika liczby ludności na Ukrainie w 1913-2010

Lata	Liczba ludności ogółem (w tys.)	Ludność miejska		Ludność wiejska	
		w tys.	%	w tys.	%
1913 we współczesnych granicach	35209,8	6790,1	19,3	28419,7	80,7
1913 w granicach do 17.09.1939	27213,9	5536,2	20,3	21677,7	79,7
1926 (wg stanu na 17 grudnia; w granicach do 17.09.1939)	29515,1	5672,7	19,2	23842,4	80,8
1937 (wg stanu na 17 grudnia)	31785,4	11701,6	36,8	20083,8	63,2
1937 (we współczesnych granicach na 1.01.1937)	40468,8	13569,0	33,5	26899,8	66,5
1959 (wg stanu na 15 stycznia)	41869,0	19147,4	45,7	22721,6	54,3
1970 (wg stanu na 15 stycznia)	47126,5	25688,6	54,5	21437,9	45,5
1979 (wg stanu na 17 stycznia)	49754,6	30511,5	61,3	19243,1	38,7
1989 (wg stanu na 12 stycznia)	51706,7	34587,6	66,9	17119,1	33,1
2001 (wg stanu na 5 grudnia)	48457,1	32574,4	67,2	15882,7	32,8
2010 (wg stanu na 1.01.2010)	45782,6	31269,2	68,6	14513,4	31,4

Źródło: *Naseleniia Ukrainy... 2009; Statystyčnyj ščoričnyk Ukrainy... 2010.*

Szybkie tempo przyrostu liczby ludności zostało zahamowane w wyniku I wojny światowej (strata około 2,5 mln osób), podczas wydarzeń rewolucyjnych w latach 1917–1920 oraz w okresie „wielkiego głodu” w latach 1933–1934 (około 10 mln osób). II wojna światowa i wydarzenia powojenne (głód w latach 1946–1947) również wpłynęły niekorzystnie na rozwój ludności, w tym zwłaszcza wiejskiej. Na zmniejszenie liczby ludności duży wpływ miały również represje władz radzieckich dokonywane na zachodnich obszarach Ukrainy w okresie 1940–1950, a także polityka państwa ukierunkowana na priorytetowy rozwój obszarów przemysłowych, wysoko zurbanizowanych, z wyraźną dyskryminacją terenów wiejskich. Jej efektem był stały spadek liczby ludności wiejskiej, zauważalny już od lat 60. Lata 1990–2010, kiedy to na Ukrainie doszło do głębokich przeobrażeń w życiu społecznym, politycznym oraz gospodarczym, także cechowały się negatywną dynamiką, jeśli chodzi o rozwój ludności wiejskiej: udział ludności wiejskiej zmalał wtedy z 32,7% w 1990 r. do 31,4% w 2010 r. Łącznie w okresie 1913–2010 straty ludności wiejskiej wyniosły około 14 mln osób. Można to tłumaczyć synergicznym wpływem czynników społeczno-ekonomicznych (zmniejszeniem się rzeczywistych dochodów ludności, zwiększeniem poziomu bezrobocia, wzrostem niepewności co do własnej przyszłości i przyszłości rodziny, związanym z przedłużaniem się okresu transformacji i brakiem pozytywnych zmian w sytuacji społeczno-ekonomicznej ukraińskiego społeczeństwa) oraz wpływem czynników ekologicznych (zakończenie okresu latencji po

katastrofie czarnobylskiej). W aspekcie terytorialnym zmniejszenie ogólnej liczby ludności wiejskiej obserwowane jest na terenie całej Ukrainy, jednak szczególnie wysoki spadek wystąpił w obwodach północnych i centralnych, najbardziej dotkniętych katastrofą w Czarnobylu. Obszary te są uznane za obszary peryferyjne, jeśli chodzi o rozwój liczby ludności (ryc. 1).

Ryc. 1. Tempo zmian liczby ludności wiejskiej w latach 1989–2010 na Ukrainie

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Państwowego Komitetu Statystyki Ukrainy.

The percentage changes in rural population in 1989–2010 in Ukraine

Source: author's own calculation on the basis of data of the State Committee for Statistics in Ukraine.

Współczynnik urodzeń ludności wiejskiej

Trwający od lat 70. na Ukrainie systematyczny, a zarazem głęboki spadek liczby urodzeń jest czynnikiem decydującym o bardzo powolnym tempie rozwoju demograficznego kraju. Ogólny współczynnik urodzeń wśród ludności wiejskiej zmalał z 12,7‰ w 1990 r. do 11,9‰ w 2009 r. (tab. 2).

Dziś jest on najniższy w całej powojennej historii Ukrainy. Ma to związek z wieloma czynnikami, takimi jak: drastyczne pogorszenie poziomu życia ludności wiejskiej, wysoka liczba rozwodów, zły stan zdrowia kobiet w wieku prokreacyjnym, napięcia psychospołeczne, wzrost wtórnej bezpłodności kobiet w wyniku aborcji i inne. Kijowski Instytut Socjologii (Żyłka 2005) podaje, że na 1000 kobiet w wieku reprodukcyjnym aż 68 cierpi na bezpłodność, co powoduje straty w liczbie urodzeń dochodzące do 10% ogółu. Wydaje się, że przemiany społeczno-gospodarcze przyczyniają się na Ukrainie do głębokich destrukcyjnych zmian w jej sytuacji demograficznej w wyniku tworzenia nowe-

Tabela 2. Dynamika wybranych współczynników demograficznych ludności wiejskiej na Ukrainie w latach 1990–2009

Lata	Współczynnik urodzeń	Współczynnik zgonów	Współczynnik przyrostu naturalnego	Współczynnik zgonów niemowląt	Współczynnik zawierania małżeństw na 1000 ludności	Współczynnik rozwodów na 1000 ludności
	‰					
1990	12,7	16,1	-3,4	11,9	7,9	1,6
1995	11,1	19,1	-8,0	13,5	7,4	1,9
2000	9,2	18,8	-9,6	9,9	5,0	2,2
2005	9,4	20,5	-11,1	9,6	5,2	2,7
2009	11,9	18,9	-7,0	10,1	5,3 ¹	2,5 ¹

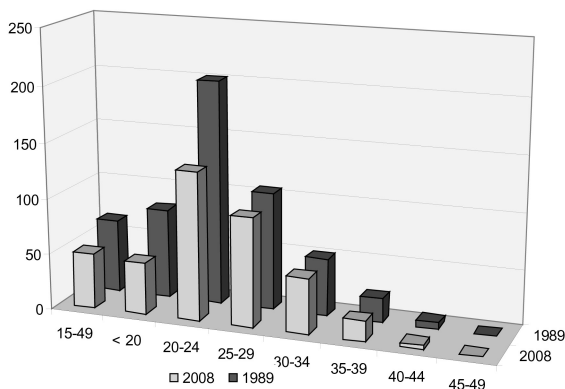
Źródło: dane Państwowego Komitetu Statystyki Ukrainy. ¹ wg stanu na 2008 r.

go systemu wartości społecznych oraz upodabniania się modelu rodziny do wzorców europejskich, w tym także na terenach wiejskich.

Wspomniany już wcześniej Kijowski Instytut Socjologii ustalił też, że przeciętna liczba dzieci na Ukrainie wynosi obecnie w miastach 1,9, a na wsi 2,0 na 1 kobietę. Jednak ten model rodziny realizowało tylko 68% badanych kobiet, głównie z powodu niskich dochodów i złych warunków mieszkaniowych (*Moloda simja v Ukraini...* 2003). Niskie dochody, jako przeszkodę do posiadania upragnionej liczby potomstwa, wskazało 53,7% respondentów, natomiast brak odpowiednich warunków mieszkaniowych – 38,6% (Libanova i Aksjonova 2008). Obawy rodzin co do pogorszenia swojego statusu materialnego po urodzeniu dziecka wydają się być jak najbardziej uzasadnione: poziom ubóstwa wśród rodzin z dziećmi jest o 25–30% wyższy niż poziom ubóstwa wszystkich gospodarstw domowych. Ryzyko zapadnięcia w ubóstwo na Ukrainie wzrasta z urodzeniem drugiego dziecka (o 48,4%), a trzeciego o 53,8% (Čeren'ko 2006).

Współczynnik dzietności kobiet wiejskich w 2009 r. wynosił 1,694, a średni wiek kobiety w momencie urodzenia dziecka 24,8 lat. Jest to w sumie dość młody wiek w stosunku do innych krajów europejskich, np. Niemiec (29 lat) lub Danii (30 lat), ale ma on tendencję wzrostową. Przemiany społeczno-gospodarcze pogłębiły proces transformacji tradycyjnej rodziny wiejskiej z modelu 2+3, 2+2 do modelu 2+1, lub nawet 2+0, przyczyniły się także do wzrostu liczby niepełnych rodzin, samotnych matek wychowujących dzieci, urodzeń pozamałżeńskich (z 12,4% wszystkich urodzeń w 1989 r. do 22,2% w 2009 r.). Szczególnie złożonym problemem na terenach wiejskich jest dysproporcja ludności według płci: w 2009 r. na 100 mężczyzn przypadało 114 kobiet. Jednak w wieku reprodukcyjnym mamy do czynienia z odwrotną tendencją, kiedy to na 100 mężczyzn przypada zaledwie 94 kobiet. Dzieje się tak głównie w wyniku migracyjnego odpływu kobiet ze wsi do miast. Dysproporcja ludności wiejskiej według płci jest jednym z czynników obniżenia wskaźnika zawierania małżeństw i wzrostu wskaźnika rozwodów.

Jeśli w 1980 r. rozpadała się co siódma rodzina wiejska, to w 2009 r. co druga. W istotny sposób zmieniła się struktura wieku kobiet rodzących pierwsze dziecko (ryc. 2). Obecnie obserwuje się wysoki udział matek nastoletnich (do 20 roku życia) na terenach wiejskich Ukrainy, sięgający 13%.

Ryc. 2. Dynamika urodzeń według wieku kobiet wiejskich na 1000 kobiet w wieku rozrodczym w latach 1989–2008

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Naselennja Ukrainy...* 1994, *Naselennja Ukrainy...* 2009.

Birth dynamics by age for rural women per 1,000 women of reproductive age in 1989–2008

Source: author's own calculation on the basis: *Naselennja Ukrainy...* 1994, *Naselennja Ukrainy...* 2009.

Szczególnie złożonym problemem pozostaje na Ukrainie od dawna duża liczba wykonanych aborcji, przeprowadzanych legalnie w publicznych zakładach służby zdrowia. Największe ich nasilenie wystąpiło w 1990 r., później zaczęło dość wyraźnie spadać (tab. 3). Jednak pomimo ogromnego spadku liczby aborcji według stanu na rok 2009 problem do tej pory stanowi poważne zagrożenie dla kształtowania się potencjału ludnościowego Ukrainy.

Tabela 3. Dynamika liczby aborcji wykonanych na Ukrainie w latach 1985-2009

Wyszczególnienie	1985	1990	1995	2000	2004	2006	2009
Liczba aborcji, w tys.	1179	1019	740	434	346	230	195
Liczba aborcji na 1000 kobiet w wieku 15–49 lat	88,6	82,6	58,2	34,1	17,6	18,7	16,4
Liczba aborcji na 100 urodzeń żywych lub martwych	154,0	155,0	150,0	113,0	89,0	51,0	38,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Statystyčni ščoričnyky Ukrainy* wg różnych lat.

Współczynnik zgonów ludności wiejskiej

W warunkach systematycznego zmniejszenia stopy urodzeń odnotowujemy stały wzrost liczby zgonów oraz skrócenie długości trwania życia ludności wiejskiej. Współczynnik zgonów ludności wiejskiej w 2009 r. wynosił 18,9‰, a więc był dwukrotnie wyższy niż w 1970 r. W badanym okresie stopa zgonów najwyższą wartość osiągnęła w 1996 r. – roku najgłębszego załamania gospodarczego na Ukrainie, a także w latach 2003–2006. W aspekcie przestrzennym najwyższe wartości współczynnika zgonów cechowały centralną część kraju. W najgorszej sytuacji znalazł się obwód czernichowski, w którym poziom zgonów ludności wiejskiej w 2009 r. wyniósł 28,9‰, czyli o 3,5 razy przewyższył stopę urodzeń (obwód ten ucierpiał najbardziej wskutek awarii w Czarnobylu). Analizując dynamikę współczynnika umieralności według wieku, stwierdzamy stały wzrost jego wartości wśród roczników w wieku produkcyjnym. W latach 1990–2009 umieralność wśród mężczyzn w wieku produkcyjnym powiększyła się więcej niż dwukrotnie i o połowę przewyższyła umieralność wśród kobiet w odpowiednich grupach wieku. Przewaga zgonów mężczyzn w wieku zdolnym do pracy wiąże się z bardziej ryzykownym zachowaniem mężczyzn, a także z pracą w warunkach szkodliwych dla życia i zdrowia. Gwałtownie wzrasta stopa zgonów z powodu samobójstw wśród mężczyzn na wsi do 50 roku życia. Umieralność mężczyzn w wieku do 24 lat na terenach wiejskich przewyższa odpowiedni wskaźnik wśród ludności miejskiej. W tym wieku mężczyźni na wsi umierają głównie z powodu traum, zatruc, zabójstw, samobójstw oraz wypadków, w wyniku złej dostępności, w sensie przestrzennym i finansowym, do pomocy medycznej. Jeśli chodzi o średnią długość trwania życia, to o ile w latach 1992–1993 wynosiła ona wśród kobiet 73,4 lata, a wśród mężczyzn 62,3 lata, to w latach 2008–2009, odpowiednio, 74,9 i 63,8 lat (*Naselennja Ukrainy...* 2009). Najniższe wartości średniej długości trwania życia zarejestrowane były w 1996 r. Szczególnie duże dysproporcje w średniej długości trwania życia według płci wiążą się z nadumieralnością mężczyzn, zwłaszcza w wieku produkcyjnym, spowodowaną chorobami układu krążenia, nowotworami oraz dużą liczbą wypadków, morderstw i samobójstw. Nadal wysoka jest stopa zgonów z powodu AIDS i gruźlicy (współczynnik zgonów ludności wiejskiej z powodu tej choroby jest ponad 26 razy wyższy niż w krajach „starej” UE). Pod względem zgonów z powodu gruźlicy w najgorszej sytuacji znajdują się najbiedniejsze regiony kraju – tereny wiejskie zachodniej części Ukrainy, z wyjątkiem obwodu lwowskiego i zakarpackiego. Szczególny niepokój wzbudza fakt, że w ciągu ostatnich 5 lat zachorowalność na czynną formę

gruźlicy wśród ludności wiejskiej wzrosła o ok. 40%. Istnieje też tendencja do obniżenia średniego wieku zgonów w wyniku chorób układu krążenia.

Współcześnie na wielkość współczynnika zgonów w największym stopniu wpływają choroby układu krążenia i nowotwory, powodujące łącznie około 72% zgonów (tab. 4). Z kolei na występowanie tych chorób silnie oddziałuje stan środowiska przyrodniczego, poziom i styl życia ludności oraz kultura zdrowotna. Udział zgonów z powodu chorób układu krążenia w latach 1989–2008 wzrósł aż o 45%, przy czym wzrost dotyczył w większym stopniu mężczyzn niż kobiet. Ma to związek z częstszą skłonnością mężczyzn do nadużywania alkoholu, palenia tytoniu i niehigienicznego trybu życia.

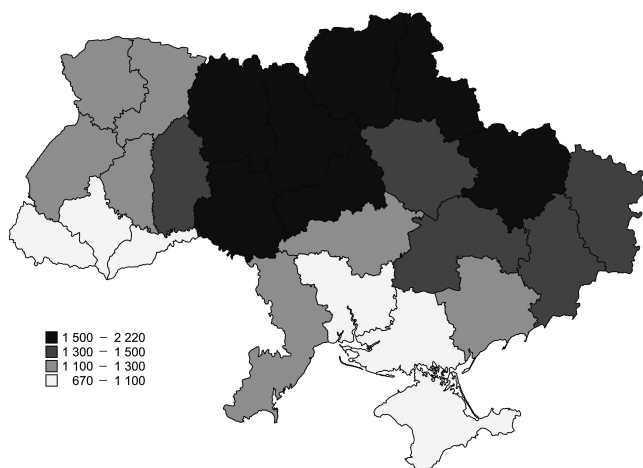
Tabela 4. Dynamika zgonów ludności według głównych przyczyn na Ukrainie na 100 tys. ludności w latach 1989–2008

Wyszczególnienie	Ludność miejska		Ludność wiejska	
	1989	2008	1989	2008
Wszystkie przyczyny zgonów	981,6	1463,6	1523,4	1992,9
Niektóre choroby zakaźne i pasożytnicze	10,4	39,8	14,2	31,8
Nowotwory	190,5	197,7	200,8	181,0
Choroby krwi i narządów krwiotwórczych	0,9	0,7	1	0,7
Zaburzenia wydzielania wewnętrznego	6,6	6,5	6,2	5,2
Choroby układu nerwowego	6,7	14,7	9,3	18,3
Choroby układu krążenia	551,1	906,8	909,3	1321,4
Choroby układu oddechowego	44,5	37,7	135,7	77,7
Choroby układu trawiennego	29,5	77,9	31,5	72,2
Choroby układu kostno-stawowego, mięśniowego i tkanki łącznej	1,4	1,5	1,8	1,7
Choroby układu moczowo-płciowego	11,6	7,4	10,5	5,8
Niektóre schorzenia rozpoczynające się w okresie okołoporodowym	7,3	5,7	3,9	5,6
Wady rozwojowe wrodzone	7,2	4,2	7,4	5,2
Zewnętrzne przyczyny zachorowania i zgonu	92,8	120,3	119,2	159,3

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Naselennja Ukrainy...* 1994, *Naselennja Ukrainy...* 2009.

Na Ukrainie najwięcej zgonów ludności wiejskiej spowodowanych chorobami układu krążenia notuje się w obwodach najbardziej dotkniętych katastrofą w Czarnobylu (czernichowski, żytomierski, kijowski) (ryc. 3). W 2008 r. wartość współczynnika zgonów z tej przyczyny w porównaniu z 1990 r. wyraźnie wzrosła (Pantylej 2008). Na drugim miejscu wśród przyczyn zgonów ludności zarówno miejskiej, jak i wiejskiej znajdują się nowotwory, których udział w ogólnej liczbie zgonów wynosi około 10%. Umieralność na nowotwory złośliwe jest wyższa wśród mężczyzn. W ich przypadku dominują nowotwory złośliwe tchawicy, oskrzeli i płuc, a następnie żołądka i jelita grubego, zaś wśród kobiet – nowotwory złośliwe sutka, szyjki macicy,

jelita grubego, tchawicy, oskrzeli i płuc. Wzrastający poziom zapadalności na nowotwory złośliwe wiązać można przede wszystkim ze zwiększeniem ekspozycji na czynniki rakotwórcze i z trybem życia, sprzyjającym rozwojowi raka (paleniem tytoniu, spożywaniem alkoholu i narkotyków), a także z ogólnym pogorszeniem warunków życia ludności oraz niską skutecznością programów wczesnej diagnostyki i leczenia nowotworów (Smans i in. 1992, Zatoński i in. 1995). Niewątpliwie na Ukrainie bardzo ważnym czynnikiem zwiększenia częstotliwości występowania nowotworów złośliwych jest niesprzyjająca sytuacja ekologiczna, zdecydowanie pogorszona katastrofą czarnobylską.

Ryc. 3. Umieralność z powodu chorób układu krążenia wśród ludności wiejskiej na Ukrainie na 100 tys. ludności w 2008 r.

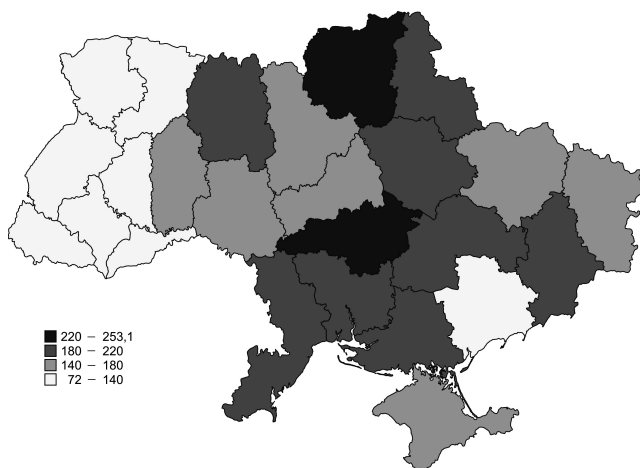
Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Naselennja Ukrainy...* 2009.

Death rate caused by blond circulatory diseases among rural population in Ukraine per 100,000 inhabitants 2008

Source: author's own calculation on the basis: *Naselennja Ukrainy...* 2009.

Trzecią grupą przyczyn zgonów ludności wiejskiej Ukrainy są wypadki komunikacyjne, następnie utonięcia, zatrucia oraz samobójstwa i zabójstwa – zwane razem przyczynami zewnętrznymi. Udział tej grupy przyczyn w ogólnej liczbie zgonów sięga ponad 8%. W stosunku do 1989 r. poziom zgonów z powodu przyczyn zewnętrznych w 2008 r. był wśród ludności wiejskiej wyższy o ponad 30%. Jedną z przyczyn takiej sytuacji jest wysoka umieralność spowodowana nadmiernym spożywaniem alkoholu. Według szacunków WHO na początku okresu intensywnych przemian społeczno-gospodarczych roczne spożycie alkoholu w przeliczeniu na czysty spirytus mogło wynosić na Ukrainie nawet 20 litrów na jedną osobę (Zatoński 2000). Także dane

Ukraińskiego Centrum Informacyjnego wskazują, że w latach 1990–2000 spożycie napojów alkoholowych w przeliczeniu na czysty spirytus wynosiło do 11–13 litrów na mieszkańca (*Ochorona zdorov'ja Ukrainy...* 2000). Pod względem wielkości współczynnika zgonów z powodu przyczyn zewnętrznych w najgorszej sytuacji w 2008 r. znajdowała się cała południowo-wschodnia część Ukrainy, a także obwody czernichowski oraz kirowogradzki (ryc. 4).

Ryc. 4. Umieralność z powodu przyczyn zewnętrznych wśród ludności wiejskiej na Ukrainie na 100 tys. ludności w 2008 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Naselennja Ukrainy...* 2009.

Death rate caused by external reasons among rural population in Ukraine per 100,000 inhabitants in 2008.

*Source: author's own calculation on the basis: *Naselennja Ukrainy...* 2009.*

Przeprowadzone badania wykazały, że obszarem peryferyjnym w zakresie zgonów ludności wiejskiej jest cała północno-centralna i południowo-wschodnia część Ukrainy.

Współczynnik zgonów niemowląt na obszarach wiejskich

Już od dawna umieralność niemowląt uważana jest za najbardziej wyrazisty wskaźnik sytuacji społeczno-gospodarczej oraz zdrowotnej krajów i regionów. Jest ona zależna od wielu czynników środowiskowych, medycznych, ekonomicznych i innych. Czynniki te mają bezpośredni wpływ (dostęp kobiet w ciąży do odpowiednich zakładów opieki medycznej, warunki, w których

odbywa się przyjmowanie porodu) lub oddziałują na zjawisko umieralności niemowląt w ciągu dłuższego czasu (zdrowie prokreacyjne kobiet, tryb życia, zanieczyszczenie środowiska, uwarunkowania genetyczne, ogólna sytuacja społeczno-gospodarcza krajów). W analizowanym okresie najwyższą wartość współczynnik zgonów niemowląt na obszarach wiejskich osiągnął w 1996 r., a więc w roku największego załamania gospodarczego. Później sytuacja wyraźnie się poprawiała. W początkowym okresie intensywnych przemian społeczno-gospodarczych (rok 1990) umieralność niemowląt była wyraźnie wyższa w zachodniej części Ukrainy (a nie na południu, jak w 2008 r.). Najczęstszą przyczyną zgonów niemowląt są stany chorobowe powstające w okresie okołoporodowym, czyli w trakcie trwania ciąży matki i pierwszych 6 dni życia noworodka. Należą do nich przede wszystkim zaburzenia związane ze skróceniem trwania ciąży i niską wagą urodzeniową. Na kolejnych miejscach znajdują się zaburzenia oddychania i sercowo-naczyniowe, również charakterystyczne dla okresu okołoporodowego. Te dwie grupy powodują około 65% zgonów noworodków. Dalsze 25% przypada na wady rozwojowe wrodzone, takie jak: wady układu krążenia, bezmózgowość, rozszczep kręgosłupa oraz wady układu nerwowego. Szczególny niepokój w analizowanym okresie wzbudza wzrost zgonów niemowląt z przyczyn zewnętrznych (tab. 5).

Tabela. 5. Dynamika współczynnika zgonów niemowląt według przyczyn na Ukrainie w latach 1989–2008 na 1000 urodzeń żywych

Wyszczególnienie	1989		2008	
	ogółem	ludność wiejska	ogółem	ludność wiejska
Zgony ogółem	9,7	10,6	9,9	10,8
Choroby zakaźne i pasożytnicze	0,5	0,7	0,3	0,5
Choroby układu nerwowego	0,3	0,3	0,2	0,3
Choroby układu oddechowego	0,4	0,6	0,3	0,4
Choroby układu trawiennego	0,05	0,09	0,1	0,1
Wrodzone wady rozwojowe	2,6	2,8	2,4	2,6
Niektóre stany rozpoczynające się w okresie okołoporodowym	4,2	3,9	5,1	4,8
Przyczyny zewnętrzne	0,8	1,1	0,6	1,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Naselennja Ukrainy... 2004, Naselennja Ukrainy... 2009.*

Ważnym problemem związanym ze zgonami niemowląt pozostaje wysoka umieralność matek. W roku 2008 była ona prawie trzykrotnie wyższa niż w Polsce i krajach UE, ale niższa o połowę w stosunku do Wspólnoty Niepodległych Państw (WHO/Europe... 2011). Wśród przyczyn zgonów matek dominują: komplikacje ciąży i porodu, umieralność w wyniku przeprowadzenia zabiegu aborcyjnego poza szpitalem, a także toksykozy ciążowe.

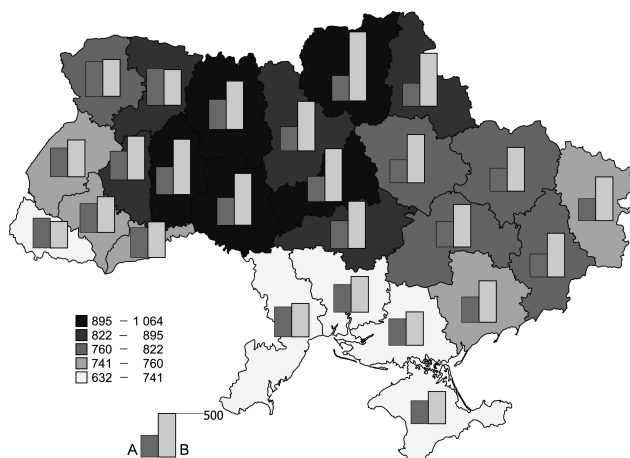
Starzenie się ludności wiejskiej

Podstawowym miernikiem starości demograficznej stosowanym w demografii jest udział ludności w wieku 60 (lub 65) lat i więcej w jej ogólnej liczbie. Powszechnie za stare uważa się społeczeństwa, w których udział ludności w wieku powyżej 64 lat przewyższa 7% (*Narodonasjelenije...* 1994). Na obszarach wiejskich Ukrainy według stanu na 2009 r. udział takich osób wynosił około 19%, podczas gdy na terenach miejskich osiągnął wartość 14,1%. Obwody o najwyższych wskaźnikach starości społeczeństwa skupiają się w centralnej części Ukrainy.

Należy zauważyć, że ta struktura przestrzenna starości demograficznej ma dosyć trwały charakter i od 1990 r. nie uległa większym zmianom. Oznacza to, że w regionach „starych” ciągle wzrasta udział osób w wieku poprodukcyjnym, w porównaniu z obszarami „młodszyymi” demograficznie.

Najbardziej oczywistym skutkiem starzenia się społeczeństwa Ukrainy jest wzrost wskaźnika obciążenia demograficznego. Największą liczbą ludności w wieku poprodukcyjnym, przypadającą na 1000 osób w wieku produkcyjnym, cechuje się cała północna i centralna część Ukrainy, z wyjątkiem obwodu kijowskiego. Niepokojącym zjawiskiem jest fakt, że problem zwiększonego obciążenia demograficznego w znacznie większym stopniu dotyka ludność wiejską, co szczególnie wyraźnie widać w centralnych obwodach Ukrainy, które można uznać za obszary peryferyjne ze względu na dużą skalę starzenia się ludności. (ryc. 5).

Według prognoz demograficznych problem starości mieszkańców Ukrainy ujawni się z całą ostrością po 2015 roku, kiedy w wiek poprodukcyjny zacznie wchodzić pokolenie powojennego wyżu demograficznego. W 2026 r. można spodziewać się wzrostu obciążenia demograficznego ludności w wieku produkcyjnym ludnością starą aż do 561 osób (Makarova i in. 1997). Stworzy to ogromne problemy ekonomiczne i pogłębi kłopoty w zakresie opieki medycznej. Zmniejszenie liczby ludności wiejskiej odbywa się przeważnie wskutek zmniejszenia liczby ludności w wieku przedprodukcyjnym, przy jednoczesnym wzroście, zarówno w liczbach względnych, jak i bezwzględnych,

Ryc. 5. Obciążenie demograficzne ludności wiejskiej Ukrainy na 1000 osób w wieku produkcyjnym w 2008 r.

A – demograficzne obciążenie ludnością w wieku przedprodukcyjnym, B – demograficzne obciążenie ludnością w wieku poprodukcyjnym.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Naselennja Ukrainy...* 2009.

Demographic burden of rural population per 1,000 people of working age in Ukraine in 2008.

A – demographic burden on the population of pre-working age, B – demographic burden on the population of post-working age.

Source: author's own calculation on the basis: *Naselennja Ukrainy...* 2009.

liczby emerytów, wynikiem czego jest szybko postępujące starzenie się ludności Ukrainy, zarówno na obszarach wiejskich, jak i w miastach. Według danych Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej Ukrainy w 2010 r. zarejestrowanych było około 13,7 mln emerytów, spośród których około 1,5 mln to inwalidzi różnych grup i kategorii.

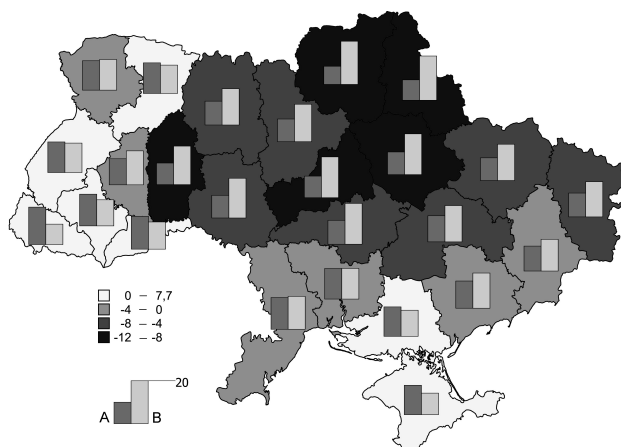
Z problemem starości demograficznej wiążą się charakterystyczne dla tej grupy wieku dolegliwości (choroby naczyń mózgowych, choroba nadciśnieniowa, niedokrwienność, choroba serca, nowotwory złośliwe), w tym choroby przewlekłe oraz ogólnie niska sprawność fizyczna. Badanie selektywne przeprowadzone przez Ukraiński Instytut Zdrowia Publicznego (Kijów) wykazało, że aktywność ruchową zachowuje 90–95% ludności w wieku 60–64 lat i tylko 25% w wieku 80 lat i więcej.

Przyrost naturalny i migracje ludności wiejskiej

Wynikiem zaistniałych niekorzystnych zmian wyżej analizowanych elementów sytuacji demograficznej jest ujemny przyrost naturalny ludności.

O ile w 1980 r. przyrost naturalny dla obszarów wiejskich wynosił $-0,7\text{‰}$, to już w 2010 r. osiągnął wartość $-7,0\text{‰}$. Taka dramatyczna sytuacja jest skutkiem skumulowanego oddziaływania niskiego poziomu urodzeń oraz wysokiego poziomu umieralności. Na obszarach wiejskich Ukrainy w najbardziej dramatycznej sytuacji znajdują się obwody położone na północy i wschodzie kraju, szczególnie czernichowski, sumski i połtawski. Ich sytuacja wynika głównie z deformacji struktury płci i wieku, nadumieralności mężczyzn, a także ze skutków awarii w Czarnobylu. Istotną sprawą jest dynamika przyrostu naturalnego w badanym okresie, tzn. w latach 1990–2009, w układzie obwodów.

Z porównania ryc. 6 i 7 wynika, że zaobserwowane w latach 1990–2009 zmiany współczynników przyrostu naturalnego polegały na dosyć wyrównanym regresie ich wartości w obrębie poszczególnych jednostek, wskutek czego ogólny obraz zróżnicowania przestrzennego przyrostu pozostał w zasadzie niezmieniony. Za obszary peryferyjne są uznane wszystkie obwody Ukrainy z wyjątkiem obwodów zachodnich, a także RA Krym.

Ryc. 6. Współczynnik przyrostu naturalnego ludności wiejskiej na Ukrainie na 1000 ludności w 1990 r.

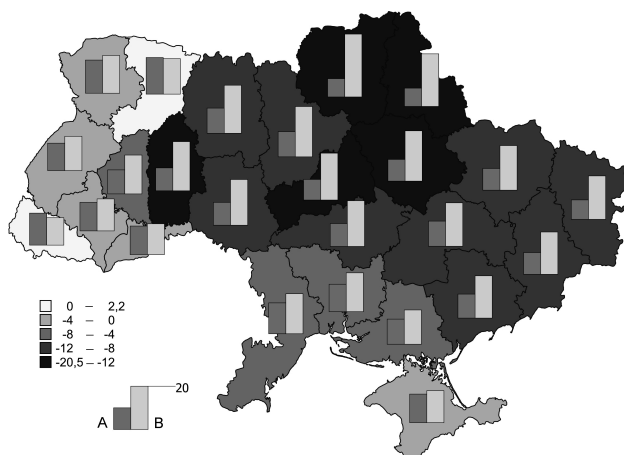
A – stopa urodzeń na 1000 ludności, B – stopa zgonów na 1000 ludności.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Naselennja Ukrainy...* 1994.

Natural increase rate of rural population per 1,000 inhabitants in Ukraine in 1990.

A – the birth rate per 1,000 inhabitants, B – the death rate per 1,000 inhabitants.

Source: author's own calculation on the basis: Naselennja Ukrainy... 1994.

Ryc. 7. Współczynnik przyrostu naturalnego ludności wiejskiej na Ukrainie na 1000 ludności w 2009 r.

A – stopa urodzeń na 1000 ludności, B – stopa zgonów na 1000 ludności.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Statystyczny ścioricnyk Ukrainy... 2010*.

Natural increase rate of rural population per 1,000 inhabitants in Ukraine in 2009.

A – the birth rate per 1,000 inhabitants, B – the death rate per 1,000 inhabitants.

Source: author's own calculation on the basis: *Statystyczny ścioricnyk Ukrainy... 2010*.

Stały wpływ na liczbę i strukturę ludności wiejskiej ma migracyjny ruch ludności. W latach 1960–1975 odpowiadał on w 80% za zmniejszenie liczby ludności wiejskiej Ukrainy. W latach 1976–2010 rola ruchu naturalnego ludności była jednak większa od ruchu migracyjnego. Skala migracji w tym okresie była bardzo niejednoznaczna. Drastyczne obniżenie poziomu życia ludności, zwłaszcza w początkowym, bardzo trudnym okresie transformacji, niemożność otrzymania bezpłatnego mieszkania w mieście, zmusiło prawie 500 tys. mieszkańców miast w latach 1991–1993 do wyjazdów na wieś. Jednak już w latach 1993–1996 bezwzględna wielkość salda migracji zmniejszyła się dziesięciokrotnie, odwrócił się także ich kierunek.

Negatywnym skutkiem migracji jest to, że na Ukrainę przybywa głównie ludność w wieku podeszłym, wyjeżdża natomiast ludność młoda (około 80% to ludzie w wieku do 30 lat), o wysokim poziomie wykształcenia i dobrym stanie zdrowia. Skutkiem tego jest „wymieranie” ukraińskich wiosek. W okresie 1970–2005 liczba wsi zmniejszyła się o 2,9 tys. W latach 2001–2004 nie odnotowano urodzeń żywych aż w 3557 wsiach. Liczba wsi, gdzie na początku 2005 r. w ogóle nie było dzieci w wieku 0–5 lat, osiągnęła wartość 3039 (10,7% ogólnej ich liczby). Wśród ośrodków wiejskich, w których w ogóle nie odnotowano dzieci w wieku 0–5 lat, 82,3% stanowiły wsie z łączną

liczbą mieszkańców do 50 osób. Wioski te są określane przez demografów ukraińskich jako umierające lub zanikające. Według stanu na 2005 r. udział takich wsi na Ukrainie wynosił 13,5% (Libanova 2007).

Szczególną cechą migracji ludności wiejskiej są zagraniczne migracje zarobkowe, przeważnie o charakterze nielegalnym. Szacuje się, że obecnie od 5 do 7 mln obywateli Ukrainy przebywa za granicą w celach zarobkowych. Zewnętrzna migracja zarobkowa skierowana jest przede wszystkim do państw europejskich, jednak rozszerzenie Unii Europejskiej na wschód i wprowadzenie reżymu wizowego skomplikowało migrację ludności w tym kierunku. Istotnym regionem migrowania siły roboczej staje się Rosja. Według nieoficjalnych danych migracja zarobkowa do Rosji wynosi około 3,5–5,5 mln osób, natomiast według danych oficjalnych tylko 320–340 tys. osób (Gejc' 2003).

Jeśli w latach 1960–1995 dominujący wpływ na liczbę ludności wiejskiej miał odpływ emigracyjny, który w 30–60% kompensowany był przyrostem naturalnym, to już w latach 1996–2010 na pierwszym miejscu wśród czynników warunkujących spadek liczby ludności wiejskiej stał się ubytek naturalny ludności. Odpowiada on współcześnie w 85–95% za depopulację ludności wiejskiej (Rogożyn 2004).

Podsumowanie

Kryzys demograficzny, trwający na obszarach wiejskich Ukrainy już od lat 80., przebiega w sposób szczególny. Cechuje się głębokim i systematycznym spadkiem liczby urodzeń, gwałtownym wzrostem poziomu zgonów ogółem oraz z powodu chorób układu krążenia i przyczyn zewnętrznych, zwłaszcza ludności w wieku produkcyjnym, wzrostem zgonów niemowląt, obniżeniem współczynników dzietności kobiet, szybko postępującym procesem starzenia się społeczeństwa, a także pogorszeniem stanu zdrowotnego wiejskich społeczności. Oprócz czynników natury historycznej i społeczno-gospodarczej potężny wpływ na nią wywierają sukcesywne blokowanie i falsyfikacja reformowania rolnictwa, a także wykorzystanie reformowania w celu nielegalnego pierwotnego gromadzenia kapitału przez byłych kierowników kolchozów i innych przedstawicieli elit partyjnych. Według ocen ekspertów z Centrum im. Razumkowa w szarej strefie pierwotnego sektora gospodarki Ukrainy obraca się współcześnie około 8 mld hrywien (około 1,6 mld USD), czyli niemal 1/3 rocznego budżetu państwa. Wprowadzenie wolnorynkowych zasad ekonomicznych, mające miejsce na początku okresu transformacji, przyczyniło się do dysparytetu cenowego oraz faktycznie spowodowało późniejszą degradację rolnictwa. Z powodu słabości i konserwatywności

rolników, a także niedostatecznie rozwiniętej warstwy rolników-farmerów strategię reformowania rolnictwa kształtują obecnie głównie interesy kapitału handlowo-finansowego.

Przeanalizowane dane demograficzne dają podstawę do stwierdzenia, biorąc pod uwagę różne kryteria peryferyjności, w tym demograficzne, że za wiejskie obszary peryferyjne uznać można całe terytorium Ukrainy, z wyjątkiem jej zachodniej części i RA Krym.

Tylko w przypadku niezwłocznego efektywnego reformowania rolnictwa, podniesienia stopy życiowej ludności wiejskiej można spodziewać się zahamowania, choćby w nieznacznym stopniu, destrukcyjnych przemian demograficznych na terenach wiejskich Ukrainy. W przeciwnym razie, według prognoz ONZ, w ciągu najbliższych 50 lat ludność Ukrainy zmniejszy się o około 40%, głównie wskutek depopulacji terenów wiejskich. Będzie to najwyższy wskaźnik depopulacji ludności w skali świata.

Literatura

- Čeren'ko L. (red.), 2006, *Riven' žyttja naseleennja Ukrainy*, Narodova Akademia Nauk Ukrainy, Instytut demografii i socialnych doslidžen, Deržkomstat Ukrainy. Wyd. Konsultant, Kyjiv.
- Cullen B. T., Pretes M., 1998, *Perception of marginality in the United States and Canada*, [w:] H. Jussila, W. Leimgruber, R. Majoral (red.), *Perceptions of Marginality: Theoretical Issues and Regional Perceptions of Marginality in Geographical Space*, Ashgate, Aldershot, s. 183–194.
- Gejč V. (red.), 2003, *Ekonomika Ukrainy: strategija i polityka довгострокового розвитку*, Feniks, Kyjiv.
- Grosse T., 2007, *Innowacyjna gospodarka na peryferiach?* Instytut Spraw Publicznych, Warszawa.
- Libanova E. (red.), 2007, *Naseleennja Ukrainy. Socjalno-demografični problemy ukrajinskogo sela*, Instytut demografii i socialnych doslidžen Narodovej Akademii Nauk Ukrainy, Kyjiv.
- Libanova E. M., Aksjonova S. J., 2008, *Naseleennja Ukrainy. Narodžuvaniš' v Ukraini v konteksti suspilno-transformacijnych procesiv*, ADED, Kyjiv.
- Makarova O., Poznjak O., Šyškin W., 1997, *Prognozy demografičnogo розвитку Ukrainy do 2010 r.*, [w:] *Ukrajina: aspekty praci*, 5.
- Moloda sim'ja v Ukrajinі: problemy stanovlennja ta розвитку. Tematyčna deržavna dopovid' pro stanovyšče simej v Ukrajinі za pidsumkamy 2002 roku*, 2003, Deržavnyj Komitet Ukrainy u spravach sim'ji ta molodi, Kyjiv.
- Narodonasjelenije. Encyklopedičeskij slovar'*, 1994, Bol'saja Rossijskaja Encyklopedija, Moskva.

- Naseleennja Ukrainy 1993*, Demografičnyj ščoričnyk, 1994, Deržavnyj komitet statystyky Ukrainy, Kyjiv.
- Naseleennja Ukrainy 2008*, Demografičnyj ščoričnyk, 2009, Deržavnyj komitet statystyky Ukrainy, Kyjiv.
- Ochorona zdorov'ja Ukrainy: rezul'taty dijal'nosti (ščorična dopovid', 1999)*, 2000, Ministerstvo Ochorony Zdorov'ja Ukrainy, Kyjiv.
- Pantylej W., 2008, *Przemiany społeczno-gospodarcze a stan zdrowia ludności Ukrainy i Polski w latach 1990–2002*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Pylypenko I., 2008, *Istoryčni aspekty stanovlennja ta rozvytku koncepciji „centr-peryferija”*, Naukovi zapysky VDPU im. M. Kociubyns'kogo, Seria Geografia, 18, s. 113–118.
- Pylypenko I., Topchijev O., 2009, *Paliatyvnyj pidchid do zastosuvannja regresijnogo metodu v doslidžennjacj typu „centr-peryferija”*, Ukrajins'kyj geografičnyj žurnal, 2, s. 31–37.
- Rogożyn O.G., 2004, *Demografični perspektywy ukrajins'kogo sela (istoryčni peredumovy, regionalnyj analiz i modeliuvannja*, Instytut problem nacionalnoji bezpeky pry Radi Nacionalnoji Bezpeky i Oborony Ukrainy, Kyjiv.
- Rokkan S., Urwin D. W., 1983, *Economy, Territory, Identity*, Politics of the West European Peripheries, Sage Publications, London-Beverly Hills.
- Schmidt M. H., 1998, *An integrated systemic approach to marginal regions: from definition to development policies*, [w:] H. Jussila, W. Leimgruber, R. Majoral (red.), *Perceptions of Marginality: Theoretical Issues and Regional Perceptions of Marginality in Geographical Space*, Ashgate, Aldershot, s. 45–66.
- Smans M., Muir C. S., Boyle P. (red.), 1992, *Atlas of cancer mortality in the European Economic Community*, IARC Scientific Publications, 107, International Agency for Research on Cancer, Lyon.
- Statystyčnyj ščoričnyk Ukrainy za 2009 rik*, 2010, Deržavnyj komitet statystyky Ukrainy, Kyjiv.
- Verdery K., 2002, *Whither postsocialisms?* [w:] C. M. Hann (red.), *Postsocialism. Ideals, ideologies and practices in Euroasia*, Routledge, London-New York, s. 15–28.
- WHO/Europe HFA Database, January 2011.
- Zarycki T., 2009, *Peryferie. Nowe ujęcia i zależności centro-peryferyjnych* Scholar, Warszawa.
- Zastavnyj F., 2003, *Demografični vtraty Ukrainy. Golodomory, vijny, emigraciji*, Wydawniczyj centr LNU im. Ivana Franka, Lviv.

- Zastavnyj F., 2006, *Problemy depresyvnosti v Ukrajinі (socyjno-ekonomični, ekolohični, demografični)*, Wydavnyčyj centr LNU im. Ivana Franka, Lviv.
- Zatoński W., 2000, *Rozwój sytuacji zdrowotnej w Polsce na tle innych krajów Europy Środkowej i Wschodniej*, Centrum Onkologii – Instytut im. M. Curie-Skłodowskiej, Warszawa.
- Zatoński W., Smans M., Tyczyński J., Boyle P. (red.), 1995, *Atlas of cancer mortality in Central Europe*, International Agency for Research on Cancer, IARC Scientific Publications, Lyon, 134.
- Žylka N. J., 2005, *Analityčnyj ogljad zakonodavčogo zabezpečennja ochorony reproduktyvnogo zdorov'ja v Ukrajinі*, Vydavnyctvo Rajevs'kogo, Kyjiv.

Summary

The article deals with selected issues of demographic problems of the population on rural peripheral areas in Ukraine in the 1990–2010 period. It also discusses the problem of diversification of approaches towards defining peripheral areas and their criteria. In the time-spatial dimension the following elements of the demographic situation of rural population can be distinguished: changes in population number, birth rate, mortality rate and structure, infant mortality rate, fertility rate, population's age structure, natural increase and migration rate. It is there that Ukraine experiences a deep demographic crisis resulting from historical and socio-economic factors. That situation is also a consequence of the steady obstruction and falsification of agricultural reforms.

Marta GWIAZDZIŃSKA-GORAJ
Katedra Planowania i Inżynierii Przestrzennej
Wydział Geodezji i Gospodarki Przestrzennej
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
ul. Prawocheńskiego 15, 10-724 Olsztyn
marta.gwiazdzinska-goraj@uwm.edu.pl

Przemiany cech demograficznych ludności w latach 1988–2009 i ich wpływ na peryferyzację obszarów wiejskich województwa warmińsko-mazurskiego

Transformation of the population demographics
in the years 1988–2009 and their impact on peripheral rural
areas in the Warmińsko-Mazurskie Voivodship

Zarys treści: Treścią artykułu jest analiza przestrzenna obszarów wiejskich województwa warmińsko-mazurskiego pod względem potencjału demograficznego w roku 1988 i 2009. Opracowanie ma na celu ukazanie przemian zachodzących w procesach demograficznych. Na podstawie uzyskanych wyników wyznaczono gminy wiejskie, które charakteryzują się zapośnięciem demograficzną, na co miało wpływ ich peryferyjne położenie.

Słowa kluczowe: obszary peryferyjne, potencjał demograficzny, województwo warmińsko-mazurskie, obszary wiejskie.

Wstęp

Województwo warmińsko-mazurskie zaliczane jest do najsłabiej gospodarczo rozwiniętych regionów Polski, na co miały wpływ niesprzyjające uwarunkowania historyczne i ekonomiczne oraz przygraniczne położenie. Przemiany społeczno-gospodarcze przyczyniły się do szczególnie dużego zróżnicowania gmin wiejskich pod względem demograficznym, struktury gospodarczej, atrakcyjności inwestycyjnej, wyposażenia w infrastrukturę techniczną i społeczną, a także problemów społecznych związanych z wysokim bezrobociem strukturalnym. W województwie warmińsko-mazurskim typowe cechy dla obszarów zacofanych pod względem społeczno-gospodarczym

wykazują gminy wiejskie o peryferyjnym położeniu w północnej jego części. Niewątpliwie istotnym elementem wpływającym na atrakcyjność lub nieatrakcyjność obszaru stanowi jego potencjał demograficzny. Jest on bowiem ważnym czynnikiem dynamizowania lub spowalniania rozwoju gospodarczego gmin (Kołodziejczyk 2002).

Celem niniejszego opracowania jest analiza przemian zachodzących w procesach demograficznych na obszarach wiejskich województwa warmińsko-mazurskiego pomiędzy rokiem 1988 a 2009. Ocenę tych zmian przeprowadzono na podstawie potencjału demograficznego gmin wiejskich w 1988 i 2009 r. Na podstawie uzyskanych wyników wyznaczono gminy wiejskie, które charakteryzują się zapaścią demograficzną, na co miało wpływ ich peryferyjne położenie.

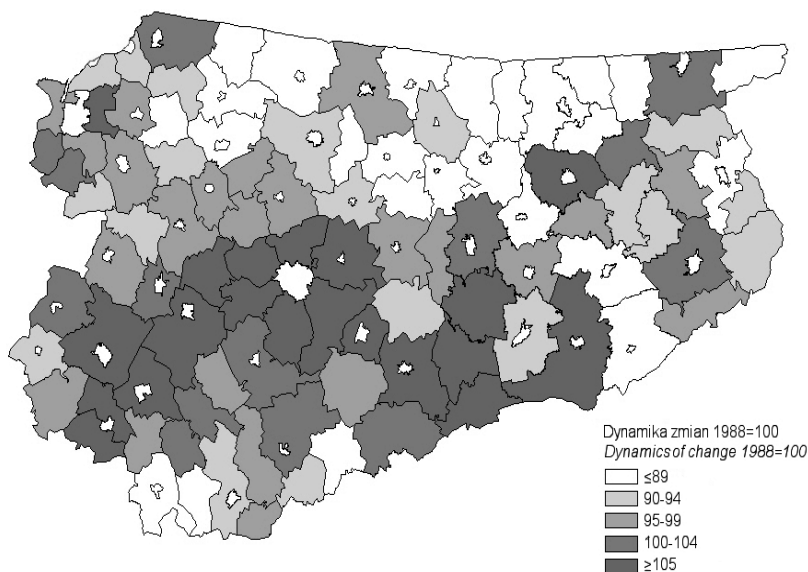
Przemiany demograficzne na obszarach wiejskich województwa warmińsko-mazurskiego

Na zachodzące obecnie procesy demograficzne w województwie warmińsko-mazurskim duży wpływ miała przeszłość historyczna, bowiem przed II wojną światową na terenach tych dominowała cywilizacja i kultura niemiecka. Warmia i Mazury nie były jednak równomiernie zasiedlone przez ludność niemiecką, która dominowała głównie na obszarach północnych i środkowych, natomiast obszary południowe zamieszkiwane były w znacznej mierze przez ludność etnicznie polską (Beba i Pijanowska 1998). Według B. Michniewskiej-Szczepkowskiej (1990) obszar Warmii i Mazur już przed II wojną światową należał do obszarów tradycyjnie emigracyjnych, skąd od końca XIX w. odpływała ludność zarówno polska, jak i niemiecka. Jednocześnie po wielkich ruchach migracyjnych lat 1945–1948 ludność wiejska zamieszkująca te tereny przekroczyła zaledwie połowę stanu liczebnego z 1939 r. (Eberhardt 1989). Ubytki ludności zamieszkującej ziemie Prus Wschodnich w okresie powojennym spowodowane przesiedleniami Niemców uzupełniane były przez ludność z Kurpiowszczyzny, Białostocczyzny i Mazowsza, a także ludność ukraińską przesiedloną na te tereny w ramach akcji „Wisła” oraz ludność z Kresów Wschodnich. Ze względu na bezpieczeństwo oraz aspekty praktyczne ludność osiedlała się głównie w miastach i wzdłuż głównych szlaków komunikacyjnych. Dlatego też najdłużej i najsłabiej były zasiedlane peryferyjnie położone obszary północne (Gwiaździńska 2004). W latach pięćdziesiątych w wyniku wysokiego przyrostu naturalnego liczba ludności wsi wzrosła o około 10–20 %. Jednak w okresie 1960–1970 przyrost naturalny jedynie wyrównał ubytki ludności wiejskiej spowodowane migracją do miast własnego regionu, do innych regionów kraju, jak też za granicę (Eberhardt

1989). Sytuacja demograficzna po roku 1980 wskazuje na powiększanie się obszarów depopulacji. Ponadto przemiany społeczno-gospodarcze, które nastąpiły po roku 1989 także miały istotny wpływ na pojawienie się nowych trendów w zachowaniach przestrzennych ludzi. Proces transformacji szczególnie trudny był w województwie warmińsko-mazurskim, a jego zakres i tempo uzależnione było od lokalnie występujących uwarunkowań (Gwiaździńska 2004). Przemiany społeczno-gospodarcze wpłynęły na duże zróżnicowanie gmin wiejskich w zakresie wyposażenia w infrastrukturę techniczną i społeczną oraz problemów społecznych związanych z wysokim bezrobociem strukturalnym, co przyczyniło się do powstania na obszarach wiejskich terenów charakteryzujących się zapaścią demograficzną, niekorzystną strukturą gospodarczą, niskim poziomem infrastruktury technicznej, a także niską jakością życia ludności. Problem ten dotyczył zwłaszcza gmin typowo rolniczych, oddalonych od większych ośrodków miejskich oraz o położeniu przygranicznym, czyli tzw. peryferyjnym, gdzie duży udział stanowiło rolnictwo uspołecznione. Jednocześnie na dalsze dysproporcje w rozwoju gospodarczym obszarów wiejskich województwa warmińsko-mazurskiego może mieć wpływ członkostwo Polski w Unii Europejskiej, bowiem północna granica województwa warmińsko-mazurskiego stanowi obecnie również granicę UE.

Obszary wiejskie województwa warmińsko-mazurskiego w 1988 r. zamieszkiwało 592 206 osób, co stanowiło 42,3 % ludności województwa. W 2009 r. liczba ludności wiejskiej zmalała do 572 779 osób i stanowiła już 40% ludności całego województwa. Największy wpływ na kształtowanie liczby ludności niewątpliwie miał ruch naturalny i ruch migracyjny. Jednocześnie zmiany ludnościowe w gminach wiejskich w województwie warmińsko-mazurskim były zróżnicowane przestrzennie. W celu analizy zmian w rozmieszczeniu ludności obliczono wskaźnik zmian zaludnienia w badanych latach, przyjmując dla czasu wyjściowego (1988) wartość 100. Na jego podstawie można stwierdzić, iż na większości obszaru nastąpiło zmniejszenie liczby ludności, a tylko w 34% gmin wiejskich nastąpił jej wzrost. Największym przyrostem ludności cechowały się gminy położone w bezpośrednim sąsiedztwie Olsztyna, a także dużych miast w skali regionu oraz w pobliżu dróg krajowych nr 7 i 16 przecinających województwo. Z kolei największy ubytek ludności nastąpił przede wszystkim w gminach o charakterze rolniczym, gdzie duży udział stanowiły grunty popegeerowskie, położone w północnej części województwa (ryc. 1).

Zmiany zaludnienia prowadzą jednocześnie do zmian w rozmieszczeniu ludności na obszarach wiejskich, które najlepiej obrazuje gęstość zaludnienia. Według W. Stoli (1998) wskaźnik ten wskazuje między innymi na stopień intensywności zagospodarowania obszaru oraz jest jednym z mierników wska-

Ryc. 1. Zmiana liczby ludności na obszarach wiejskich województwa warmińsko-mazurskiego w latach 1988–2009

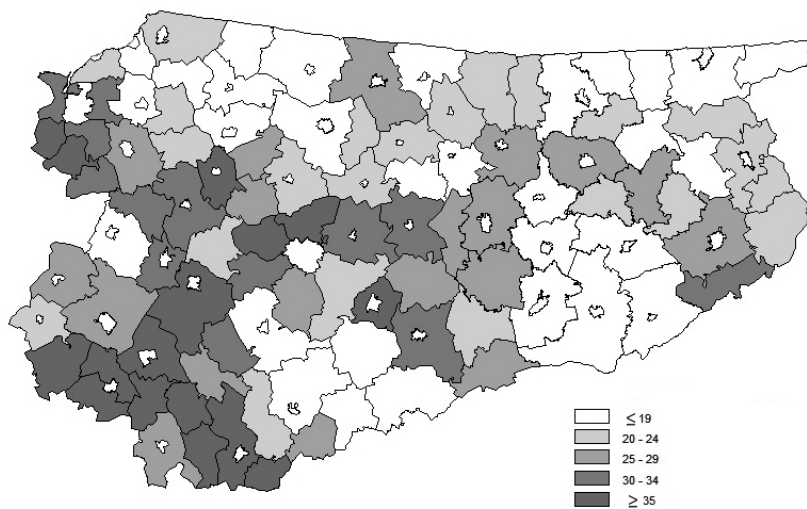
Źródło: www.stat.gov.pl (dostęp: 11 styczeń 2011); Roczniki statystyczne województw: ciechanowskiego, elbląskiego, olsztyńskiego, ostrołęckiego, suwalskiego, toruńskiego, 1989, WUS, Ciechanów, Elbląg, Olsztyn, Ostrołęka, Suwałki, Toruń.

Changed of population on rural areas in warmińsko-mazurskie voivodship, 1988–2009

Source: www.stat.gov.pl (access: 11 january 2011); Statistical Yearbooks of voivodships: Ciechanów, Elbląg, Olsztyn, Ostrołęka, Suwałki, Toruń, 1989, VSO, Ciechanów, Elbląg, Olsztyn, Ostrołęka, Suwałki, Toruń,

zujących na zakres potrzeb i zmian w zagospodarowaniu obszarów wiejskich. Województwo warmińsko-mazurskie zaliczane jest do najsłabiej zaludnionych obszarów w kraju. W 2009 r. gęstość zaludnienia wynosiła 59 os./km² i była ponad dwukrotnie mniejsza niż średnio w kraju (122 os./km²). Rozmieszczenie ludności na obszarach wiejskich nie jest jednak równomierne, na co miały wpływ uwarunkowania przyrodnicze, historyczne oraz społeczno-gospodarcze. W 2009 r. wskaźnik gęstości zaludnienia wahał się od 10 os./km² w gminie Orzysz do 70 os./km² w gminie Iłowo-Osada. Obszary wiejskie o najniższym zaludnieniu (poniżej 19 os./km²) położone są w północnej, wschodniej oraz południowej części województwa. Są to w większości tereny popegeerowskie, a także obszary o dużej lesistości charakteryzujące się częstym występowaniem jezior. Gminy o największym zaludnieniu (powyżej 30 os./km²) są skupione w południowo-zachodniej części województwa w sąsiedztwie drogi nr 7 i nr 16 (ryc. 2).

Ważnym czynnikiem wpływającym na zaludnienie jest przyrost naturalny. Poziom urodzeń jest uzależniony od wielu zmiennych, do których należy zaliczyć przede wszystkim: liczbę kobiet i mężczyzn w wieku prokreacyjnym, zmianę modelu rodziny oraz warunki ekonomiczne. Na liczbę zgonów wpły-

Ryc. 2. Gęstość zaludnienia na obszarach wiejskich województwa warmińsko-mazurskiego w 2009 r. (os./km²)

Źródło: www.stat.gov.pl (dostęp: 11 styczeń 2011)

Population density on rural areas in warmińsko-mazurskie voivodship 2009

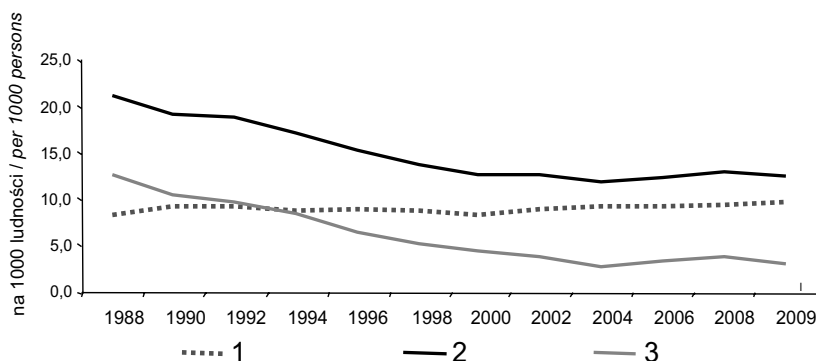
Source: www.stat.gov.pl (access: 11 january 2011)

wają zaś uwarunkowania genetyczne, środowiskowe, a także związane ze stylem życia oraz dostępnością i poziomem opieki medycznej. Obraz tempa wzrostu liczby ludności dla badanej populacji najłatwiej jest przedstawić za pomocą współczynnika przyrostu naturalnego, wyrażonego jako relacja przyrostu naturalnego do liczby ludności (liczony na 1000 ludności).

W województwie warmińsko-mazurskim na obszarach wiejskich nastąpił spadek przyrostu naturalnego z 12,5‰ w 1988 r. do 2,8‰ w 2009 r. Pomimo iż wartość wskaźnika zmalała, to jednak jest on i tak wyższy niż średnio w kraju na obszarach wiejskich, gdzie wynosi 1,2‰. Należy również podkreślić, iż we wszystkich latach analizowanego okresu przyrost naturalny na obszarach wiejskich woj. warmińsko-mazurskiego nie osiągnął wartości ujemnej (ryc. 3)

Jednocześnie w 1988 r. w woj. warmińsko-mazurskim żadna z gmin wiejskich nie uzyskała wartości ujemnej dla przyrostu naturalnego, a jego wielkość wahała się od 4‰ w gminie Węgorzewo do 22,8‰ w gminie Gołdap. Gminy o wysokim przyroście naturalnym położone były głównie

w wschodniej i południowo-wschodniej części województwa, a najniższy przyrost naturalny uzyskały gminy w północnej i południowo-zachodniej jego części (Gwiaździńska 2004); (ryc. 4).

Ryc. 3. Ruch naturalny ludności na obszarach wiejskich województwa warmińsko-mazurskiego w przeliczeniu na 1000 mieszkańców w latach 1988–2009

1 – urodzenia, 2 – zgoni, 3 – przyrost naturalny.

Źródło: Roczniki statystyczne województw: ciechanowskiego, elbląskiego, olsztyńskiego, ostrołęckiego, suwalskiego, toruńskiego, 1989, WUS, Ciechanów, Elbląg, Olsztyn, Ostrołęka, Suwałki, Toruń; Ludność, ruch naturalny i migracje w województwie warmińsko-mazurskim w 2000 r., 2001, US, Olsztyn; Przemiany demograficzne w województwie warmińsko-mazurskim w latach 2002–2009, 2010, US, Olsztyn.

Vital statistics of population on rural areas in warmińsko-mazurskie voivodship per 1000 inhabitants in the years 1988-2009, 1 – birth, 2 – deaths, 3 – natural increase.

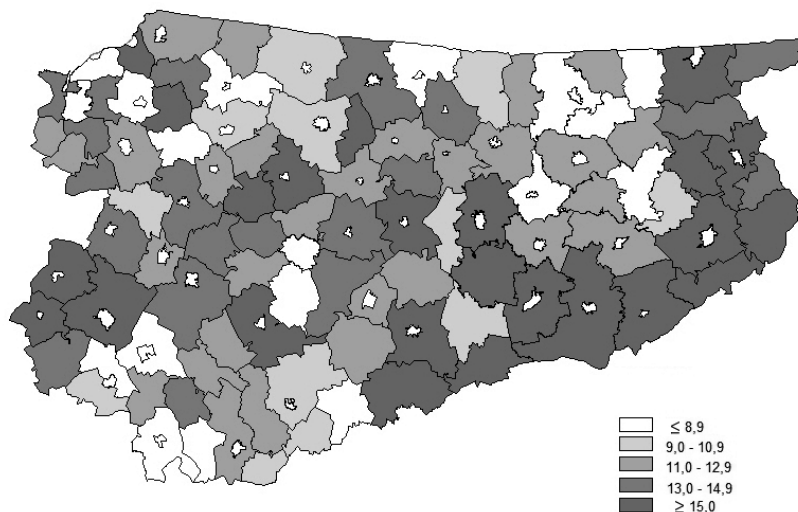
Source: Statistical Yearbooks voivodships: Ciechanów, Elbląg, Olsztyn, Ostrołęka, Suwałki, Toruń, 1989, VSO, Ciechanów, Elbląg, Olsztyn, Ostrołęka, Suwałki, Toruń, Population, natural movement and migration in warmińsko-mazurskie voivodship in 2000, 2001, S.O., Olsztyn, Demographic changes in warmińsko-mazurskie voivodship in 2002-2009, 2010, S.O., Olsztyn.

Powyższa sytuacja uległa pogorszeniu w 2009 r., kiedy to żadna z gmin wiejskich nie uzyskała przyrostu naturalnego powyżej 11‰, a wskaźnik ten wahał się od -5,6‰ w gminie Janowo do 10,3‰ w gminie Gołdap (ryc. 5).

Na podstawie analizy danych należy również zauważyć, że w stosunku do ogólnej liczby gmin wiejskich duży udział stanowią gminy o małym przyroście naturalnym, a równocześnie w 16 gminach wiejskich odnotowano ujemny przyrost naturalny. Obniżenie wartości przyrostu naturalnego spowodowane było przede wszystkim zmniejszeniem liczby urodzeń przy prawie stałej liczbie zgonów.

Na podstawie dynamiki zmian przyrostu naturalnego można stwierdzić, że pomiędzy rokiem 1988 i 2009 we wszystkich gminach wiejskich województwa

warmińsko-mazurskiego nastąpiło jego obniżenie. Analizując przestrzenne zróżnicowanie powyższego wskaźnika można zauważyć, że przede wszystkim problem ten dotyczy gmin wiejskich położonych w północnej i wschodniej części badanego województwa, gdzie jego wartość wynosiła poniżej 9 punktów

Ryc. 4. Przyrost naturalny (na 1000 ludności) na obszarach wiejskich województwa warmińsko-mazurskiego w 1988 r.

Źródło: Roczniki statystyczne województw: ciechanowskiego, elbląskiego, olsztyńskiego, ostrołęckiego, suwalskiego, toruńskiego, 1989, WUS, Ciechanów, Elbląg, Olsztyn, Ostrołęka, Suwałki, Toruń.

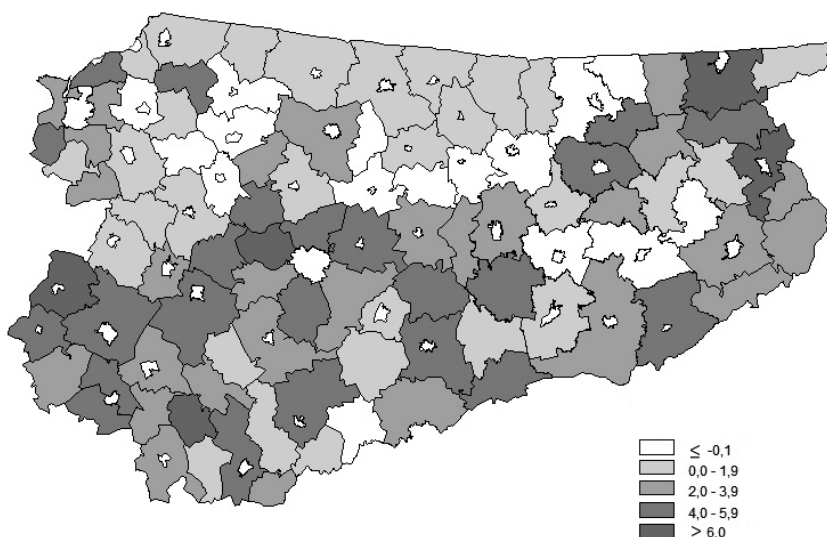
Natural increase (per 1 000 of population) on rural areas in warmińsko-mazurskie voivodship, 1988

Source: Statistical Yearbooks of voivodships: Ciechanów, Elbląg, Olsztyn, Ostrołęka, Suwałki, Toruń, 1989, VSO, Ciechanów, Elbląg, Olsztyn, Ostrołęka, Suwałki, Toruń

procentowych. Zdecydowanie w najkorzystniejszej sytuacji znalazły się gminy położone w środkowej i zachodniej części województwa, gdzie dynamika zmian wynosiła powyżej 40 punktów procentowych a więc spadek przyrostu naturalnego był najniższy, bowiem tylko o 60% w stosunku do 1988 r. (ryc. 6).

Dla rozwoju procesów demograficznych nie bez znaczenia pozostaje fakt, że obszar woj. warmińsko-mazurskiego jest zamieszkały głównie przez ludność napływową. Obecnie na wielkość migracji ma również wpływ przystąpienie Polski w 2004 r. do Unii Europejskiej i otwarcie rynków pracy dla Polaków przez część krajów członkowskich. Analiza rozmiarów migracji ma bardzo duże znaczenie dla oceny sytuacji demograficznej, ponieważ wpływa ona na liczbę i strukturę ludności oraz jej przestrzenne rozmieszczenie, a w pewnej

mierze świadczy też o sytuacji społeczno-gospodarczej regionu. Do analizy procesów demograficznych stosuje się często wskaźnik, przeliczając saldo migracji na 1000 ludności. Na obszarach wiejskich województwa warmińsko-mazurskiego przez cały okres objęty analizą saldo migracji było ujemne, na co wpłynął duży odpływ ludności przy jednoczesnym jej małym napływie.

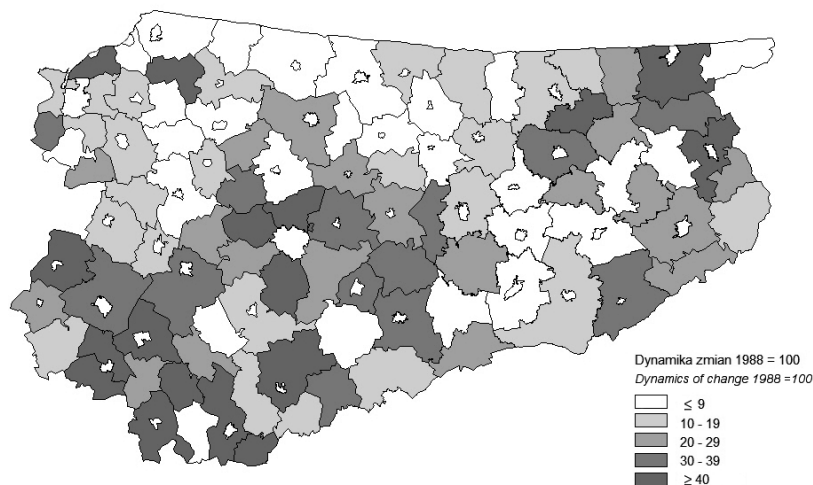
Ryc. 5. Przyrost naturalny (na 1000 ludności) na obszarach wiejskich województwa warmińsko-mazurskiego w 2009 r.

Źródło: www.stat.gov.pl (dostęp: 11 styczeń 2011)

Natural increase (per 1 000 of population) on rural areas in warmińsko-mazurskie voivodship, 2009

Source: www.stat.gov.pl (access: 11 styczeń 2011)

W 1988 r. różnica pomiędzy napływem a odpływem ludności była największa dla całego badanego okresu i saldo migracji na obszarach wiejskich wynosiło aż -16,7 %. Proces ten mógł być efektem nasilonej migracji ludności wiejskiej do miast po roku 1975, jako skutek reformy administracyjnej kraju, w wyniku której utworzono nowe województwa. Na początku lat 90. XX w. zgodnie z krajową tendencją na obszarach wiejskich woj. warmińsko-mazurskiego nastąpiło zahamowanie odpływu ludności do miast, co było spowodowane przede wszystkim ograniczeniami na rynku pracy i rosnącymi kosztami utrzymania w mieście (Bański 2005, 2006).

Ryc. 6. Zmiana przyrostu naturalnego na obszarach wiejskich województwa warmińsko-mazurskiego w latach 1988–2009

Źródło: www.stat.gov.pl (dostęp: 11 styczeń 2011); Roczniki statystyczne województw: ciechanowskiego, elbląskiego, olsztyńskiego, ostrołęckiego, suwalskiego, toruńskiego, 1989, WUS, Ciechanów, Elbląg, Olsztyn, Ostrołęka, Suwałki, Toruń.

Change of natural increase on rural areas in warmińsko-mazurskie voivodship, 1988–2009

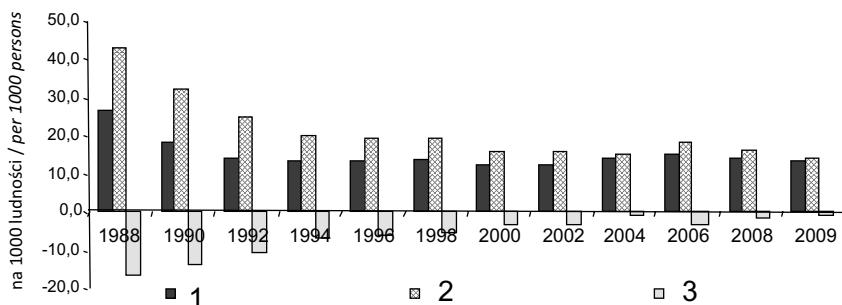
Source: www.stat.gov.pl (access: 11 january 2011); *Statistical Yearbooks of voivodships: Ciechanów, Elbląg, Olsztyn, Ostrołęka, Suwałki, Toruń, 1989, VSO, Ciechanów, Elbląg, Olsztyn, Ostrołęka, Suwałki, Toruń,*

Ponownie ruchy migracyjne nasiliły się po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej ze względu na otwarcie unijnych rynków pracy oraz wprowadzenie możliwości swobodnego przepływu osób. Na obszarach wiejskich województwa warmińsko-mazurskiego przełomowym okazał się rok 2006, kiedy to wyemigrowało najwięcej mieszkańców wsi od 2000 r., a saldo migracji wynosiło -3,4 ‰. Jednak wskutek kryzysu gospodarczego i jego następstw dla rynków pracy wielu krajów, w ostatnich latach badanego okresu saldo migracji systematycznie ulegało zmniejszeniu, by w roku 2009 osiągnąć najniższą wartość -0,8. Skala ruchu migracyjnego na obszarach wiejskich województwa warmińsko-mazurskiego w badanym okresie nie jest duża, co jest charakterystyczne dla regionów słabych ekonomicznie (ryc. 7).

Na obszarach wiejskich woj. warmińsko-mazurskiego w roku 1988 dodatni wskaźnik salda migracji na 1000 ludności uzyskało tylko sześć gmin. Pozostałe gminy wiejskie uzyskały ujemne saldo migracji. Wskaźnik salda migracji o wartości ponad -24,9 ‰ uzyskało aż 18 gmin położonych głównie w północnej części województwa (Gwiazdzińska 2004). Odpływ ludności wiejskiej w województwie warmińsko-mazurskim nastąpił głównie do innych

wsi i stanowił 55,8 % ogółu ludności migrującej, pozostałe 42,4 % ludności migrowało do miasta, a wyjazdy zagranicę stanowiły 1,7%. Najwyższe wartości uzyskały gminy położone przede wszystkim w części środkowej województwa oraz w sąsiedztwie Olsztyna i Elbląga (ryc. 8).

W roku 2009 najwyższą wartość 54,8 uzyskała gmina Stawiguda, a najniższą -11,8 gmina Dubeninki. W omawianym okresie ruchy migracyjne spowodowały zmianę salda migracji z ujemnego na dodatnie w 24 gminach wiejskich. W 2009 r. dodatnie saldo migracji uzyskało 26% gmin, w tym największe w gminach wiejskich sąsiadujących bezpośrednio ze stolicą województwa: Stawiguda (54,8‰), Jonkowo (30,1‰), Gietrzwałd (19,4‰), Dywity (18,7‰), Barczewo (13,1‰). Pozostałe gminy uzyskały saldo ujemne. Najniższy wskaźnik salda migracji na 1000 mieszkańców (więcej niż -7,5) uzyskały gminy położone w części wschodniej województwa, a także rozproszone w jego części południowej (ryc. 9). Niekorzystnym zjawiskiem jest fakt, iż wśród ludności migrującej z obszarów wiejskich przeważają osoby

Ryc. 7. Migracje na obszarach wiejskich województwa warmińsko-mazurskiego w latach 1988-2009

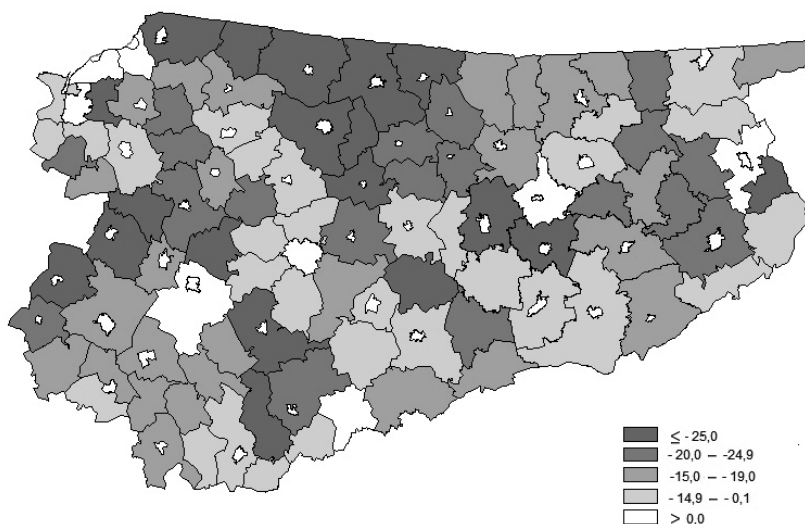
1 – napływ na 1000 ludności, 2 – odpływ na 1000 ludności, 3 – saldo migracji na 1000 ludności.
 Źródło: Roczniki statystyczne i Podstawowe dane województw: ciechanowskiego, elbląskiego, olsztyńskiego, ostrołęckiego, suwalskiego, toruńskiego za lata: 1988,1989,1990,1991,1992, 1993,1994,1995,1996,1997,WUS, Ciechanów, Elbląg, Olsztyn, Ostrołęka, Suwałki, Toruń; Rocznik statystyczny województwa warmińsko-mazurskiego, 1999, 2000, US, Olsztyn; Ludność, ruch naturalny i migracje w województwie warmińsko-mazurskim w 2000 r., 2001, US, Olsztyn; Przemiany demograficzne w województwie warmińsko-mazurskim w latach 2002–2009, 2010, US, Olsztyn.

Migration on rural areas in warmińsko-mazurskie voivodship in the years 1988–2009. 1 – inflow per 1 000 of population, 2 – outflow per 1 000 of population, 3 – net migration per 1000 of population.

Source: Statistical Yearbooks and Basic data voivodships: Ciechanów, Elbląg, Olsztyn, Ostrołęka, Suwałki, Toruń for years: 1988,1989,1990,1991,1992,1993,1994,1995,1996,1997,VSO, Ciechanów, Elbląg, Olsztyn, Ostrołęka, Suwałki, Toruń; Statistical Yearbook of the warmińsko-mazurskie voivodship, 1999, 2000, S.O., Olsztyn; Population, natural movement and migration in warmińsko-mazurskie voivodship in 2000, 2001, S.O., Olsztyn; Demographic changes in warmińsko-mazurskie voivodship in 2002–2009, 2010, S.O., Olsztyn.

młode w wieku 25–29 lat (16,1%). Odpływ ludności wiejskiej w województwie warmińsko-mazurskim w 2009 r. nastąpił głównie do miast, co stanowiło 63,8% ogółu ludności migrującej, pozostałe 33,5% ludności migrowało na wieś oraz za granicę – 2,7%. Biorąc pod uwagę kierunki emigracji zagranicznych, to w 2009 r. krajami do których mieszkańcy wsi województwa warmińsko-mazurskiego wyjeżdżali najczęściej były: Niemcy (58,5%), Stany Zjednoczone Ameryki Północnej (9,7%) i Wielka Brytania (9,2%).

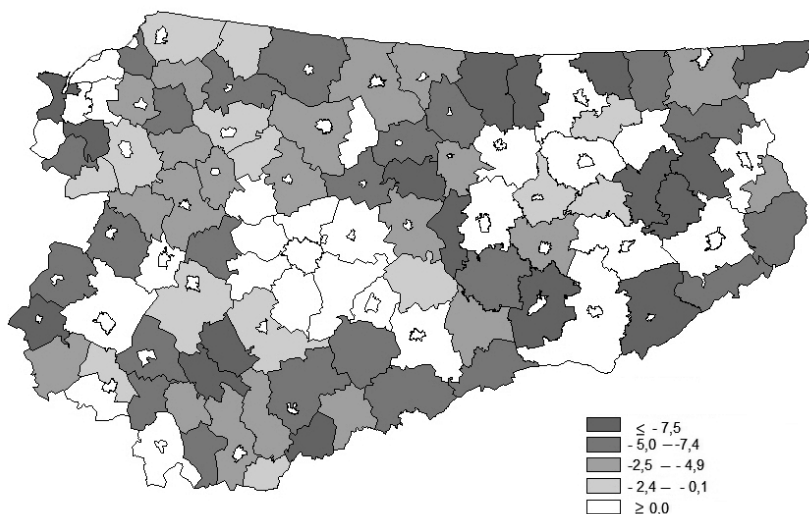
Na podstawie zmiany salda migracji pomiędzy rokiem 1988 i 2009 można stwierdzić, że zmniejszył się odpływ ludności z terenów wiejskich woj. warmińsko-mazurskiego. W 2009 r. na 100 gmin wiejskich w porównaniu z 1988 r. tylko w 4 nastąpiło pogorszenie wskaźnika salda migracji, a w 96 gminach nastąpiła jego poprawa. Gminy, w których nastąpił największy wzrost salda migracji koncentrują się w sąsiedztwie miasta Olsztyn oraz w gmi-

Ryc. 8. Saldo migracji (na 1000 ludności) na obszarach wiejskich województwa warmińsko-mazurskiego w 1988 r.

Źródło: Roczniki statystyczne województw: ciechanowskiego, elbląskiego, olsztyńskiego, ostrołęckiego, suwalskiego, toruńskiego, 1989, WUS, Ciechanów, Elbląg, Olsztyn, Ostrołęka, Suwałki, Toruń.

Net migration (per 1000 of population) on rural areas in warmińsko-mazurskie voivodship, 1988
Source: *Statistical Yearbooks of voivodships: Ciechanów, Elbląg, Olsztyn, Ostrołęka, Suwałki, Toruń, 1989, VSO, Ciechanów, Elbląg, Olsztyn, Ostrołęka, Suwałki, Toruń*

Ryc. 9. Saldo migracji (na 1000 ludności) na obszarach wiejskich województwa warmińsko-mazurskiego w 2009 r.

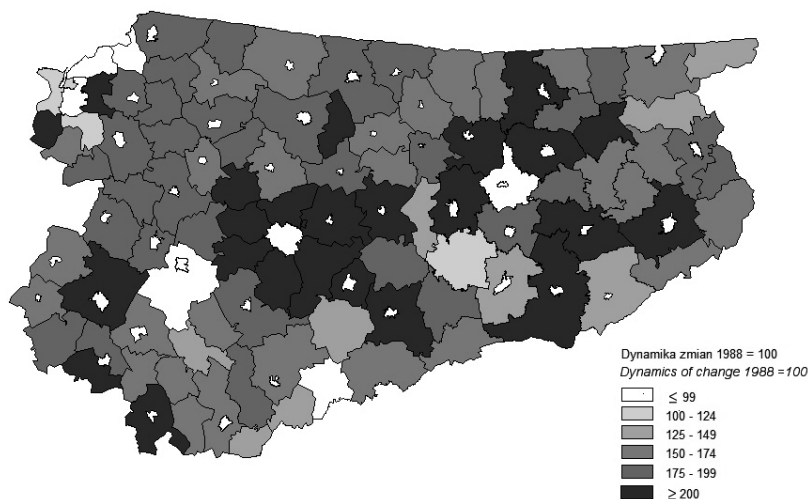
Źródło: www.stat.gov.pl (dostęp: 11 styczeń 2011)

Net migration (per 1000 of population) on rural areas in warmińsko-mazurskie voivodship, 2009

Source: www.stat.gov.pl (access: 11 january 2011)

nach o wysokich walorach przyrodniczych. Zdecydowanie w mniej korzystnej sytuacji znalazły się gminy położone głównie w północnej i północno-zachodniej części województwa, a więc na obszarach związanych głównie z rolnictwem (ryc. 10).

Zmiany w zaludnieniu obszarów wiejskich wywołane nadmiernym odpływem ludności i zmniejszaniem się przyrostu naturalnego przyczyniają się do negatywnych przemian struktury wieku i płci mieszkańców. Podstawową miarą pozwalającą badać strukturę ludności według płci jest współczynnik feminizacji, określający liczbę kobiet przypadającą na 100 mężczyzn. Na podstawie jego wielkości można stwierdzić, że zarówno w 1988, jak i 2009 r. na obszarach wiejskich województwa warmińsko-mazurskiego utrzymywała się niewielka liczbowa przewaga mężczyzn nad kobietami, spowodowana przede wszystkim większą migracją kobiet do miast. Wskaźnik ten na obszarach wiejskich w województwie warmińsko-mazurskim w 1988 r. osiągnął poziom 96,8, a w 2009 r. spadł do 98,1. W 2009 r. najwięcej kobiet na 100 mężczyzn przypadało w gminie Iłowo-Osada – 106,4, a najmniej w gminie Pieniężno – 83,4. Gminy, dla których współczynnik feminizacji wynosił poniżej 95 zlokalizowane były głównie w południowo-wschodniej i północnej części województwa, natomiast w gminach środkowej i zachodniej jego części wynosił powyżej 98.

Ryc. 10. Zmiana salda migracji na obszarach wiejskich województwa warmińsko-mazurskiego w latach 1988–2009

Źródło: www.stat.gov.pl (dostęp: 11 styczeń 2011); Roczniki statystyczne województw: ciechanowskiego, elbląskiego, olsztyńskiego, ostrołęckiego, suwalskiego, toruńskiego, 1989, WUS, Ciechanów, Elbląg, Olsztyn, Ostrołęka, Suwałki, Toruń.

Change of net migration on rural areas in warmińsko-mazurskie voivodship in years 1988–2009
Source: www.stat.gov.pl (access: 11 january 2011); Statistical Yearbooks of voivodships: Ciechanów, Elbląg, Olsztyn, Ostrołęka, Suwałki, Toruń, 1989, VSO, Ciechanów, Elbląg, Olsztyn, Ostrołęka, Suwałki, Toruń,

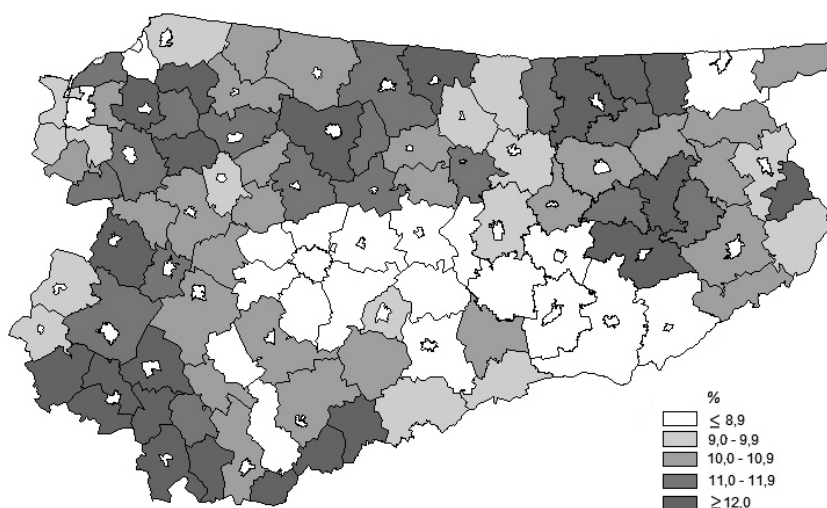
Istotnym elementem procesów ludnościowych są przemiany związane ze strukturą ludności według wieku, a jednym z ważniejszych czynników oceny stanu populacji jest procentowy udział osób w wieku przedprodukcyjnym, produkcyjnym i poprodukcyjnym. Pomiedzy rokiem 1988 a 2009 na obszarach wiejskich woj. warmińsko-mazurskiego nastąpiły niekorzystne zmiany w proporcjach pomiędzy tymi trzema grupami ekonomicznymi ludności. Widoczny jest spadek ludności w wieku przedprodukcyjnym, spowodowany zmniejszeniem liczby urodzeń na korzyść dwóch pozostałych grup, tj. wieku produkcyjnego i poprodukcyjnego.

Analiza struktury ludności obszarów wiejskich woj. warmińsko-mazurskiego według wieku wskazuje, że w analizowanych latach największy udział stanowiły osoby w wieku produkcyjnym. Z danych przedstawionych w tabeli 1 wynika, iż pomiędzy rokiem 1988 i 2009 liczba ludności w wieku przedprodukcyjnym zmniejszyła się o ponad 14%, a główny wpływ na liczebność tej grupy miało zmniejszenie liczby urodzeń. Pomiedzy rokiem 1988 i 2009 we wszystkich gminach wiejskich województwa warmińsko-mazurskiego nastąpił spadek udziału ludności w wieku przedprodukcyjnym.

Tabela 1. Struktura wieku ludności według grup ekonomicznych w 1988 i 2009 r.

Lata	Struktura wieku (%)		
	wiek przedprodukcyjny	wiek produkcyjny	wiek poprodukcyjny
obszary wiejskie Polski			
1988	30,9	54,4	14,6
2009	21,6	62,9	15,5
obszary wiejskie województwa warmińsko-mazurskiego			
1988	34,6	54,9	10,5
2009	23,0	63,6	13,4

Źródło: Roczniki statystyczne województw: ciechanowskiego, elbląskiego, olsztyńskiego, ostrołęckiego, suwalskiego, toruńskiego, 1989, WUS, Ciechanów, Elbląg, Olsztyn, Ostrołęka, Suwałki, Toruń. Przemiany demograficzne w województwie warmińsko-mazurskim w latach 2000–2009, 2010, US, Olsztyn.

Ryc. 11. Ludność w wieku poprodukcyjnym na obszarach wiejskich województwa warmińsko-mazurskiego w 1988 r.

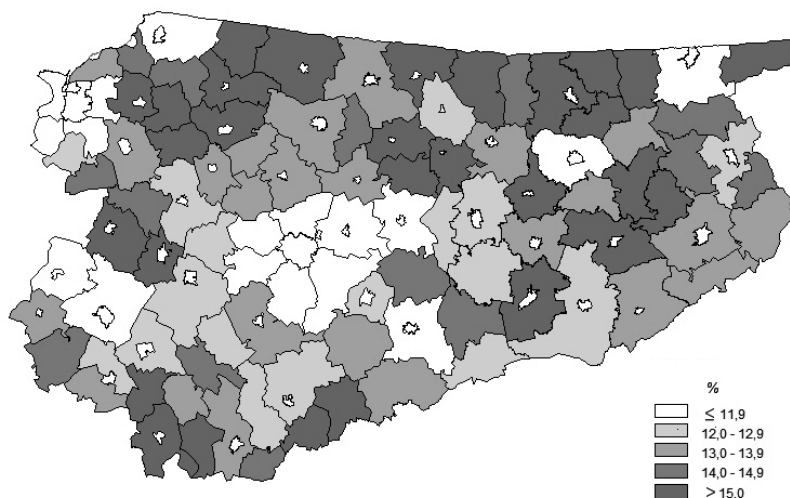
Źródło: Roczniki statystyczne województw: ciechanowskiego, elbląskiego, olsztyńskiego, ostrołęckiego, suwalskiego, toruńskiego, 1989, WUS, Ciechanów, Elbląg, Olsztyn, Ostrołęka, Suwałki, Toruń.

Post-working age population on rural areas in warmińsko-mazurskie voivodship, 1988

Source: Statistical Yearbooks of voivodships: Ciechanów, Elbląg, Olsztyn, Ostrołęka, Suwałki, Toruń, 1989, VSO, Ciechanów, Elbląg, Olsztyn, Ostrołęka, Suwałki, Toruń

Analizując przestrzenne zróżnicowanie tego wskaźnika, można zauważyć, że najbardziej korzystne wartości w 1988 r. miały gminy wiejskie, położone w całym pasie południowym województwa oraz w części środkowej. Najniższy udział ludności w wieku przedprodukcyjnym występował w gminach położonych w części północnej (ryc. 11).

W badanym okresie nastąpił również wzrost udziału ludności w wieku poprodukcyjnym o prawie 3%, co wskazuje na postępujący proces starzenia się społeczeństwa. Problem ten dotyczy głównie gmin wiejskich położonych w północnej i wschodniej części badanego województwa, gdzie udział ludności w wieku poprodukcyjnym był najwyższy, a jednocześnie najniższy udział ludności w wieku przedprodukcyjnym. Oznacza to bowiem bardzo niekorzystne relacje pomiędzy tymi dwiema grupami. Gminy wiejskie, w których udział osób starszych w ogólnej liczbie ludności był najniższy, położone były głównie w środkowej i zachodniej części województwa oraz w sąsiedztwie Olsztyna i Elbląga (ryc. 12).

Ryc. 12. Ludność w wieku poprodukcyjnym na obszarach wiejskich województwa warmińsko-mazurskiego w 2009 r.

Źródło: www.stat.gov.pl (dostęp: 11 styczeń 2011)

Post-working age population on rural areas in warmińsko-mazurskie voivodship, 2009

Source: www.stat.gov.pl (access: 11 january 2011)

Przemiany związane z procesem starzenia się społeczeństwa ilustruje współczynnik obciążenia demograficznego, jako relacja liczby osób w wieku nieprodukcyjnym (przedprodukcyjnym i poprodukcyjnym) na 100 osób w wieku produkcyjnym.

Na obszarach badanego województwa wskaźnik ten pomiędzy 1988 i 2009 rokiem zmniejszył się z 82,3 do 57,3. Jego zmiana jest wywołana z jednej strony zmianami korzystnymi (wzrost udziału w ogólnej liczbie ludności osób w wieku produkcyjnym), jak i niekorzystnymi (spadek udziału osób w wieku przedprodukcyjnym).

Na podstawie analizy struktury według płci i wieku w 2009 r. widoczne są zachodzące przemiany demograficzne w strukturze ludności wiejskiej województwa warmińsko-mazurskiego. Na liczebność poszczególnych roczników wieku ludności mają wpływ przede wszystkim wyże demograficzne z lat pięćdziesiątych oraz przełomu lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku. Obecny wzrost liczby dzieci w wieku 0–4 w stosunku do lat wcześniejszych jest rezultatem cyklicznego występowania wyżów demograficznych. Za niepokojące zjawisko należy uznać natomiast wzrost liczby mieszkańców w wieku 65 lat i więcej w stosunku do ogółu ludności. Proporcje pomiędzy liczbą kobiet i mężczyzn zmieniają się wraz z wiekiem ludności. Na obszarach wiejskich przewaga liczebna kobiet nad mężczyznami występuje w grupie wieku od 61 lat, co jest wynikiem nadumieralności mężczyzn. W młodszych rocznikach wieku występuje sytuacja odwrotna spowodowana większą liczbą urodzeń chłopców niż dziewczynek.

Potencjał demograficzny obszarów wiejskich województwa warmińsko-mazurskiego

W celu wyznaczenia obszarów charakteryzujących się zapaścią demograficzną najpierw dokonano analizy przemian ludnościowych zachodzących na obszarach wiejskich województwa warmińsko-mazurskiego pomiędzy rokiem 1988 i 2009. W następnej kolejności obliczono mierniki charakteryzujące potencjał demograficzny w poszczególnych gminach wiejskich:

- gęstość zaludnienia, 1988, 2009
- przyrost naturalny na 1000 ludności, 1988, 2009
- saldo migracji na 1000 ludności, 1988, 2009
- udział procentowy ludności w wieku poprodukcyjnym do ludności ogółem, 1988, 2009.

W celu wyznaczenia klas ze względu na zróżnicowany potencjał demograficzny wykorzystano metodę Perkala, która pozwala na porównanie poszczególnych mierników i otrzymanie jednego syntetycznego wskaźnika. Na podstawie ww. mierników dla każdej z gmin wiejskich obliczony został jej potencjał demograficzny dla roku 1988 i 2009. Następnie wyznaczono cztery klasy zróżnicowane pod względem wielkości potencjału demograficznego,

takie same dla roku 1988 i 2009. W zależności od uzyskanej wartości gmina mogła być zakwalifikowana od klasy I – najbardziej korzystny potencjał demograficzny po klasę IV – najmniej korzystny potencjał demograficzny (tab. 2, ryc. 13, 14).

Tabela 2. Klasyfikacja gmin wiejskich pod względem potencjału demograficznego w województwie warmińsko-mazurskim w 1988 i 2009 r.

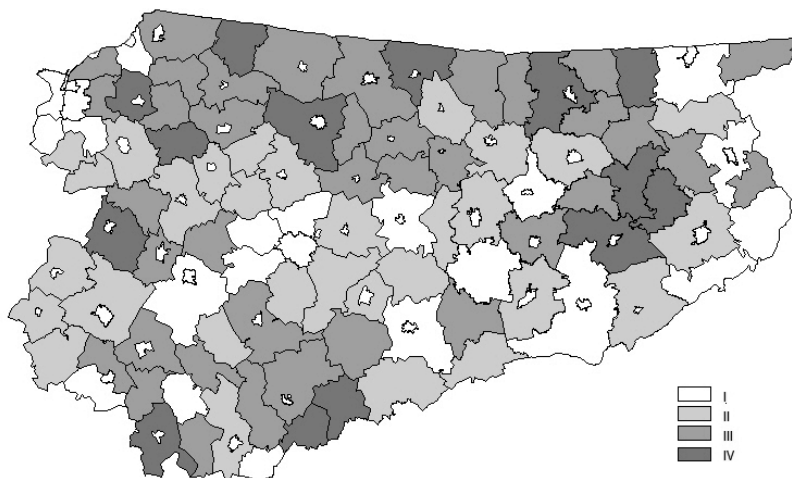
Klasy	1988	2009	Zmiana
	liczba gmin		
Klasa I	18	20	wzrost
Klasa II	31	27	spadek
Klasa III	37	23	spadek
Klasa IV	14	30	wzrost
Razem	100	100	-

Źródło: Opracowanie własne.

Klasę I stanowią gminy wiejskie o najwyższym potencjale demograficznym, gdzie uzyskane przez nie wartości były przeważnie dla trzech, a nawet czterech wskaźników na cztery analizowane powyżej średniej dla obszarów wiejskich w województwie. Gminy te charakteryzowały się wysokim przyrostem naturalnym i saldem migracji oraz niskim udziałem ludności w wieku poprodukcyjnym oraz średnią gęstością zaludnienia. W 1988 r. na obszarach wiejskich do klasy I należało 18 gmin położonych głównie w środkowej i wschodniej części województwa. W 2009 r. w 10 gminach położonych w części zachodniej województwa odnotowano wzrost potencjału demograficznego, pozwalający na przekwalifikowanie ich do klasy I. Jednocześnie 8 gmin położonych głównie w części wschodniej województwa ze względu na mniej korzystne wartości zmieniło klasę na niższą. Ostatecznie jednak liczba gmin, które zakwalifikowały się do klasy I pomiędzy rokiem 1988 a 2009 wzrosła, co należy uznać za sytuację korzystną.

Klasę II stanowią gminy wiejskie o średnim potencjale demograficznym, gdzie uzyskane przez nie wartości były przeważnie dla dwóch lub trzech wskaźników na cztery analizowane powyżej średniej dla obszarów wiejskich w województwie. Gminy te charakteryzowały się: niskim udziałem ludności w wieku poprodukcyjnym i zbliżonym do wartości średniej przyrostem naturalnym oraz saldem migracji i gęstością zaludnienia. W 1988 r. do tej klasy zakwalifikowało się 31 gmin wiejskich równomiernie rozproszonych w całym województwie poza jego częścią północną.

W 2009 r. liczba gmin w tej klasie spadła do 26, a jednocześnie zmiany spowodowane przekwalifikowaniem do klasy wyższej (6 gmin) lub niższych (5 gmin) przyczyniły się do większego ich skoncentrowania w części północno-zachodniej i pasie południowym województwa.

Ryc. 13. Potencjał demograficzny obszarów wiejskich województwa warmińsko-mazurskiego w 1988 r.

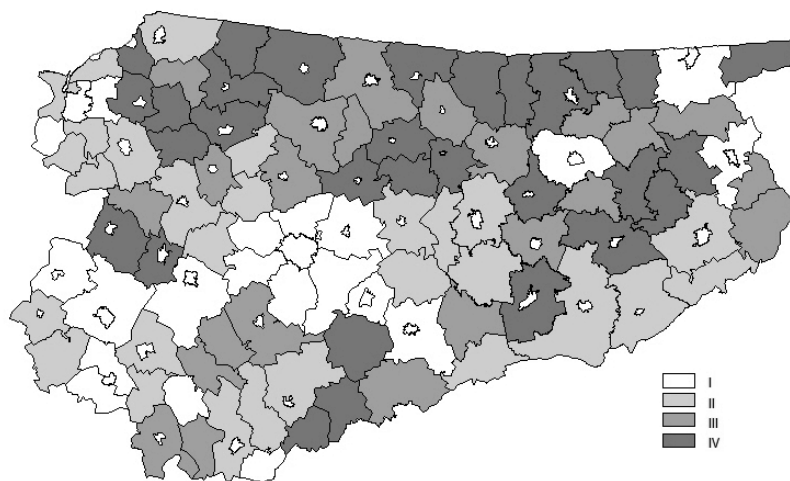
Źródło: www.stat.gov.pl (dostęp: 11 styczeń 2011); Roczniki statystyczne województw: ciechanowskiego, elbląskiego, olsztyńskiego, ostrołęckiego, suwalskiego, toruńskiego, 1989, WUS, Ciechanów, Elbląg, Olsztyn, Ostrołęka, Suwałki, Toruń.

Deomographic potential on rural areas in warmińsko-mazurskie voivodship 1988

Source: www.stat.gov.pl (access: 11 january 2011); Statistical Yearbooks of voivodships: Ciechanów, Elbląg, Olsztyn, Ostrołęka, Suwałki, Toruń, 1989, VSO, Ciechanów, Elbląg, Olsztyn, Ostrołęka, Suwałki, Toruń,

Klasę III stanowią gminy wiejskie o niskim potencjale demograficznym, gdzie uzyskane przez nie wartości były przeważnie dla jednego lub dwóch wskaźników na cztery analizowane powyżej średniej dla obszarów wiejskich w województwie. Gminy te charakteryzowały się zbliżonym do wartości średniej przyrostem naturalnym, gęstością zaludnienia i udziałem ludności w wieku poprodukcyjnym oraz niskim saldem migracji poniżej wartości średniej. W 1988 r. klasa III z liczbą 37 gmin była najliczniejszą wśród wszystkich klas, a gminy były skoncentrowane w części północnej, północno-wschodniej województwa oraz na południowy zachód od Olsztyna. W 2009 r. liczba gmin w tej klasie spadła do 26. Zmianę tę można by było uznać za korzystną, gdyby nie fakt, iż spowodowana była wzrostem gmin w klasie IV. Jednocześnie nie nastąpiła zmiana ich rozmieszczenia w porównaniu z 1988 r., a jedynie ich mniejsza koncentracja.

Klasę IV stanowią gminy wiejskie charakteryzujące się zapaścią demograficzną, gdzie uzyskane przez nie wartości tylko w przypadku kilku gmin były dla jednego lub dwóch wskaźników na cztery analizowane powyżej

Ryc. 14. Potencjał demograficzny na obszarach wiejskich województwa warmińsko-mazurskiego w 2009 r.

Źródło: www.stat.gov.pl (dostęp: 11 styczeń 2011)

Demographic potential on rural areas in warmińsko-mazurskie voivodship 2009

Source: www.stat.gov.pl (access: 11 january 2011).

średniej dla obszarów wiejskich w województwie. Gminy te charakteryzowały się wysokim udziałem ludności w wieku poprodukcyjnym, przeważnie niską gęstością zaludnienia oraz przyrostem naturalnym i saldem migracji poniżej wartości średniej w województwie. W 1988 r. do tej klasy zakwalifikowało się tylko 14 gmin i poza trzema gminami rozproszone były w części północnej województwa. W 2009 r. liczba gmin zakwalifikowanych do tego typu wzrosła ponad dwukrotnie, do 30 gmin, co niewątpliwie świadczy o coraz większym zawansowaniu negatywnych zmian w procesach demograficznych, które skumulowały się w części północnej województwa.

Na obszarach wiejskich województwa warmińsko-mazurskiego w badanym okresie przemiany demograficzne charakteryzowały się dużym natężeniem i przebiegały dwukierunkowo. Wzrost potencjału demograficznego nastąpił przede wszystkim w gminach wiejskich położonych w sąsiedztwie miasta Olsztyna, w pobliżu dróg krajowych nr 7 i 16. Wyżej wymienione gminy cechuje najwyższa koncentracja podmiotów gospodarczych na 10 tys. mieszkańców, a także rozwój wielofunkcyjny. Zarówno w 1988, jak i 2009 r. do klasy I zakwalifikowały się gminy, w których przeważała funkcja pozarolnicza (przemysłowa, mieszkalna i usługowa). Depresja demograficzna występuje zaś w gminach wiejskich położonych w północnej części województwa, a jednocześnie w strefie przygranicznej, co nie pozostaje

bez znaczenia na ich rozwój, gdyż pod względem funkcjonalnym są to głównie gminy rolnicze. Jednocześnie duży udział gruntów popegeerowskich w powierzchni ogólnej tych gmin spowodował, iż najtrudniej przystosowywały się one do warunków gospodarki rynkowej po roku 1989. Skutkiem procesu transformacji było stosunkowo wysokie bezrobocie, brak miejsc pracy, słaby rozwój przedsiębiorczości oraz niski poziom infrastruktury technicznej tego obszaru. Niekorzystne przemiany demograficzne zachodzące w części północnej województwa wynikały więc zarówno z trudnej sytuacji społeczno-ekonomicznej, jak i peryferyjnego położenia tego terenu w stosunku do stolicy regionu oraz centralnych ośrodków administracyjnych. Istnieje duże prawdopodobieństwo, że proces ten może się pogłębiać, ponieważ północna granica badanego województwa stanowi obecnie również granice Unii Europejskiej w części wschodniej Europy.

Podsumowanie i wnioski

Na podstawie przeprowadzonych badań można stwierdzić, że pomiędzy rokiem 1988 a 2009 zarysowały się niekorzystne trendy demograficzne w woj. warmińsko-mazurskim. Ocenę tych zmian przeprowadzono na podstawie potencjału demograficznego gmin wiejskich w 1988 i 2009 r. Na podstawie uzyskanych wyników wyznaczono gminy wiejskie, które charakteryzują się trudną sytuacją demograficzną. Problem ten dotyczy zwłaszcza gmin położonych w północnej części województwa warmińsko-mazurskiego o położeniu przygranicznym, oddalonych od większych ośrodków miejskich. Są to przede wszystkim gminy o charakterze rolniczym, gdzie w przeszłości duży udział w powierzchni ogólnej gmin stanowiły grunty popegeerowskie. Restrukturyzacja rolnictwa państwowego okazała się szczególnie trudna do przeprowadzenia. Wskutek likwidacji PGR-ów znaczna część ludności straciła pracę, bez perspektywy na zatrudnienie w innym charakterze, co spowodowało zasilenie przez nich szeregów bezrobotnych. Powyżej opisana sytuacja spowodowała, że gminy popegeerowskie stały się mało atrakcyjne, jako miejsce do zamieszkania. Ta niekorzystna sytuacja społeczno-gospodarcza przełożyła się na uwarunkowania demograficzne. Na tle innych gmin wiejskich w województwie warmińsko-mazurskim gminy popegeerowskie cechują się: wysokim udziałem ludności w wieku poprodukcyjnym, przeważnie niską gęstością zaludnienia, przyrostem naturalnym i saldem migracji. Jednocześnie gminy te charakteryzują się największym spadkiem liczby ludności pomiędzy rokiem 1988 i 2009, co niewątpliwie świadczy o coraz większym zawansowaniu negatywnych zmian w procesach demograficznych, które skumulowały się w części północnej województwa. Istotnym elementem

rozwoju gospodarczego, który mógłby wpłynąć na zahamowanie procesów depopulacji jest niewątpliwie rozwój pozarolniczej działalności gospodarczej, która z jednej strony tworzy nowe miejsca pracy, z drugiej zaś prowadzi do poprawy sytuacji dochodowej ludności. Jednak istotną barierą ograniczającą rozwój przedsiębiorczości jest niski poziom wykształcenia ludności i zły stan infrastruktury technicznej. Jednocześnie niekorzystna sytuacja demograficzna tych gmin wpływa na ich małą atrakcyjność w procesie pozyskiwania kapitału i nowych inwestycji. Powyższe uwarunkowania powodują więc słabe szanse na szybki rozwój północnej części województwa. W konsekwencji stan taki może prowadzić do zwiększenia się na niekorzyść dystansu w rozwoju społeczno-gospodarczym gmin wiejskich w województwie, co z kolei może pogłębić ich peryferyjny charakter.

Literatura

- Bański J., 2005, *Przestrzenny wymiar współczesnych procesów na wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, 9, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa.
- Beba B., Pijanowska J., 1998, *Demograficzne uwarunkowania rozwoju kultury na Warmii i mazurach*, [w:] *Tożsamość kulturowa społeczeństwa Warmii i Mazur*, Olsztyńskie Studia Towarzystwa Naukowego i OBN im. W. Kętrzyńskiego, 1, Olsztyn.
- Eberhardt P., 1989, *Regiony wyludniające się w Polsce*, Prace Geograficzne, IGiPZ PAN, 148, Warszawa.
- Gwiazdzińska M., 2004, *Przemiany społeczno-gospodarcze obszarów wiejskich województwa warmińsko-mazurskiego*, Rozprawy i Materiały Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie, 221, Edycja wspólna Towarzystwa Naukowego i Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, Olsztyn.
- Kołodziejczyk D., 2002, *Problemy społeczne wsi i rolnictwa w Polsce*, [w:] J. Bański, E. Rydz (red.), *Ocena potencjału demograficznego gmin w Polsce (w aspekcie ilościowym i jakościowym)*, Studia Obszarów Wiejskich, 2, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa, s. 19–30.
- Michniewska-Szczepkowska B., Szczepkowski B., 1990, *Sytuacja demograficzna obszarów wiejskich województw olsztyńskiego, suwalskiego, elbląskiego oraz gmin do nich przyległych*, [w:] *Wiejskie obszary wyludniające się Polski północno-wschodniej*, Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, Olsztyn.
- Stola W., 1998, *Ludność wiejska Polski – przemiany struktury demograficznej i społeczno-zawodowej*, Zeszyt IGiPZ PAN, 56, Warszawa.
- Bański J., 2006, *Geografia polskiej wsi*, PWE, Warszawa.

Summary

The aim of this study is to analyze the changes that take place in the demographic processes in rural areas of the Warmińsko-Mazurskie Voivodship between 1988 and 2009. Evaluation of these changes was based on the demographic potential of rural communes in 1988 and 2009. Based on the results obtained in the rural communes, the situation there is characterized by a demographic collapse, which is a direct result of their peripheral location. This problem affects especially the *bordeland* municipalities located in the northern part of the Warmińsko-Mazurskie Voivodship, as well as those situated far from its urban centers. Unfavorable demographic situation of these communities and their low socio-economic level of development cause that they are much less attractive in terms of raising the capital and attracting new investments. Consequently, this state of affairs tends to aggravate the distance to the detriment of rural communes' socio-economic development in the Warmińsko-Mazurskie Voivodship, which in turn may reinforce their peripheral character.

Monika WESOŁOWSKA
Zakład Geografii Społeczno-Ekonomicznej
Wydział Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej UMCS
Al. Kraśnicka 2 c,d, 20-718 Lublin
monika.wesolowska@umcs.pl

Mieszkania niezamieszkane na obszarach peryferyjnych Lubelszczyzny

Unoccupied dwellings in peripheral areas of the Lublin region

Zarys treści: Województwo lubelskie zaliczane jest do obszarów peryferyjnych, głównie za sprawą dominującego zatrudnienia w nieefektywnym rolnictwie. Dodatkowym problemem tego obszaru jest depopulacja, która skutkuje przemianami w sieci osadniczej, pojawianiem się opustoszałych budynków mieszkalnych. Praca ukazuje potencjał osadniczy znajdujący się we wsiach województwa. Niezamieszkałe, opuszczone domy mogą przyczynić się do poprawy sytuacji mieszkańców wsi. Proces wykupu i modernizacji domów na peryferyjnych obszarach wiejskich Lubelszczyzny już się rozpoczął. Dostosowywanie substancji osadniczej do wymagań nabywców przebiega zwykle z poszanowaniem miejscowych tradycji budowlanych.

Słowa kluczowe: województwo lubelskie, mieszkania niezamieszkałe, drugie domy.

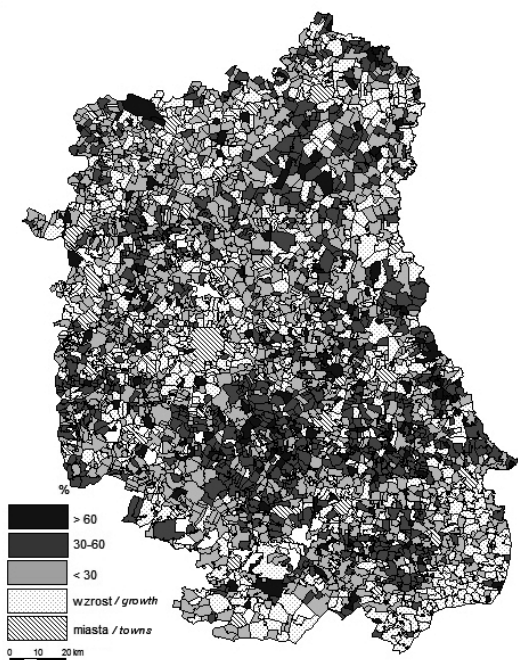
Wprowadzenie

Województwo lubelskie zaliczane jest ze względu na marginalizację społeczno-ekonomiczną do tzw. obszarów peryferyjnych (*Raporty 2009*). Zasadniczą przyczyną takiego stanu rzeczy jest charakter regionu, z dominującym zatrudnieniem w sektorze I, w którym produkcja rolna jest nieefektywna. Dominują małe gospodarstwa, niezdolne do podjęcia towarowej produkcji i udziału w gospodarce rynkowej. Dodatkowym problemem jest przeludnienie agrarne oraz bezrobocie ukryte w rolnictwie. Bardzo niski poziom rozwoju gospodarczego silnie odbija się na jakości życia mieszkańców, w wielu sołectwach występuje zjawisko ubóstwa materialnego. Dodatkowym problemem jest postępujące starzenie się społeczności wiejskiej oraz pustoszenie niektórych obszarów.

Celem pracy jest ukazanie potencjału osadniczego znajdującego się we wsiach Lubelszczyzny. Niezamieszkałe, opuszczone domy mogą przyczynić się do poprawy sytuacji mieszkańców, do ekonomicznego wzmocnienia wiejskich obszarów zmarginalizowanych. Dzięki przyjezdnym na obszary wiejskie, głównie mieszkańcom miast, miejscowy krajobraz może zostać ocalony. Z drugiej jednak strony napływ „obcych” na tereny wiejskie stanowić może zagrożenie dla wielu wartości kulturowych, społecznych i przestrzennych, gdyż turystyka opiera się zwykle na konsumpcji zasobów, co nieuchronnie pociąga za sobą utowarowienie krajobrazu i dziedzictwa kulturowego (Raszeja 2009).

Skala wyludniania się wsi lubelskiej

Depopulacja jest jednym z pierwszych symptomów depresji, a jej konsekwencje są trudne do usunięcia. W województwie lubelskim w latach 1950–2002 spadek liczby ludności odnotowało aż 2477 wsi (71% wszystkich). W 232 jednostkach liczba ludności obniżyła się o ponad 60%, w kolejnych 941 sołectwach odnotowano spadek w przedziale 30–60%. Wsiami o największej skali depopulacji cechują się powiaty: chełmski, hrubieszowski, kraśnicki, łukowski i tomaszowski (ryc.1).

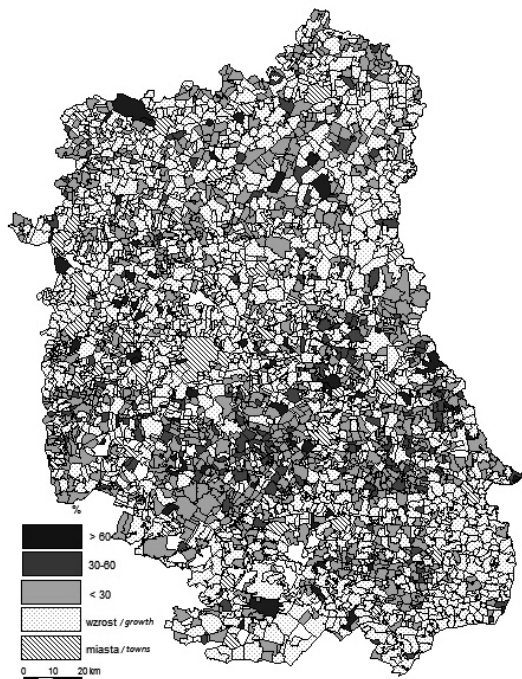
Ryc.1. Spadek liczby ludności we wsiach województwa lubelskiego w latach 1950–2002 (%)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie materiałów statystycznych GUS.

Decrease in number of population in villages of Lublin Province in the years 1950–2002 (%)

Source: author's own calculation on the basis of data of the Central Statistical Office.

Bezpośrednim skutkiem wyludniania się terenów wiejskich są między innymi przemiany w sieci osadniczej. W ponad 40% sołectw wiejskich województwa lubelskiego (1378 wsi) odnotowano od 1950 r. rzeczywisty ubytek mieszkań. Najwięcej mieszkań zniknęło we wsiach powiatu chełmskiego i kraśnickiego (ryc. 2).

Ryc.2. Spadki liczby mieszkań we wsiach województwa lubelskiego w latach 1950–2002 (%)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie materiałów statystycznych GUS.

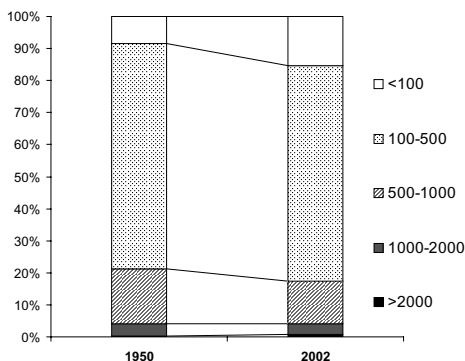
Decreases in number of dwellings in villages of Lublin Province in the years 1950–2002 (%)

Source: author's own calculation on the basis of data of the Central Statistical Office.

Obecnie województwo lubelskie charakteryzuje się znacznym rozproszeniem wiejskiej sieci osadniczej. Ponad 82% wsi lubelskich liczy poniżej 500 osób (w tym aż 15,3% to jednostki z zaludnieniem poniżej 100 mieszkańców). Wsie duże, liczące powyżej 2000 osób, zamieszkuje niespełna 0,7% ludności wiejskiej Lubelszczyzny. W porównaniu z 1950 r. wzrasta udział wsi małych i bardzo małych (ryc. 3), co jest spowodowane wspomnianymi wyżej procesami. Można przewidywać, że kolejne lata przyniosą dalsze rozrzedzanie wiejskiej sieci osadniczej.

Konsekwencją wyludniania się obszarów wiejskich jest pojawianie się opustoszałych budynków mieszkalnych. Według definicji Głównego Urzędu Statystycznego za mieszkanie niezamieszkane uznaje się takie, w którym podczas Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań nie spisano żadnej osoby ani jako mieszkającej stale, ani jako przebywającej czasowo (*Mieszkania niezamieszkane...* 2003). Według przeznaczenia mieszkania niezamieszkane dzieli się na:

- przeznaczone do stałego zamieszkania,
- przeznaczone do czasowego (sezonowego) przebywania (tzw. drugie mieszkania),
- przeznaczone wyłącznie do prowadzenia działalności gospodarczej,
- przeznaczone do rozbiórki bądź opuszczone (z różnych przyczyn i nie ustalono, czy będą rozebrane czy wykorzystywane do innych celów).

Ryc. 3. Zaludnienie wsi w województwie lubelskim w 1950 i 2002 r. (udział %)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie materiałów statystycznych GUS.

Rural population in Lublin Province in 1950 and 2002 (% share)

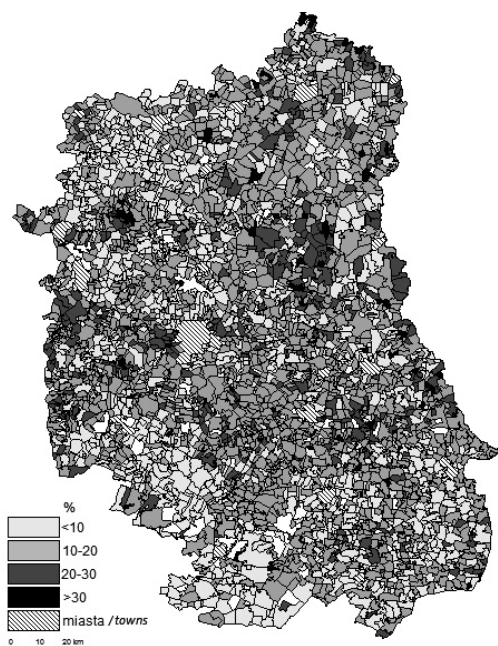
Source: author's own calculation on the basis of data of the Central Statistical Office.

Mieszkania niezamieszkane w województwie lubelskim na tle kraju

Według Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań przeprowadzonego w 2002 r. na obszarach wiejskich kraju znajdowało się 350 tys. mieszkań niezamieszkałych (8,4% ogółu mieszkań na wsi). We wsiach województwa lubelskiego odsetek takich mieszkań był wyższy niż średnia krajowa i wynosił 10,6%, co plasowało województwo na 3 miejscu (wspólnie z woj. mazowieckim), za wsiami województwa podlaskiego (13,5%) i łódzkiego (11,1%). Najwięcej mieszkań niezamieszkałych we wsiach województwa lubelskiego, w odniesieniu do wszystkich mieszkań, znajdowało się w powiecie białskim, chełmskim, hrubieszowskim, krasnostawskim, parczewskim, tomaszowskim, włodawskim i zamojskim (ryc. 4). Trzeba jednak pamiętać, że dużą grupę mieszkań niezamieszkałych stanowiły mieszkania przeznaczone do stałego zamieszkania. Były to mieszkania będące w trakcie zmiany lokatora, mieszkania nowe, jeszcze nie zasiedlone, znajdujące się w budynkach budowanych i rozbudowanych, mieszkania będące w remoncie.

W województwie lubelskim na obszarach wiejskich było ich 37,8% (ok. 12 tys. domów niezamieszkanych), wobec 45,9% na polskiej wsi.

Niezbyt liczną grupę stanowiły mieszkania wykorzystywane wyłącznie do prowadzenia działalności gospodarczej. Do tej grupy zakwalifikowano tylko te mieszkania, które zostały na trwale przystosowane do takiej działalności. Na obszarach wiejskich województwa lubelskiego znajdowało się ich zaledwie 253 (co stanowiło 8,9% takich mieszkań na wsi polskiej).

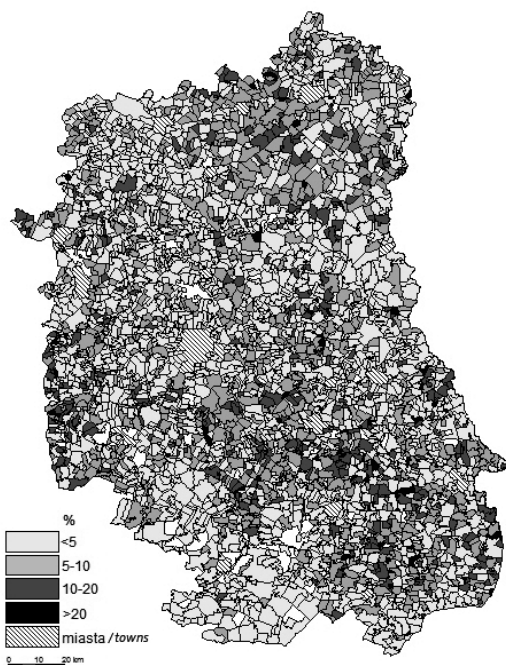
Ryc.4. Mieszkania niezamieszkane w sołectwach lubelskich w 2002 r. (% wszystkich domów)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie materiałów statystycznych GUS.

Dwellings unoccupied in villages of Lublin Province in 2002 (% of all houses)

Source: author's own calculation on the basis of data of the Central Statistical Office.

Kolejną grupę zasobów niezamieszkanymi stanowią mieszkania przeznaczone do rozbiórki oraz mieszkania opuszczone. Podczas spisu powszechnego nie ustalano przeznaczenia mieszkań opuszczonych. Mogą one zostać rozebrane, przeznaczone na cele niemieszkalne, bądź też będą wykorzystywane jako drugie mieszkania. Mieszkań przeznaczonych do rozbiórki i opuszczonych stwierdzono na obszarach wiejskich województwa lubelskiego blisko 16 tys., stanowiły one 41,8% budynków niemieszkalnych znajdujących się we wsiach lubelskich (w kraju ok. 90 tys. – 25,8% budynków niezamieszkanymi na terenach wiejskich). W niektórych wsiach powiatu bialskiego, chełmskiego, hrubieszowskiego, krasnostawskiego, opolskiego i tomaszowskiego co piąty budynek mieszkalny na wsi zaklasyfikowany został do tej grupy (ryc. 5).

Ryc. 5. Mieszkania przeznaczone do rozbiórki i opuszczone w sołectwach województwa lubelskiego w 2002 r. (% wszystkich budynków mieszkalnych)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie materiałów statystycznych GUS.

Dwellings for demolition and abandoned dwellings in villages of Lublin Province in 2002 (% of all dwellings)

Source: author's own calculation on the basis of data of the Central Statistical Office

Przekształcenia osadnictwa wiejskiego we wsiach peryferyjnych

Współczesna transformacja przestrzeni osadniczej wsi coraz częściej dokonuje się pod wpływem drugich domów, za sprawą których funkcja letniskowa coraz częściej przekształca się w funkcję mieszkaniową. Z badań wielu autorów wynika, że obszarami szczególnej koncentracji osadnictwa rekreacyjnego są strefy podmiejskie oraz tereny odznaczające się dużą atrakcyjnością przyrodniczą (Krysiak 2009, Wesołowska 2006). Na tych obszarach rozwój funkcji rekreacyjno-wypoczynkowej spowodował spadek znaczenia funkcji rolniczej. Jednocześnie coraz częściej osadnictwo rekreacyjne koncentruje się na obszarach o niewielkim potencjale produktywności biotycznej. Na tych terenach brak opłacalności użytkowania rolniczego spowodował zainteresowanie rolników sprzedażą gruntów na cele rekreacyjne. Konsekwencją tej sytuacji jest obserwowane współwystępowanie działek wypoczynkowych z ziemią leżącą odłogiem (Krysiak 2009).

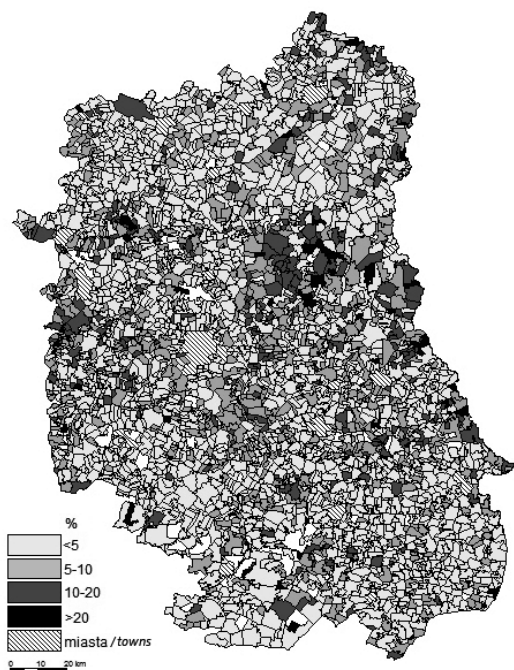
Atutem wielu wsi zlokalizowanych w województwie lubelskim jest stosunkowo słabo zdegradowane środowisko przyrodnicze. Dodatkowo duża część obszaru województwa znajduje się w strefie styku zróżnicowanego pod względem etnicznym osadnictwa, a więc i różnych wpływów kulturowych.

Korzyści te chcą wykorzystać samorządy lokalne poprzez wzmacnianie funkcji turystycznej, opartej na usługach agroturystycznych. Dostrzeganie tych atutów potwierdzają badania przeprowadzone w wybranych gminach przygranicznych województwa (Bański i in. 2010). Mieszkańców tamtych terenów pytano o szanse i bariery rozwoju ich gminy. Większość z nich za najważniejszą funkcję gospodarczą, która ma rozwijać się w ich gminach, uznaje turystykę i wypoczynek.

Czy zatem rozwój funkcji turystycznej poprzez zagospodarowanie „wolnej” tkanki osadniczej ma rację bytu w województwie lubelskim? W kraju na terenach wiejskich znajduje się ponad 95,8 tys. drugich mieszkań i stanowią one 27,4% ogółu mieszkań niezamieszkałych (*Mieszkania niezamieszkane...* 2003). Na obszarach wiejskich województwa lubelskiego znajdowało się 9,8 tys. drugich domów (25,8% mieszkań niezamieszkałych). Ponadto grupę drugich domów może zasilić część budynków mieszkalnych zaklasyfikowanych do grupy budynków opuszczonych bądź przeznaczonych do rozbioru. Jest ich we wsiach lubelskich ponad 158 tys. (*Mieszkania niezamieszkane...* 2003). Najwięcej drugich domów znajduje się 65 wsiach województwa lubelskiego, w których co piąty (lub mniej) budynek mieszkalny pełnił tę funkcję (ryc. 6). Są to sołectwa położone na tradycyjnych obszarach rekreacyjnych województwa. W powiecie biłgorajskim – 4 wsie, w tym Górecko Kościelne, w którym drugie domy przewyższały swą liczbą mieszkania stale zamieszkane (58,3% zabudowy mieszkalnej wsi), w powiecie zamojskim 4 wsie. W tych 2 powiatach o dużej liczbie drugich domów zadecydowało położenie na Roztoczu. W powiecie włodawskim – 10 wsi, związanych z położeniem na pojezierzu. Oprócz wymienionych duża liczba wsi z drugimi domami była w powiecie białskim – 7, chełmskim – 12 oraz opolskim – 6 wsi (ryc. 6).

Niestety na tych tradycyjnych obszarach wypoczynkowych województwa obserwuje się niekorzystne zmiany krajobrazowe. Przykładem jest wieś Krasne, gdzie od lat 90., prężnie rozwija się prywatna zabudowa rekreacyjna. Drugie domy występują w formie zwartych osiedli, budowane są na działkach o małej powierzchni (200–500 m²) jako zespół działek w układzie prostokątnym, podczas gdy dawny system rozmieszczenia zagród zazwyczaj opierał się na układzie liniowym, związanym z przebiegiem jednej lub kilku głównych dróg (Wesołowska 2006). Nowo powstające zespoły działek budowlanych tworzą skupiska pozostające w oderwaniu od „starej” części wsi.

Degradujące znaczenie dla przestrzeni wsi ma również forma drugich domów, które nie nawiązują do tradycji miejsca. Charakteryzują się one skomplikowanym rzutem i formą dachów, różnymi kształtami otworów okiennych czy intensywnymi barwami elewacji. Niestety spostrzeżenia te potwierdzają obserwacje z innych części Polski (Chojnacka i Wilkaniec 2009, Latocha 2009). Dodatkowo na takich obszarach zauważa się wiele zagrożeń

Ryc.6. Drugie domy w sołectwach województwa lubelskiego w 2002 r. (% wszystkich domów na wsi)
 Źródło: Opracowanie własne na podstawie materiałów statystycznych GUS.

Second homes in villages of Lublin Province in 2002 (% of all houses in the countryside)
Source: author's own calculation on the basis of data of the Central Statistical Office.

środowiskowych ze strony osadnictwa rekreacyjnego. Głównym zagrożeniem jest zanieczyszczanie gleby i wód podziemnych związane z brakiem podłączenia do sieci wodociągowej i kanalizacyjnej. Można jeszcze wskazać liczne przykłady zwartych osiedli drugich domów, w których w niewielkiej odległości od siebie znajdują się ubikacje z dołami chłonnymi i studnie kopane korzystające z wód gruntowych, co powoduje współwystępowanie źródeł poboru wody i ognisk jej zanieczyszczeń (Krysiak 2009, Wesołowska 2006).

Na obszarach peryferyjnych obserwuje się narastający proces wyludniania, który nie musi skutkować zanikiem wsi. Budownictwo wiejskie cechuje się znaczną trwałością i z pewnym opóźnieniem reaguje na zachodzące procesy demograficzne. Obszary peryferyjne z dominującą funkcją rolniczą są mniej atrakcyjne środowiskowo i inwestycyjnie dla poszczególnych grup ludności, toteż zjawisko pojawiania się drugich domów obserwuje się na nich dopiero od lat 70. (Kowalczyk 1994). Natomiast w województwie lubelskim początek penetracji turystycznej i zagospodarowywania opuszczonej tkanki osadniczej we wsiach typowo rolniczych rozpoczął się pod koniec XX w. Szczegółowe badania autorki przeprowadzone w 2010 r. w wybranych wsiach cechujących się depopulacją oraz ubytkami mieszkań potwierdzają, że następuje w nich wykup domów przez osoby pochodzące z innych terenów. We wsi Ladeniska wśród znajdujących się 23 budynków mieszkalnych aż 9 stanowią pustostany.

Jednak dwa stare domy zostały odremontowane przez ludność miejską, według tradycyjnych wzorów i z użyciem tradycyjnych materiałów. Również i w innych wsiach zabudowania typu zagrodowego adaptowane przez nowych właścicieli do celów rekreacyjnych zazwyczaj wyróżniają się schludnym wyglądem, czasami obecnością starych maszyn, narzędzi i przedmiotów rolniczych w charakterze eksponatów, nawiązujących do rodowodu siedliska. Niewątpliwie wpływa to na utrwalenie tradycyjnego krajobrazu wsi. Ladeniska można więc traktować jako enklawę tradycji, została w nich zachowana sielskość krajobrazu. Są one dobrym przykładem kształtowania krajobrazu osadniczego wsi. Niestety ta forma kolonizacji turystycznej jest dość rzadka. Potwierdzają to badania przeprowadzone przez Krysiaka (2009) w Polsce środkowej.

Odmiennym przykładem przekształceń jest wieś Siedleczki, w której obserwuje się utratę pewnych symptomów „sielskości” krajobrazu. Pojawiają się w niej drugie domy mieszkańców miast (m.in. z Warszawy i Chełma), jednak modernizacja budynków następuje bez kontynuacji tradycyjnych form zabudowy regionalnej, przez co spowodowała dysharmonię w tradycyjnym wizerunku wsi. Dodatkowo znikają ogródki przydomowe, zastępują je trawniki i rośliny iglaste. Na problem ten zwracali uwagę inni autorzy m.in. Adamczyk (2004) i Trzaskowska i in. (2004). Tradycyjny ogród posiadał drzewka owocowe, zioła i warzywa oraz wielobarwne kwiaty. Pełnił funkcje użytkową oraz estetyczną. Niestety, współcześnie coraz częściej odchodzi się od funkcji użytkowej i dekoracyjnej ogródka na korzyść rekreacyjnej.

Należy zadać sobie pytanie, co dalej? Jak będzie kształtowana wiejska przestrzeń osadnicza? Aby ustrzec się przed „złą” kolonizacją turystyczną wiejskich obszarów peryferyjnych trzeba podejmować takie działania, które przyczyniałyby się do zachowania krajobrazu kulturowego. Krajobraz pełni ważną ogólnospołeczną rolę w wielu dziedzinach, m.in. ochronie przyrody, kulturze, sprawach socjalnych, stanowi również zasób sprzyjający działalności gospodarczej i poprawie jakości życia (Majchrowska 2007). Rosnące zainteresowanie ochroną krajobrazu kulturowego wsi związane jest z wdrażaniem Europejskiej Konwencji Krajobrazowej (Dziennik Ustaw nr 14 poz. 98 z 2006), której głównym celem jest zachowanie zasobów krajobrazu i dziedzictwa kulturowego dla przyszłych pokoleń. Nową politykę krajobrazową cechuje rozpowszechnianie dobrych wzorców oraz włączanie ochrony krajobrazu kulturowego do programów odnowy wsi. Instrumentem realizacji Europejskiej Konwencji Krajobrazowej jest planowanie krajobrazu rozumiane bardzo szeroko. Przede wszystkim są to działania mające na celu poprawę jakości krajobrazu poprzez jego zachowanie, odnowę czy kształtowanie, aktywne zarządzanie zasobami krajobrazu, czyli prawidłowa gospodarka przestrzenna, wspomagana profesjonalnymi działaniami z zakresu planowania przestrzennego (Giedych 2004). Niestety, brak jest w prawie

polskim jednoznacznej definicji krajobrazu, w konsekwencji przepisy prawa w ograniczonym stopniu umożliwiają realizację celów konwencji.

Dużą pomocą w odnawianiu i kształtowaniu tkanki osadniczej okazać się mogą programy unijne dedykowane bezpośrednio dla obszarów wiejskich. Na szczególną uwagę zasługują dwa działania Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013 w ramach Osi 3: *Jakość życia na obszarach wiejskich i różnicowanie gospodarki wiejskiej* (www.minrol.gov.pl). Działanie *Różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej* skierowane jest do osób fizycznych ubezpieczonych na podstawie ustawy z dnia 20 grudnia 1990 r. o ubezpieczeniu społecznym rolników, jako rolnik, małżonek rolnika lub domownik. Pomocą finansową mogą zostać objęte inwestycje związane m.in. z uruchomieniem agroturystyki, usług związanych z turystyką i wypoczynkiem. Wysokość pomocy publicznej udzielanej beneficjentowi wynosi maksymalnie 50%. W okresie realizacji niniejszego programu jeden beneficjent może otrzymać łącznie nie więcej niż 100 tys. zł, które przeznaczyć może np. na rozbudowę i adaptację istniejących budynków mieszkalnych i gospodarczych na cele agroturystyczne oraz ich wyposażenie czy remont, budowę lub adaptację obiektów budowlanych. Kolejnym działaniem z którego skorzystać może ludność wiejska jest *Odnowa i rozwój wsi*. Jednak program ten nie jest dedykowany do indywidualnych rolników, ale do samorządów gminnych (i innych jednostek prawnych). Pomocą finansową w ramach tego działania mogą zostać objęte koszty m.in. remontu, budowy lub adaptacji oraz wyposażenia obiektów komunalnych pełniących funkcje kulturalne (świetlice, domy kultury), remontu, budowy, urządzania placów zabaw, boisk sportowych, ścieżek rowerowych, szlaków pieszych służących do użytku publicznego, projekty związane z kultywowaniem tradycji społeczności lokalnych oraz tradycyjnych zawodów, kształtowanie centrów wsi poprzez remont lub budowę placów, parkingów, itp., zakupu i remontu nieużytkowanych obiektów zabytkowych charakterystycznych dla tradycji budownictwa wiejskiego regionu i ich adaptacji na cele publiczne i inne. Wysokość pomocy publicznej UE wynosi do 75% kosztów kwalifikowanych i minimum 25% – wkład samorządu, który stanowi krajowy wkład publiczny. Maksymalna wysokość pomocy poszczególnych zadań wynosi 500 tys. zł. Finansowaniu podlegają projekty, które powstały z inicjatywy mieszkańców obejmujące swym zasięgiem miejscowości, należące do gmin wiejskich lub miejsko-wiejskich, liczące nie więcej niż 5 tys. mieszkańców (www.minrol.gov.pl). Wymagane jest przygotowanie akceptowanego przez Radę Gminy Programu Odnowy Wsi. Zadania inwestycyjne, wchodzące w zakres projektu, mogą być przyjęte do realizacji pod warunkiem, że są zgodne z przyjętą przez samorząd gminy strategią rozwoju.

Wnioski

Na skutek silnej depopulacji na peryferyjnych terenach wiejskich zauważa się zaniechanie użytkowania budynków mieszkalnych. Dochodzi do dekapitalizacji substancji osadniczej, co w konsekwencji może prowadzić do całkowitego zaniku wsi. Dotyczy to głównie jednostek małych, o utrudnionej dostępności komunikacyjnej.

Przeprowadzone badania pozwalają stwierdzić, że wieś lubelska posiada duży potencjał osadniczy. Najwięcej mieszkań niezamieszkałych znajdowało się w powiecie bialskim, chełmskim, hrubieszowskim, krasnostawskim, parczewskim, tomaszowskim, włodawskim i zamojskim, czyli na terenach przyrodniczo atrakcyjnych (dolina Bugu, Roztocze). Z szacunków autorki wynika, że ok. 20 tys. mieszkań może zostać dostosowanych do funkcji drugich domów. Niezamieszkałe, opuszczone domy poprzez zmianę ich funkcji, mogą przyczynić się do poprawy sytuacji mieszkańców, do ekonomicznego wzmocnienia wiejskich obszarów zmarginalizowanych.

Proces wykupu i modernizacji domów na peryferyjnych obszarach wiejskich Lubelszczyzny już się rozpoczął. Przebiega on w sposób ewolucyjny, potwierdzają to też badania z różnych części kraju, gdyż obszary peryferyjne, o mniejszej atrakcyjności turystycznej, mniej poddają się żywiołowej kolonizacji turystycznej. Peryferyjność wywiera duży wpływ na zachowanie tradycyjnego stylu budownictwa. Proces dostosowania substancji osadniczej do wymagań nabywców przebiega zwykle z poszanowaniem miejscowych tradycji budowlanych. Pozytywnym skutkiem przemian na peryferiach jest adaptowanie obiektów budownictwa lokalnego (stare chaty, stodoły, młyny itp.) na cele rekreacyjne. Gdy zostanie zachowana równowaga pomiędzy zabudową typowo wiejską, należącą do miejscowej ludności, a drugimi domami wykorzystywanymi przez ludność pochodzącą z miast, wieś peryferyjna zachowa swój charakter, swoją sielskość.

Literatura

- Bański J., Dobrowolski J., Flaga M., Janicki W., Wesołowska M., 2010, *Wpływ granicy państwowej na kierunki rozwoju społeczno-gospodarczego wschodniej części województwa lubelskiego*, Studia Obszarów Wiejskich, 21, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa.
- Chojnacka M., Wilkaniec A., 2009, *Przekształcenia układów przestrzennych wsi na terenie Lednickiego Parku Krajobrazowego. Polskie krajobrazy wiejskie dawne i współczesne*, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego, 12, Komisja Krajobrazu Kulturowego PTG, Sosnowiec, s. 119–129.

- Giedych R., 2004, *Uwarunkowania prawne planowania, ochrony i zarządzania krajobrazem w Polsce w świetle Europejskiej Konwencji Krajobrazowej*, [w:] M. Kistowski (red.) *Studia ekologiczno-krajobrazowe w programowaniu rozwoju zrównoważonego. Przegląd polskich doświadczeń u progu integracji z Unią Europejską*, Gdańsk, s. 29–34.
- Kowalczyk A., 1994, *Geograficzno-społeczne problemy zjawiska „drugich domów”*, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych UW, Warszawa.
- Krysiak S., 2009, *Ekologiczne aspekty przemian krajobrazów wiejskich Polski środkowej na obszarach występowania osadnictwa turystycznego*, *Problemy Ekologii Krajobrazu*, 25, s. 19–26.
- Latocha A., 2009, *Zmiany krajobrazu wiejskiego w Sudetach w okresie powojennym. Polskie krajobrazy wiejskie dawne i współczesne*, *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, 12, Komisja Krajobrazu Kulturowego PTG, Sosnowiec, s. 130–139.
- Majchrowska A., 2007, *Realizacja zapisów Europejskiej Konwencji Krajobrazowej*, *Czasopismo Techniczne*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków, s. 179–184.
- Mieszkania niezamieszkane 2002, NSP 2002, 2003*, GUS, Warszawa.
- Raporty 2009, Identyfikacja i delimitacja obszarów problemowych i strategicznej interwencji w Polsce. Wnioski z analiz*, 2009, Narodowa Strategia Spójności, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Instytut Badań Strukturalnych.
- Raszeja E., 2009, *Krajobraz wiejski – wartość czy towar? Problemy promocji, komodyfikacji i autentyczności w projektowaniu zagospodarowania rekreacyjnego*, *Nauka Przyroda Technologie*, 3, 1, s. 1–9.
- Wesołowska M., 2006, *Rozwój budownictwa mieszkaniowego a przemiany przestrzenne wsi województwa lubelskiego*, *Studia Obszarów Wiejskich*, 10, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa.

Summary

The Lublin Province is classified as a peripheral area, mainly due to the dominant employment in inefficient agriculture. Additional problem is depopulation of the area, which results in changes in settlement network and in an increase in abandoned residential buildings.

The paper shows potential of the local settlement that the villages of the province have. The unoccupied, abandoned houses may contribute to improvement of conditions of life for rural residents. The phenomenon of purchasing and modernization of buildings in peripheral rural areas

of the Lublin Province has already begun. Processes of adaptation of housing infrastructure to the requirements of buyers usually are in accordance with local building traditions.

Sebastian BERNAT, Wioletta KAŁAMUCKA
Wydział Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej UMCS
Zakład Ochrony Środowiska
al. Kraśnicka 2CD, 20-718 Lublin
sebastian.bernat@poczta.umcs.lublin.pl
wkalamuc@poczta.umcs.lublin.pl

Krajobraz w doświadczeniu mieszkańców wiejskich obszarów peryferyjnych na przykładzie województwa lubelskiego

Landscape as perceived by rural population in peripheral areas—based on the example of the Lublin Voivodship

Zarys treści: W świetle *Europejskiej Konwencji Krajobrazowej* (2000) krajobraz to obszar postrzegany przez ludzi, którego charakter jest wynikiem działalności i interakcji czynników przyrodniczych i/lub ludzkich. Krajobraz wpływa na jakość życia ludzi, niezależnie od miejsca ich przebywania: w mieście, na wsi, w obszarach cennych przyrodniczo i zdegradowanych, pięknych i zwyczajnych – „codziennych”. W artykule przedstawiono rezultaty ankietowych badań jakości życia oraz krajobrazu kulturowego, przeprowadzonych w latach 2000–2007 wśród mieszkańców obszarów wiejskich województwa lubelskiego.

Słowa kluczowe: krajobraz, jakość życia, dolina Bugu, Lubelszczyzna.

Wprowadzenie

Krajobraz¹ pojawia się we współczesnych koncepcjach rozwoju obszarów wiejskich – dostrzega się jego wartość oraz podkreśla konieczność jego ochrony. W koncepcji wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich wieś nie jest postrzegana tylko przez pryzmat rolnictwa. Program Rozwoju Obszarów Wiejskich 2007–2013 wskazuje na potrzebę zachowania cennych krajobrazów rolniczych o wysokiej różnorodności biologicznej i bogatych

¹ Krajobraz wg U. Mygi-Piątek (1999) to historycznie ukształtowany fragment przestrzeni geograficznej, powstały z zespolenia oddziaływań środowiskowych i kulturowych, tworzących specyficzną strukturę, objawiającą się regionalną odrębnością postrzeganą jako swoista fizjonomia

zasobach kulturowych. Poprawa jakości życia jest jednym z celów programu wiążących się z wysoką jakością krajobrazu.

Krajobraz otwarty², sąsiedztwo pól, łąk i lasów i związane z nim historyczne typy rozplanowania wsi i ich rozkład, występowanie i lokalizacja szczególnych elementów, jak: plac, kościół, cmentarz, wiejskie aleje, zadrzewienia, zespoły dworsko-parkowe, pałacowo-ogrodowe, folwarczne, młyny, spichlerze itd., współtworzą niepowtarzalność regionów i małych ojczyzn. Także pod względem niematerialnych wartości historycznych (miejscowe, tradycje, legendy, obyczaje) krajobraz wsi prezentuje bogatą warstwę „wewnętrzną”, choć niedostrzegalną, to niezbędną do zrozumienia jego istoty.

Krajobraz wiejski jest przedmiotem zainteresowania wielu dyscyplin naukowych badających jego materialną strukturę, funkcjonowanie, a także jego warstwę niematerialną. Ze względu na jego powszechne doświadczanie jest także spostrzeganym lub wyobrażanym fragmentem przestrzeni, stanowiącym nieodłączny element życia jednostek i społeczności. Mieszkańcy rozmaicie oceniają swoje otoczenie, przyjmując postawy od całkowitej negacji poprzez obojętność, a kończąc na zauroczeniu. Walory estetyczne krajobrazu są bardzo istotnym składnikiem odczuwalnej w każdej chwili „jakości życia” oraz czynnikiem odgrywającym istotną rolę w procesie kształtowania wielu istotnych cech duchowych jednostki ludzkiej (Wojciechowski 1986).

W Polsce niewiele jest badań empirycznych dotyczących doświadczania krajobrazu wiejskiego przez mieszkańców. W ostatnim czasie wzrasta jednak zainteresowanie takimi studiami, zarówno wśród geografów, jak i socjologów (Połomski 2010). W artykule przedstawiono rezultaty ankietowych badań jakości życia oraz krajobrazu kulturowego, przeprowadzonych w latach 1998–2007 wśród mieszkańców obszarów wiejskich województwa lubelskiego. Służyły one między innymi uzyskaniu odpowiedzi na następujące pytania badawcze:

- Jakże związki łączą człowieka z krajobrazem? Jakie znaczenie ma krajobraz?
- Czy krajobraz wpływa na jakość życia?
- Czy w świetle badań „doświadczania krajobrazu” można mówić o skutkach marginalizacji wsi?

Na zakończenie wskazano dobre praktyki w zakresie przełamywania peryferyjności obszarów wiejskich oraz przedstawiono uwagi metodyczne dotyczące badań obszarów wiejskich.

² Krajobraz otwarty wg J. Bogdanowskiego (1976) to krajobraz upraw rolnych, wód, ogrodów, pastwisk, ogółem stanowiący wynik gospodarki człowieka opartej na naturalnej produkcji i ściśle związanej z przyrodniczym cyklem roku: wiosną, latem, jesienią i zimą. Jest to krajobraz dominujący nad innymi swym obszarem i najbardziej zmienny w swym wyrazie, odznaczający się naturalnym, szerokim widnokresem, w którego obrębie dominują formy wprowadzone przez człowieka, ale w swym tworzywie naturalne.

Województwo lubelskie należy do regionów od dawna wyludniających się i zagrożonych depopulacją. Już od lat powojennych następował stąd odpływ ludności młodej, głównie z obszarów wiejskich. Zjawisko to nasiliło się w nowych warunkach ustrojowych, w związku z przemianami gospodarczymi w Polsce i gwałtownym pogorszeniem sytuacji ekonomicznej w województwie. Skutkiem długotrwałego spadku zaludnienia w licznych wsiach województwa lubelskiego jest ich stopniowy regres widoczny na różnych płaszczyznach życia społeczno-gospodarczego oraz w ich przestrzeni geograficznej, prowadzący niejednokrotnie do całkowitego zaniku tych miejscowości. W rezultacie następuje osłabienie lokalnego potencjału wytwórczego i ograniczenie możliwości rozwoju. Obserwuje się także trwałe zmiany krajobrazowe (można mówić o tradycyjnych krajobrazach ginących). Wraz z nimi zanikają wartości, które te krajobrazy reprezentują.

Jednym z obszarów zainteresowań w podjętych studiach jest przygraniczny odcinek doliny Bugu wraz z sąsiedztwem traktowanej jako odrębny układ przyrodniczy, jak i szczególny układ społeczno-gospodarczy. Jest to region o niezwykle bogactwie, zarówno przyrodniczym, jak i kulturowym, czytelnym w krajobrazie. Funkcjonowanie granicy państwowej w znacznej mierze przyczyniło się do zachowania tego dziedzictwa, a jednocześnie stworzyło niekorzystne warunki gospodarowania w dolinie. Współcześnie są to obszary uznawane za problemowe, charakteryzujące się występowaniem zapóźnienia gospodarczego, biedy i bezradności.

Badania jakości życia dotyczyły natomiast zachodniej części województwa. Przeprowadzono je w wybranych obszarach wiejskich o zróżnicowanych cechach środowiska geograficznego: strefie podmiejskiej Lublina oraz w gminie Dzierzkowice – typowej gminie wiejskiej położonej w zachodniej części Wyżyny Lubelskiej, o krajobrazie wyżynnym i gminie Michów znajdującej się w północno-zachodniej części województwa, obejmującej obszar zdenudowanej wysoczyzny morenowej (Wysoczyzna Lubartowska) i pradolinę Wieprza.

Krajobrazy wiejskie Europy

Krajobraz wiejski jest dominującym powierzchniowo, pierwszym typem krajobrazu kulturowego Europy ukształtowanym w wyniku rozwoju rolnictwa (od ok. 8 tys. lat temu) i trwającym kilka tysięcy lat aż do czasów urbanizacji i uprzemysłowienia (Wojtanowicz 2002).

Wzrastające zainteresowanie krajobrazem znajduje swoje odzwierciedlenie w podpisaniu i ratyfikowaniu przez wiele krajów (w tym Polskę) Europejskiej Konwencji Krajobrazowej, w której podkreśla się bezpośredni związek

społeczeństwa z krajobrazem. W świetle *Europejskiej Konwencji Krajobrazowej* (2000) krajobraz to obszar postrzegany przez ludzi, którego charakter jest wynikiem działalności i interakcji czynników przyrodniczych i/lub ludzkich. Krajobraz powinien być uznawany jako jedna z podstaw jakości życia, kształtowania regionalnej i lokalnej świadomości oraz wyrażania naturalnej i kulturowej różnorodności. Konieczne jest zagwarantowanie ochrony, zarządzanie i planowanie krajobrazu niezależnie czy charakteryzuje go niepowtarzalne piękno czy też należy do „zwyczajnych” krajobrazów. Doceniane powinny być krajobrazy „małych ojczyzn”, będące zapisem historii miejsca i wyraźnie ilustrujące związek człowieka z przyrodą. Podkreślana jest waga doświadczenia krajobrazu, czyli jego percepcji. Zwykle jest ona multisensoryczna, z przeważającym udziałem wzroku. W określonych warunkach może być zdominowana przez inny zmysł (np. słuch – przy dużym natężeniu hałasu, węch – przy przyjemnym lub nieprzyjemnym zapachu). W świetle jednego z raportów uzupełniających *Europejskiej Konwencji Krajobrazowej* – dźwięk i zapach, a nawet dotyk i smak, przyczyniają się do dowartościowania lub odrzucenia krajobrazów (*Landscapes and individual and social well-being...* 2003). Podejście to znalazło przełożenie na konkretne programy realizowane m. in. w Wielkiej Brytanii, gdzie wdrażany jest program zachowania i wizualizacji *tranquillity*, rozumianej jako piękno, spokój, cisza, równowaga, różnorodność, słyszalność dźwięków przyrody – śpiewu ptaków, odgłosów wody (*Campaign to Protect Rural England Tranquillity*). *Tranquillity* jest użytecznym wskaźnikiem jakości obszarów wiejskich, określa charakter krajobrazu. Wysoką jakość obszarów wiejskich warunkuje występowanie krajobrazów naturalnych z obszarami leśnymi, obecność i widzialność rzek, występowanie otwartych przestrzeni, obecność dzikiej przyrody (ptaki), brak zagrożenia hałasem oraz przekształceń krajobrazu (infrastruktura, urbanizacja). *Tranquill areas* (wysokiej, średniej, niskiej jakości) to strefy obejmujące miejsca, które są wystarczająco oddalone od wizualnych i dźwiękowych intruzji związanych z gospodarką i transportem (kryterium odległości od dróg, miast, lotnisk, stacji benzynowych, skupisk ludzkich, niska gęstość zaludnienia, minimalny poziom hałasu). Wartość *tranquillity* w kształtowaniu charakteru regionu dostrzeżono w dokumencie rozwoju obszarów wiejskich Anglii (*Rural White Paper*), gdzie wskazano konieczność wzmocnienia systemu planowania, zarządzania i ochrony obszarów równowagi (*tranquill areas*). Zachowanie i wzmacnianie jakości obszarów wiejskich poprzez zrozumienie, ocenę, ochronę wiejskiej różnorodności i charakteru krajobrazu jest bardzo ważnym elementem polityki w obszarach wiejskich tego kraju (*Our Countryside: the future*).

W rolniczym regionie Flandrii pomiędzy dolinami rzek Dender i Mark, charakteryzującym się wyjątkowymi właściwościami akustycznymi,

powstał projekt oazy spokoju i ciszy „Dender-Mark Silence Area”³. Celem popieranego przez lokalne władze projektu jest stworzenie specjalnej polityki ukierunkowanej na zachowanie i przywrócenie wartości przyrodniczych, kulturowych i krajobrazowych oraz związanej z nimi „ciszy i spokoju”. Położone w „Dender-Mark Silence Area” Centrum Wearbeke zajmuje się animowaniem działań w zakresie ochrony środowiska, krajobrazu i dziedzictwa kulturowego, przygotowuje publikacje, wystawy, programy kulturalne, seminaria, szkolenia dla dzieci, młodzieży i dorosłych. We wszystkie te przedsięwzięcia mieszkańcy są angażowani jako konsultanci i współpracownicy lokalni. Dodatkowo centrum poszukuje praktycznych rozwiązań możliwych do zastosowania w zarządzaniu dziedzictwem i ciszą we Flandrii.

Studia krajobrazu kulturowego

Krajobraz kulturowy jest szczególnym wyrazem tożsamości kulturowej, zapisem dziejów kolejnych pokoleń zamieszkujących dany obszar, odbiciem długotrwałych relacji między ludźmi i ich środowiskiem życia, lokalnej tradycji budowlanej i kultury użytkowania przestrzeni; jest odzwierciedleniem gospodarki człowieka w środowisku (harmonijny, zadbane świadczy o gospodarce dobrej, racjonalnej, natomiast zdegradowany jest efektem gospodarki rabunkowej). Krajobraz to źródło znaczeń, symboli i skojarzeń odnoszących się do tego co spostrzeżone. Charakterystyczne elementy krajobrazu, które często mają znaczenie symboliczne, budzą emocjonalną więź z krajobrazem, poczucie swojskości i zakorzenienia.

W latach 1999–2004 przeprowadzono badania przemian krajobrazu kulturowego odcinka granicznego doliny Bugu w ostatnim stuleciu. Ich elementem była analiza relacji człowiek–krajobraz (Bernat 2004, 2005). Relacje te prześledzono na podstawie ankiety przeprowadzonej wśród mieszkańców nadbużańskich miejscowości w sezonie wiosennym i letnim 2003 roku. Zebrano 133 ankiety, uzyskując przekrojową reprezentację mieszkańców nadbużańskich miejscowości. Wśród ankietowanych pod względem grupy wiekowej dominowali mieszkańcy w wieku produkcyjnym (głównie 40–50 lat). Najliczniejsze grupy ankietowanych to: urzędnicy (ponad 30), nauczyciele i pracownicy ośrodków kultury (około 30) oraz rolnicy (około 20 osób).

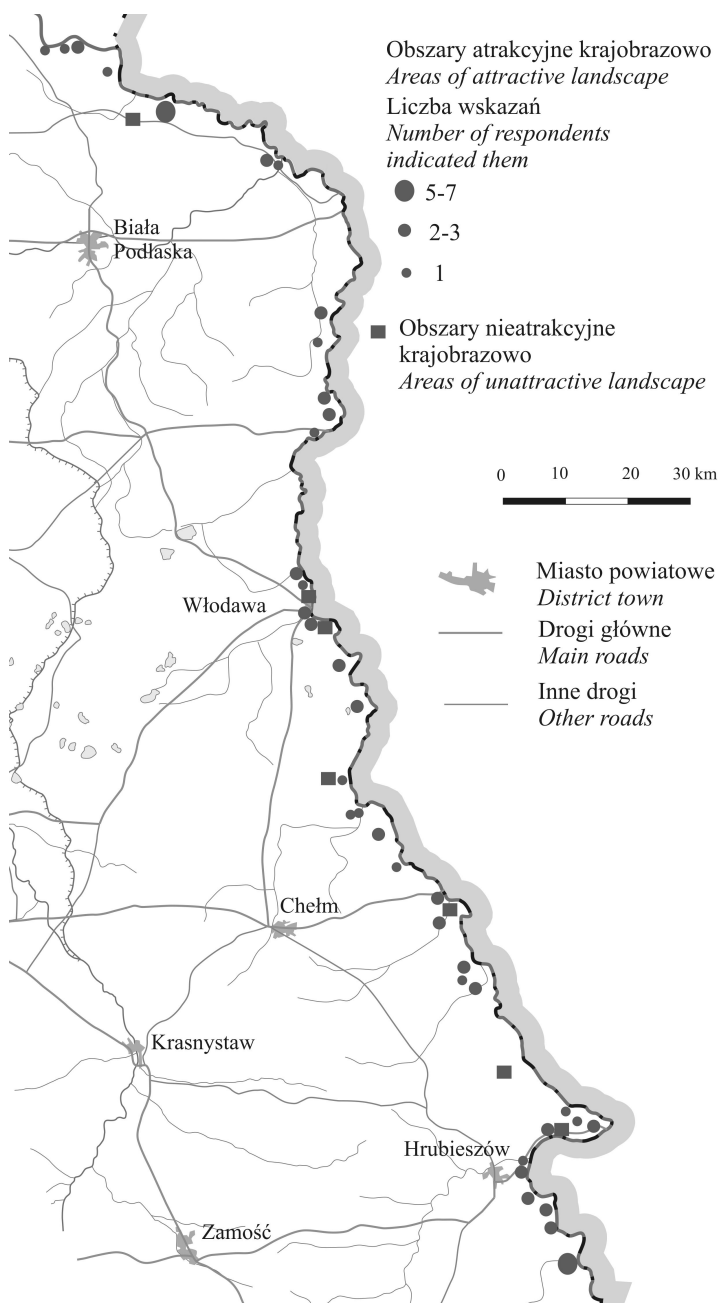
Wielokrotnie podkreślane były przez ankietowanych walory krajobrazowe nadbużańskiego regionu (Bernat 2004, 2005). Nic w tym dziwnego, skoro dla około 80% respondentów krajobraz ma dużą wartość. Jedynie mniej niż 3% badanych deklarowało niewielkie znaczenie krajobrazu w swoim życiu.

³ www.portaalvandestilte.be

Dla około 50% ankietowanych najważniejsze w krajobrazie są „elementy środowiska”. Ponad 20% wskazało na przyrodę (naturę), około 10% – piękno i harmonię. Ponadto nieliczni (ponad 5%) przywiązywali wagę do dźwięku i ciszy. Walory kulturowe, zabytki miały znaczenie tylko dla około 3% ankietowanych. Emocjonalny związek z krajobrazem doliny Bugu podkreśliło ponad 80% ankietowanych. Ważną rolę odgrywa obecność rzeki Bug. Bug żywi (ryby), bawi (rekreacja, wypoczynek) i utrzymuje (agroturystyka). Bug łączy i przyciąga ludzi. Negatywne znaczenie przypisano granicy państwowej wytyczonej wzdłuż nurtu rzeki.

Ankietowani nie traktowali krajobrazu w sposób jednorodny, a przeciwnie – rozróżniali poszczególne krajobrazy, oceniali je na podstawie wielu kryteriów: użytkowych, estetycznych, etycznych i egzystencjalnych (Bernat 2004, 2005). Są wśród nich krajobrazy atrakcyjne i nieatrakcyjne (ryc. 1). Pierwsze z wymienionych można określić jako niezwykle, magiczne. Magia tych miejsc ma całkowicie charakter subiektywny i niepowtarzalny. Istnieją jednak takie, których wyjątkowość jest dostrzegana przez wielu mieszkańców, często przez kolejne pokolenia. Dzięki oryginalności treści, formy lub funkcji miejsca te bywają łatwiej zapamiętywane, budzą emocje, przyciągają, niekiedy zyskują rangę symbolu. Ankietowani typują konkretne obiekty bądź cechy (elementy) krajobrazu bez odnoszenia ich do konkretnych miejsc. W świetle uzyskanych odpowiedzi najbardziej atrakcyjnie krajobrazowo okazały się: Kryłów z zamkiem na wyspie i „Łęg Dębowy” w okolicach Janowa Podlaskiego. Ponadto ankietowani wiążą atrakcyjność krajobrazową m.in. z nieuregulowanym korytem rzeki, obecnością starorzeczy – „bużysk” i wiosennych rozlewisk, ostojami ptactwa, żeremiami bobrów, łęgami nadbużańskimi, starodrzewem dębowym, malowniczymi łąkami nadbużańskimi, niepowtarzalną roślinnością, ruinami starych mostów na Bugu, czystą wodą i powietrzem. Wśród miejsc nieatrakcyjnych krajobrazowo wymieniano m.in. oczyszczalnię ścieków i cukrownię w Strzyżowie, maszty przekątnikowe GSM i zabudowę w Woli Uhruskiej, okolice garbarni w Orchówku, oczyszczalnię ścieków we Włodawie. Przyczynami obniżenia atrakcyjności krajobrazowej doliny Bugu są w ich przekonaniu również dzikie wysypiska, zabudowa, zwłaszcza „nowe domy”, infrastruktura graniczna, brudna woda, zaśmiecone kąpieliska, grunty orne w obrębie łąk, ale także zarośla i krzaki.

Wyniki ankiety dowodzą, że krajobraz jest bardzo ważny dla mieszkańców, jest częścią ich życia. Ponad 85% respondentów czuło się związanymi z nim emocjonalnie, zaś około 12% nie identyfikowało się z nim. Ważnym źródłem przeżyć w krajobrazie są, obok wzrokowych, wrażenia słuchowe. Spośród różnorodnych dźwięków najważniejsze są dźwięki przyrody (m.in. śpiew ptaków, rechot żab, szum i plusk wody, szum drzew), szczególnie charakterystyczne dla koryta rzecznego i jego sąsiedztwa. Natomiast niedoce-

Ryc. 1. Rozmieszczenie i liczebność wskazań obszarów atrakcyjnych i nieatrakcyjnych krajobrazowo w lewobrzeżnej części doliny Bugu

Areas with attractive and unattractive landscapes according to the respondents

Źródło/Source: Bernat 2005, s.141

niane są dźwięki kulturowe (kultury życia codziennego), co wynika zapewne z kojarzenia ich z hałasem (dźwiękami cywilizacji). Zauważono, że w ciągu ostatnich 50 lat harmonijne dźwięki kulturowe i gwar ludzki zastąpiła cisza.

Badania jakości życia

Zagadnienia oceny krajobrazu i jego doświadczania były również przedmiotem badań ukierunkowanych na określenie wskaźników jakości życia powiązanych z cechami środowiska geograficznego. Warto wspomnieć, że termin „jakość życia” jako kategoria badawcza istnieje od niedawna. Pojawił się początkowo w krajach zachodnich w latach 60. jako termin publicystyczny powstały na fali dyskusji nad nowym, lepszym modelem rozwoju, w którym zaspokojeniu potrzeb materialnych towarzyszyć powinien również rozwój duchowy. W odróżnieniu od pojęcia „poziom życia”, mierzonego wskaźnikami obiektywnymi (dochód, dostępność do dóbr i usług materialnych itp.) w najszerszym i najbardziej ogólnym rozumieniu łączył w sobie pojęcie dobrobytu i pomyślności. Zawarto w nim dotychczasowe pozytywne aspekty wzrostu gospodarczego, powrót do wartości utraconych, czyli możliwości życia w czystym środowisku przyrodniczym i przyjaznym środowisku społecznym, ale również możliwość zaspokajania różnorodnych potrzeb w przyszłości. Określenie to było na tyle ogólne, że uwzględniało cały zespół warunków życia jednostek i społeczeństwa, a równocześnie dotyczyło niedocenianej dotąd sfery duchowej (Allardt 1993, Cutter 1985, Drewnowski 1974). „Jakość życia” stała się wkrótce terminem bardzo popularnym. Przeniknęła do języka oficjalnych dokumentów międzynarodowych, dotyczących również zagadnień ochrony środowiska, bowiem odczuwana i dająca się mierzyć odpowiednimi wskaźnikami „jakość życia” została uznana za wyznacznik efektywności wdrażania rozwoju zrównoważonego. Rangę związku jakości życia z otaczającym krajobrazem podkreśla wspomniana Europejska Konwencja Krajobrazowa.

Badania nad związkiem jakości życia i jakości środowiska prowadzone są od kilku lat w Zakładzie Ochrony Środowiska UMCS w Lublinie. Najobszerniejsze, prowadzone w latach 1998–99 na Lubelszczyźnie i obejmujące grupę ponad 500 respondentów, dotyczyły określenia wskaźników jakości życia powiązanych z cechami środowiska dla wybranych obszarów wiejskich województwa (Kałamucka 2001a, 2001b, 2002, 2004). Do opisu jakości życia zastosowano kilka grup wskaźników, które uznano za dobrze odzwierciedlające to zjawisko na poziomie gmin. Były to grupy wskaźników powiązane z poziomem i warunkami życia, stylem życia, jakością środowiska oraz wskaźniki oparte o oceny syntetyczne.

Uzyskane wyniki wykazały, że mimo niskich na tle pozostałych regionów Polski wskaźników poziomu życia mieszkańcy Lubelszczyzny deklarowali bardzo wysoki stopień zadowolenia z życia (około 90% zadowolonych). W świetle prowadzonych badań można stwierdzić, że istotną rolę w tak wysokiej ocenie odegrały również czynniki związane z jakością środowiska: przekonanie o czystości środowiska, jego pozytywnym wpływie na zdrowie, dostrzeganie korzystnego kierunku przemian zachodzących w środowisku, poczucie bezpieczeństwa, postrzeganie otoczenia jako atrakcyjnego miejsca zamieszkania, silnego poczucia więzi ze środowiskiem. W tym kontekście doświadczanie krajobrazu wzmagало zadowolenie z życia. Można je było określić w oparciu o opinie na temat odczuwania niedogodności związanych bezpośrednio z otaczającym środowiskiem. W czasie pogarszania się warunków pogodowych odczuwało je ponad 70% respondentów z gminy Michów, prawie 2/3 mieszkańców Dzierzkowic i 38% mieszkańców okolic Lublina. Uciążliwości, jakie zgłaszały osoby biorące udział w badaniu pogrupowane według komponentów środowiska przedstawia tabela 1. Podkreślić jednak należy, że niedogodności te nie były traktowane jako szczególnego rodzaju uciążliwości, raczej jako naturalne atrybuty życia na wsi. W niewielkim tylko stopniu wskazywano na konieczność ich zmiany.

W badaniach uzyskano zaskakująco wysoki wskaźnik odzwierciedlający ocenę krajobrazu okolicy. Aż 93 % badanych osób stwierdziło, że podoba im się krajobraz okolicy, w której mieszkają. Różnice między regionami były nieznaczne. Niemal wszyscy respondenci wskazali miejsca ulubione przez nich oraz miejsca najładniejsze w okolicy. Za najładniejsze uznawano najczęściej te, które znajdowały się najbliżej domu (ogród, sad, działka). Dość często pojawiały się również, jako miejsca ulubione, konkretne obiekty przyrodnicze lub określonego typu krajobrazy (las, las jesienią, dolina rzeki, źródło, wąwozy, pole), a także rozległe widoki z określonego miejsca – widok z cmentarza lub całej okolicy. Rzadziej wskazywano pojedyncze obiekty, jak: kościół, klasztor, zespół pałacowy, park podworski, obiekty architektury współczesnej (domy).

W doświadczaniu krajobrazu wpływającym na ocenę jakości życia pewną rolę odgrywał również zmysł słuchu. Źródła dźwięku oceniane były zarówno w wymiarze pozytywnym, jak i negatywnym. Jako miejsca hałaśliwe wskazywano: szosy, skrzyżowania, szkoły, sklepy, bary, dyskoteki, place budowy, garaże, warsztaty, a także obory, psie budy, a nawet drzewa z żerującymi na nich dzięciołami. Hałas w sensie uciążliwości wskazywany był częściej przez mężczyzn oraz osoby mieszkające w sąsiedztwie dróg, warsztatów. W wymiarze pozytywnym dźwięk nie stanowił odrębnej kategorii, mieścił się w zakresie pojęć o szerszym znaczeniu związanym z poczuciem komfortu (cisza, spokój, „sąsiedzi nie przeszkadzają”).

Tabela 1. Rodzaje uciążliwości wynikających z cech środowiska w najbliższym otoczeniu (%)

Rodzaj uciążliwości	Gmina Dzierzkowice	Okolice Lublina	Gmina Michów
Wynikające z budowy geologicznej i rzeźby terenu (bloto, trudności z dojazdem)	48,6	13,1	40,4
Wynik erozji gleb (spływy z pól, uszkodzanie zbiorów, zamulanie)	7,5	12,1	0,0
Odnoszące się do klimatu (silne wiatry, zamiecie, trudny dojazd zimą, wilgotny klimat)	6,4	4,7	12,7
Spowodowane czynnikami hydrograficznymi (zalewanie łąki, długi czas utrzymywania się podmokłości, podtapianie)	10,6	4,7	46,4
Związane z przyrodą ożywioną (uciążliwe owady)	11,0	4,7	1,1

Źródło: Kałamucka 2001a, s. 33.

Opinie na temat krajobrazu i otaczającej przyrody można było uzyskać również z odpowiedzi na pytanie, jakie są zalety i wady mieszkania w określonym miejscu. Ponad 1/3 respondentów dostrzegało zalety w czystości środowiska i oddaleniu od źródeł zanieczyszczenia, co trzecia osoba podkreślała walory naturalne otoczenia (klimatyczne, zdrowotne, krajobrazowe), a ponad 40% jako zalety wskazało swoje odczucia, jakich doświadczają (swoboda, spokój, przestrzeń, poczucie bezpieczeństwa).

Wspomnianą wcześniej jakościową przewagę zalet, jaką przypisywali respondenci obecnemu miejscu zamieszkania, odzwierciedla odpowiedź na pytanie: „Czy chciał(a)by Pan(i) mieszkać gdzie indziej?” Pozytywnej odpowiedzi na to pytanie udzieliło tylko 21% osób. Nie było dużych różnic między analizowanymi obszarami. Spośród respondentów z gminy Michów i Dzierzkowice w innym miejscu chciałoby mieszkać 25%, a z okolic Lublina 19%.

Wnioski i uwagi końcowe

Przeprowadzone badania jakości życia i krajobrazu kulturowego potwierdzają obecność emocjonalnych więzi mieszkańców Lubelszczyzny z krajobrazem. W procesie doświadczania krajobrazu istotne jest oddziaływanie różnorodnych bodźców. Najwięcej informacji odbieramy wzrokiem, ale istotne są również dźwięki, zapachy, uzupełniające i wzmacniające obraz na zasadzie synergii. Lubimy przebywać i odpoczywać w pobliżu wody, gdzie bujna, zmienna kolorystycznie roślinność łąk i torfowisk w kontraście z murawami

na zboczach tworzy korzystny fitoklimat wysycony olejkami eterycznymi z korzystną jonizacją powietrza. Na tle bogatej roślinności różnorodne efekty dźwiękowe wyzwała urozmaicona fauna – ptaki, płazy i owady, stwarzając korzystne warunki dla wypoczynku. Krajobraz doświadczany jest nie tylko jako bezosobowa obiektywna przestrzeń, ale również jako miejsca, którym przypisywane jest określone znaczenie, z którymi wiążą się określone emocje. Poczucie przynależności do określonych miejsc pomaga w identyfikacji własnej osoby w świecie i wpływa na jakość naszego życia. Wartościowy krajobraz jako składnik wysokiej jakości życia może przyciągać nowych mieszkańców oraz inwestorów wymagających tej jakości oraz skłaniać dawnych mieszkańców do decyzji o długotrwałym pozostaniu.

Skutkiem marginalizacji obszarów wiejskich Lubelszczyzny jest nieznaczne przekształcenie przyrody, a często także wysoka jakość krajobrazu. Krajobraz ma dla większości mieszkańców dużą wartość, czują się związani emocjonalnie z krajobrazem „małej ojczyzny”. Doświadczanie krajobrazu wzmagало zadowolenie z życia (ankietowanych mieszkańców charakteryzuje bardzo wysoki stopień zadowolenia z życia). Bogactwo pozytywnych doznań płynących z krajobrazu wzbogaca psychikę człowieka, a to wzmacnia pasję poznawczą i twórczą, a także radość życia.

Aby krajobraz sprzyjał kreowaniu wysokiej jakości życia, musi zostać utrzymany we właściwym stanie. Nie oznacza to bynajmniej powrotu do dziewiczej, niezaburzonej działalnością człowieka przyrody. Koniecznym jest wyeliminowanie czynników zagrażających, degradujących (zanieczyszczeń, śmieci, hałasu) oraz podjęcie właściwego kształtowania i ochrony zasobów. Podstawowym instrumentem ochrony krajobrazu kulturowego jest opracowanie i wdrażanie polityk, w tym polityki przestrzennej i polityki ochrony środowiska.

Krajobraz stanowi ważny zasób środowiska. Może wpływać na kształtowanie lokalnego dziedzictwa kulturowego, konsolidować społeczności lokalne oraz regionalne. Emocjonalna więź człowieka z krajobrazem, poczucie swojskości i zakorzenienia, mogą skutecznie przyczyniać się do ochrony krajobrazu – źródła wartości niematerialnej budującej jakość życia.

Walory krajobrazowe mogą być ważnym czynnikiem aktywizacji obszarów wiejskich. Perspektywą rozwoju obszarów wiejskich staje się uspołeczniona odnowa wsi. Elementem jej jest kształtowanie harmonijnego krajobrazu, możliwe nie tylko za pomocą programów i strategii, ale także z udziałem elit lokalnych i liderów, którzy sami rozpoczną realizację swoich własnych projektów. W wyniku ich działań do życia wracają stare zabytkowe budowle, adaptowane do nowych celów domów mieszkalnych, pracowni, warsztatów. Odtwarzane jest centralne miejsce spotkań (plac, wiejski rynek), powstają ławki, plansze informacyjne, kawiarenki, przystanek, drzewa, studnia, rzeźba

lub pomnik, czasami elementy ważne dla tradycji danej miejscowości, związane z historią miejsca, krajobrazem. Dostrzega się, że lokalne potrawy, ekologiczne gospodarstwa, stadnina koni, zwyczaje, festiwale, sanktuarium itd., określają specyficzny charakter danej miejscowości, przyciągają gości, czynią wieś żywą, aktywną, mającą poczucie własnej wartości, a jej mieszkańcom przysparzają dodatkowych źródeł zarobkowania. Procesy odnowy wsi ogarniają coraz więcej wiosek Lubelszczyzny, wprowadzając nowe życie – nową jakość.

W okresie transformacji ważne jest, aby właściwie ukierunkować zagospodarowanie obszarów peryferyjnych, żeby nie utracić ich wyjątkowych walorów krajobrazowych, przyrodniczych i kulturowych. Zasoby te mogą być czynnikiem podnoszącym atrakcyjność regionu. Bogactwo i różnorodność dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego stanowi oparcie dla rozwoju turystyki. Szczególnie istotne jest uzyskanie społecznej akceptacji i zaangażowania lokalnej społeczności w kształtowanie harmonijnego krajobrazu przyszłości. Ochrona krajobrazu może przyczynić się do integracji wspólnoty lokalnej.

W badaniach obszarów wiejskich można posługiwać się wieloma metodami (obiektywnymi i subiektywnymi), a uzyskiwane wyniki porównywać ze sobą. Warto podejmować badania „krajobrazu doświadczanego” uwzględniające multisensoryczność krajobrazu. Przy prowadzeniu badań jakościowych powstają jednak pewne problemy metodologiczne związane z brakiem jednolitych sposobów opisu i jednoznacznych kryteriów oceny; nie opracowano jak dotychczas systemu mierników (problem obiektywizacji ocen). Mimo niedoskonałości narzędzi badawczych wyniki badań dają alternatywny do uzyskiwanego metodami obiektywnymi obraz relacji, jakie zachodzą między człowiekiem a otoczeniem, odzwierciedlają sposób życia w środowisku i ujawniają rzeczywiste odczucia i potrzeby, jakie wiążą oni z krajobrazem w miejscu zamieszkania. Wyniki badań jakościowych doświadczania krajobrazu są ważnym przyczynkiem do planowania rozwoju i zarządzania obszarami wiejskimi.

Literatura

- Allardt E., 1993, *An Alternative to the Swedish model of Welfare Research*, [w:] M. Nussbaum, A. Sen (red.), *The Quality of life*, Clarendon Press, Oxford.
- Bernat S. 2004, *Przemiany krajobrazu odcinka granicznego doliny Bugu w ostatnim stuleciu*, Maszynopis pracy doktorskiej wyk. w Zakładzie Ochrony Środowiska Wydziału Biologii i Nauk o Ziemi UMCS w Lublinie.

- Bernat S., 2005, *Ewolucja związków człowieka z krajobrazem na wschodnim pograniczu Polski – rola wielkiej własności ziemskiej*, [w:] E. Skowronek (red.), *Wpływ działalności gospodarczej wielkich majątków ziemskich na stan współczesnego dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego*, Wydawnictwo UMCS, Lublin, s. 131–146.
- Bogdanowski J., 1976, *Kompozycja i planowanie w architekturze krajobrazu*, Polska Akademia Nauk, Kraków.
- Campaign to Protect Rural England Tranquillity Program* <http://www.cpre.org.uk/campaigns/landscape/tranquillity>
- Cutter S.L., 1985, *Rating places. A geographer view on quality of life*, Association of American Geographers, Washington.
- Drewnowski J., 1974, *On Measuring and Planning the Quality of life*, Institute of Social Studies, Mouton, Hague-Paris.
- Europejska Konwencja Krajobrazowa*, 2000 (Dz.U. z dnia 29 stycznia 2006 r., nr 14, poz.98).
- Kałamucka W., 2001a, *Doświadczenie i ocena krajobrazu kulturowego mieszkańców Lubelszczyzny (na wybranych przykładach)*, [w:] U. Myga-Piątek (red.) *Krajobraz kulturowy – idee, problemy, wyzwania*, Prace Wydziału Nauk o Ziemi UŚ, 12, s. 31–37.
- Kałamucka W., 2001b, *Wskaźniki jakości życia powiązane z cechami środowiska geograficznego (na przykładach z wybranych obszarów Lubelszczyzny)* praca doktorska, Zakład Ochrony Środowiska UMCS, Lublin, maszynopis.
- Kałamucka W., 2002, *Styl życia społeczności wiejskich. Wyniki badań empirycznych z Lubelszczyzny*, [w:] E. Orłowska (red.), *Kultura jako przedmiot badań geograficznych. Studia teoretyczne i regionalne*, Oddział Wrocławski PTG, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, s. 225–236.
- Kałamucka W., 2004, *Krajobraz i ogród wiejski w geograficznych badaniach nad jakością życia*, [w:] Z. Borkowski (red.), *Krajobraz i ogród wiejski*, KUL, Lublin, 2, s.
- Landscapes and individual and social well-being. European Landscape Convention Report on Theme of the 2003 Workshop. Council of Europe Strasbourg 2003.*
- Myga-Piątek U., 2001, *Spór o pojęcie krajobrazu w geografii i dziedzinach pokrewnych*. Przegląd Geograficzny, 73, 1–2, s. 163–176.
- Our Countryside: the future. A fair Deal for rural England. Dep of the environment, transport and the regions, London 2000* <http://www.defra.gov.uk/rural/pdfs/ruralwp/rural.pdf>
- Połomski K., 2010, *Miejsce i przestrzeń. Krajobraz w doświadczeniu mieszkańców Bieszczadzkiego Parku Narodowego*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa.

- Program Rozwoju Obszarów Wiejskich 2007-2013.* <http://www.minrol.gov.pl/pol/Wsparcie-rolnictwa-i-rybolowstwa/PROW-2007-2013>
- Rural White Paper. Our Countryside: the future 2000 <http://www.defra.gov.uk/rural/pdfs/ruralwp/rural.pdf>
- Wojciechowski K.H., 1986, *Problemy percepcji i oceny estetycznej krajobrazu*, UMCS, Lublin.
- Wojtanowicz J., 2002, *Geneza i wiek krajobrazów kulturowych Europy*, [w:] T. Jankowski, U. Myga-Piątek, G. Jankowski (red.), *Problemy ochrony i kształtowania krajobrazu kulturowego Górnego Śląska na tle doświadczeń z innych regionów Polski*, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, 1, Sosnowiec, s. 13–20.

Summary

As a consequence of marginalization of its rural areas, the Lublin region has undergone insignificant modification of nature and, additionally, of its high-quality landscape. The landscape is of great importance to most of local inhabitants. They feel strong attachment to the landscape of their “little homeland”. Experiencing the landscape leads to greater life satisfaction (respondents in the region express a very high level of this satisfaction). Variety and richness of positive feelings that are derived from landscape enhance people’s well-being. This, in turn, intensifies a cognitive and creative passion as well as an enjoyment of life. The results of quality research on experiencing the landscape provide a vital contribution to rural areas management.

Anna KOŁODZIEJCZAK
Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej
i Gospodarki Przestrzennej UAM
ul. Dziegielowa 27, 61-680 Poznań
aniaka@amu.edu.pl

Lokalne Grupy Działania jako czynnik rozwoju wiejskich obszarów peryferyjnych w województwach lubelskim i podlaskim

Local action groups as a factor of development
for peripheral rural areas in the Lublin and Podlasie
Voivodships

Zarys treści: Lokalne Grupy Działania (LGD) przez aktywizację mieszkańców wsi przyczyniają się do kreowania rozwoju regionu objętego lokalną strategią rozwoju (LSR). Funkcjonowanie tych podmiotów finansowane jest z działania Leader stanowiącego oś 4 Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich 2007–2013. Na wiejskich obszarach peryferyjnych, do których należą województwa lubelskie i podlaskie, działa 29 LGD, które mają do dyspozycji odpowiednio 110 i 66 mln zł na wdrażanie lokalnych strategii rozwoju (LSR).

Słowa kluczowe: wiejskie obszary peryferyjne, Lokalne Grupy Działania, Lokalne Strategie Rozwoju.

Wprowadzenie

Znaczna część programów finansowanych ze środków polityki strukturalnej sprzyja tworzeniu dogodnych warunków dla działań prorozwojowych na terenach wiejskich. Od 1991 r., kiedy pierwszy raz w UE zastosowano podejście Leader, stało się ono sprawdzoną metodą pobudzania aktywności lokalnych społeczności oraz ich zaangażowania w poszukiwanie i wykorzystanie drzemącego na obszarach wiejskich potencjału. W swoich założeniach Leader zbudowany jest na oddolnej inicjatywie partnerskiej oraz innowacyjnym podejściu do rozwoju obszarów wiejskich oraz realizacji wynikających z niej projektów łączących zasoby, wiedzę i umiejętności przedstawicieli środowisk lokalnych. Działania Leader realizowane są w osi 4 w ramach Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich 2007–2013. Celem osi 4 jest przede wszystkim budowa kapitału społecznego poprzez aktywizację

mieszkańców oraz przyczynianie się do powstawania nowych miejsc pracy na obszarach wiejskich, a także polepszenie zarządzania lokalnymi zasobami. Zamierzenia te realizowane są przez Lokalne Grupy Działania (LGD), czyli podmioty (stowarzyszenia) w skład których wchodzi przedstawiciele władz lokalnych, organizacji pozarządowych i przedsiębiorców, które wprowadzają w życie projekty korzystne z punktu widzenia rozwoju obszarów wiejskich, najczęściej na terenach kilku gmin. W Polsce budowanie oddolnych partnerstw publiczno-prawnych i społecznych (pomiędzy władzami samorządu terytorialnego a rolnikami, przedsiębiorcami, organizacjami pozarządowymi) jest całkiem nowym zagadnieniem i doświadczeniem dla społeczności obszarów wiejskich. Grupy te z jednej strony są autorami strategii rozwoju lokalnego dla obszaru, na którym prowadzą swoją działalność, a z drugiej strony są beneficjentami pomocy i jednocześnie instytucjonalnie odpowiadają za wdrażanie przygotowanych strategii rozwoju oraz wydatkowanie przyznanych na ten cel środków z funduszy UE. Podejmowane w ramach trójsektorowych partnerstw inicjatywy przez podmioty publiczne, gospodarcze i społeczne, przyczyniają się do podnoszenia jakości życia mieszkańców obszarów wiejskich. Celem artykułu jest przedstawienie Lokalnych Grup Działania na peryferyjnych obszarach wiejskich w województwach lubelskim i podlaskim w 2010 r.

Koncepcje obszarów peryferyjnych

W naukach geograficznych i ekonomicznych można spotkać wiele definicji odnoszących się do obszarów peryferyjnych. Jedną grupą definicji ze względu na położenie geograficzne określa peryferie jako obszary położone w strefie marginalnej określonych struktur terytorialnych, czyli oddalone w znacznej odległości od centrów gospodarczych i trudno dostępnych pod względem komunikacyjnym. Obszary te charakteryzują się niskim poziomem gęstości zaludnienia i urbanizacji (por. Zagożdżon 1980, Komornicki i Śleszyński 2009).

Druga grupa definicji odnosi się do kryterium ekonomicznego. W polityce spójności UE podstawowym kryterium określania peryferyjności jest niski poziom rozwoju gospodarczego mierzonego PKB poniżej średniej 75% w UE na 1 mieszkańca. Niektóre definicje odnoszą się do zależności ekonomicznej obszarów peryferyjnych od centrów gospodarczych i politycznych. Zależność ta jest związana z eksploatacją zasobów obszarów peryferyjnych. Obszary peryferyjne zależą od transferu pomocy publicznej i środków inwestycyjnych pochodzących z regionów centralnych (por. Barry 2004, Friedmann 1967, Boudeville 1972).

Wyznaczanie obszarów peryferyjnych na podstawie cech społeczno-gospodarczych jest niewystarczające, bowiem istotnym elementem pojęcia peryferii jest odległość od rdzenia. Zdaniem A. Bajerskiego (2008) aspekt położenia w badaniach nad peryferyjnością jest pomijany, bowiem włączenie odległości w procedurę wyznaczania peryferii jest dość kłopotliwe, gdyż konieczna jest znajomość wpływu odległości od centrum na stan społeczno-gospodarczy obszarów. Aspekt odległości może być pominięty w przypadku pogranicza, gdzie za wyznacznik peryferyjności można przyjąć wyłącznie zmienne społeczno-gospodarcze.

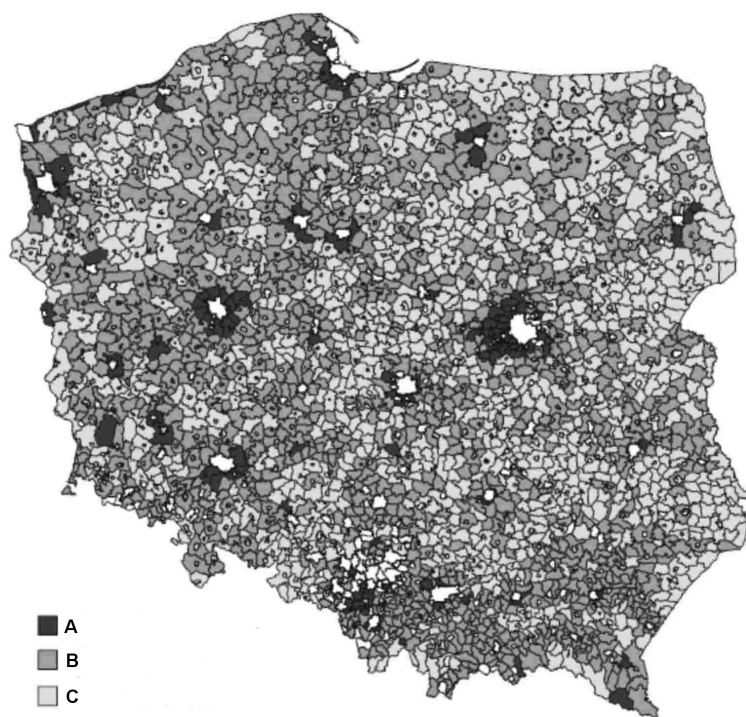
Biorąc pod uwagę kryterium ekonomiczne wydzielania obszarów wiejskich wyodrębnia się trzy rodzaje obszarów wiejskich, a wśród nich peryferyjne obszary wiejskie (*remote rural areas*) charakteryzujące się bardzo niską i zmniejszającą się gęstością zaludnienia, wysokim udziałem ludzi starszych w strukturze wiekowej ludności, dominacją gospodarstw rolnych o niewielkim obszarze i sile ekonomicznej. Na obszarach tych występuje wysoka stopa bezrobocia zwłaszcza ukrytego, jak również znaczny zakres ubóstwa i wykluczenia społecznego, infrastruktura techniczna i społeczna jest słabo rozwinięta (*Rural Developments...* 1997).

Problemem obszarów peryferyjnych jest uruchomienie procesów umożliwiających ich rozwój. Bez pomocy władz publicznych trudno jest zainicjować rozwój tych obszarów, które mają niewielkie możliwości ludzkie, kapitałowe, innowacyjne i nie posiadają wystarczającej siły przyciągania tych czynników z zewnątrz (Grosse 2007).

Typologia gmin wiejskich i miejsko-wiejskich pod względem poziomu i dynamiki rozwoju społeczno-gospodarczego przeprowadzona przez A. Rosnera (2010) wykazała, że gminy o cechach peryferyjnych skupione są w ogromnej większości we wschodniej części kraju, tworząc stosunkowo jednorodne rozległe obszary (ryc. 1).

W oparciu o pomiary poziomu rozwoju gospodarczego, rozwoju społecznego i dynamiki przemian A. Rosner (2010) podzielił gminy wiejskie i obszary wiejskie gmin miejsko-wiejskich na trzy grupy: I – wybitnie rozwinięte, II – przeciętnie rozwinięte i przeciętnie rozwijające się, III – o relatywnie niższym poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego i stosunkowo niższej dynamice rozwoju, a ze względu na ich położenie nazywane są gminami peryferyjnymi.

Duże jednorodne skupiska gmin o niskim poziomie rozwoju występują w rejonach Siemiatycz oraz Zamościa. Kierując się taką typologią, wzięto pod uwagę peryferyjne obszary wiejskie położone w województwach lubelskim i podlaskim.

Ryc. 1. Typy gmin pod względem dynamiki i rozwoju społeczno gospodarczego w Polsce
A – wybitnie rozwinięte i dynamicznie rozwijające się, B – przeciętnie rozwinięte i przeciętnie rozwijające się, C – o cechach peryferyjnych.

Types of communes in Poland in terms of dynamics of socio-economic development

Legend: A – well advanced and developing dynamically; B – medium advanced and developing moderately; C – peripheral in nature. Źródło/Source: Rosner 2010, s. 13.

Lokalne Grupy Działania

Lokalne Grupy Działania (LGD) były od 2004 r. nowym podmiotem w polskiej rzeczywistości społecznej, bowiem skupiały one ludzi zainteresowanych kształtowaniem zmian w miejscu ich zamieszkania. LGD to partnerstwa publiczno-prywatne i mają one decydujący wpływ na wybór projektów realizowanych na danym obszarze, kierując się przy tym analizą ich spójności z integrowaną strategią lokalną. Zasadą jest angażowanie podmiotów zarówno sektora publicznego (np. samorządy, jednostki im podległe), sektora publicznego (organizacje pozarządowe), jak i sektora prywatnego (przedsiębiorców), przy czym sektor publiczny nie może mieć więcej niż 50% głosów w organach podejmujących najważniejsze decyzje

(Kamiński 2006). Wyznaczając obszar swojego działania LGD musi spełniać następujące warunki:

- liczba ludności obszaru musi mieścić się w granicach 10–150 tys. mieszkańców zameldowanych na pobyt stały,
- zachowanie spójności przestrzennej obszaru, biorąc pod uwagę tereny całych gmin bez wyłączenia miast w gminach miejsko-wiejskich, których liczba mieszkańców zameldowanych na pobyt stały nie przekracza 20 tys.,
- spójne uwarunkowania historyczne, kulturowe, przyrodnicze, społeczno-gospodarcze.

W odniesieniu do tych aspektów spójność obszaru jest rozumiana jako podobieństwo czy jednorodność gmin wchodzących w skład tego obszaru lub istnienie takiego elementu, który występuje w każdej gminie (fragment tej samej linii kolejowej, rzeki, kompleksu leśnego, obszaru chronionego). Prawna konstrukcja funkcjonowania LGD zawarta jest w art. 15 Ustawy o wspieraniu rozwoju obszarów wiejskich z udziałem środków Europejskiego Funduszu Rolnego na Rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich z dnia 7 marca 2007 r. (Dz. U. Nr 64, poz. 427). Większość LGD przybrała formę stowarzyszeń, które posiadają osobowość prawną. Bezpośredni nadzór nad funkcjonowaniem LGD sprawują marszałkowie województw, co wynika z faktu, że przedsięwzięcia realizowane przez te grupy są współfinansowane ze środków UE. Na funkcjonowanie LGD, nabywanie umiejętności i aktywizację przeznaczono kwotę w wysokości 152 mln euro w ramach Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich w Polsce w latach 2007–2013. Nadrzędnym działaniem LGD jest zarządzanie realizacją lokalnej strategii rozwoju. Na podstawie lokalnej strategii rozwoju wdrażane są projekty łączące zasoby ludzkie, przyrodnicze, kulturowe, historyczne oraz wiedzę i umiejętności przedstawicieli trzech sektorów: publicznego, gospodarczego i społecznego.

Tabela 1. Lokalne Grupy Działania w województwach lubelskim i podlaskim w 2010 r.

Wyszczególnienie	Województwo lubelskie			Województwo podlaskie		
	ogółem	obszary peryferyjne		ogółem	obszary peryferyjne	
		liczba	%		liczba	%
Liczba LGD	26	18	-	16	11	-
Ludność zamieszkująca obszar działania w tys.	1286,96	744,38	57,8	657,50	452,40	68,8
Powierzchnia objęta LSR w km ²	24481,36	7884,76	32,2	18329,62	11801,66	64,4

Źródło: obliczenia własne na podstawie bazy danych Krajowej Sieci Obszarów Wiejskich.

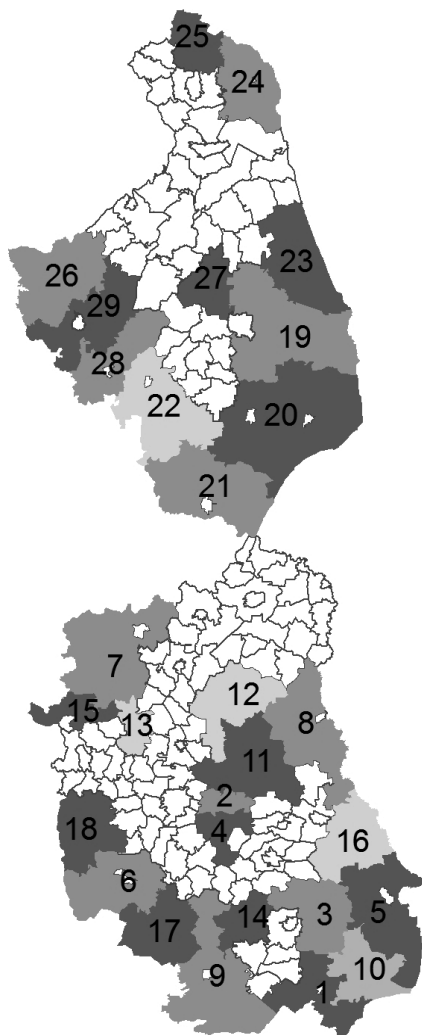
Na terenie województw podlaskiego i lubelskiego w 2010 r. funkcjonowały 42 Lokalne Grupy Działania, z których 29 obejmowało swoim działaniem peryferyjne obszary wiejskie (tab. 1).

LGD – lubelskie:

- 1 – „Roztocze Tomaszowskie”,
- 2 – „Nasza Nadzieja”,
- 3 – „Ziemia Zamojska”,
- 4 – „Dolina Giełczwi”,
- 5 – Hrubieszowskie Stowarzyszenie „Lepsze Jutro”,
- 6 – „Ziemia Kraśnicka”,
- 7 – „Razem ku lepszemu przyszłości”,
- 8 – „Poleska Dolina Bugu”,
- 9 – „Ziemia Biłgorajska”,
- 10 – „G 6 Grzędy Sokalskiej”,
- 11 – „Polesie”,
- 12 – „Jagiellońska Przystań”,
- 13 – „Małe Mazowsze”,
- 14 – „Dolina Wieprza i Poru”,
- 15 – „Lepsza Przyszłość Ziemi Ryckiej”,
- 16 – „Ziemia Chełmska”,
- 17 – „Leśny Krąg”,
- 18 – „Owocowy Szlak”,

podlaskie:

- 19 – „Puszcza Knyszyńska”,
- 20 – „Puszcza Białowieska”,
- 21 – „Tygiel Doliny Bugu”,
- 22 – „Kraina Bobra”,
- 23 – „Szlak Tatarski”,
- 24 – „Sejneńszczyzna”,
- 25 – „Szelment”,
- 26 – „Kraina Mlekiem Płynąca”,
- 27 – „Królewski Gościniec Podlasia”,
- 28 – „Brama na Bagna”,
- 29 – „Sąsiedzi”.

Ryc. 2. Peryferyjne obszary wiejskie objęte działaniami LGD w województwach lubelskim i podlaskim

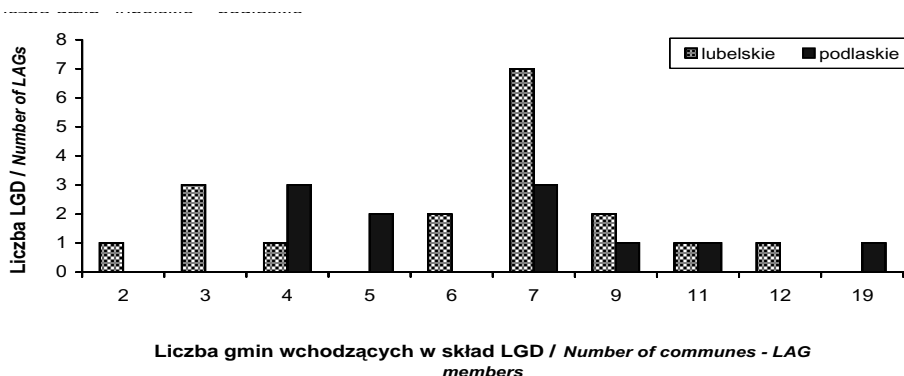
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Krajowej Sieci Obszarów Wiejskich.

Peripheral rural areas covered by LAG activities in Lublin and Podlaskie voivodships

Source: own compilation on the basis of the National Rural Areas Network data.

Jedna z LGD „Tygiel Doliny Bugu” swoim działaniem obejmowała gminy dwóch województw podlaskiego i mazowieckiego. Zasięg działalności lokalnych grup działania na obszarach peryferyjnych obejmuje 7884,76 km² powierzchni województwa lubelskiego oraz 11801,66 km² województwa podlaskiego, co stanowi odpowiednio 32,2% i 64,4% obszarów, które mogą korzystać ze wsparcia finansowego w ramach PROW 2007–2013 (ryc. 2).

Średnia liczebność lokalnych grup działania na wiejskich obszarach peryferyjnych wynosi w każdym województwie ponad 41 tys. osób. Wielkość środków, jakimi dysponują LGD działające na obszarach peryferyjnych Lubelszczyzny i Podlasia, wynosi odpowiednio 110 i 66 mln zł. Wielkości te naliczane są wg następującego wzoru: budżet LGD = liczba mieszkańców LSR x 148 zł (*Budowanie...* 2008). Należy podkreślić, że im większy zasięg terytorialny wdrażanej strategii lokalnej przez grupę, tym jest większy budżet na jej realizację. Większa liczba osób objętych LSR to także gwarancja pojawienia się większej liczby ciekawych pomysłów na projekty realizowane w ramach LSR i konkurencji między nimi. Jest to również szansa na rozwijanie się inicjatyw obywatelskich i integracji społecznej, także możliwość lepszego wykorzystania powstałych w wyniku działań LGD obiektów infrastruktury społecznej. Na badanym obszarze 27 grup wybrało formę prawną stowarzyszenia, natomiast 2 grupy istnieją jako fundacje. W województwie lubelskim na terenie dwóch gmin Mełgiew i Milejów działa fundacja „Nasza Nadzieja”, natomiast w woj. podlaskim fundacja „Kraina Mlekiem Płynąca” obejmuje obszar siedmiu gmin: Grabowo, Mały Płock, Turośl, Stawiski, Kolno, Zbójna i Nowogród.

Ryc. 3. Liczba gmin wchodzących w skład LGD na peryferyjnych obszarach w województwach lubelskim i podlaskim w 2010 r.

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych Krajowej Sieci Obszarów Wiejskich.

Number of communes - LAG members in the peripheral areas of Lublin and Podlasie voivodships in 2010.

Source: own calculations on the basis of the National Rural Areas Network data.

Obszar działania LGD obejmował powierzchnię 199 gmin, z czego 117 gmin położonych jest w województwie lubelskim. Średnia jedna badana LSR swym zasięgiem obejmuje obszar 7 gmin w obu województwach, przy czym zakres waha się od 2 gmin (lubelskie) do 19 (podlaskie; ryc. 3).

Skład lokalnych grup działania na obszarach peryferyjnych odzwierciedla w pełnym zakresie zasadę trójsektorowości (tab. 2).

Tabela 2. Partnerzy LGD na wiejskich obszarach peryferyjnych w województwach lubelskim i podlaskim w 2010 r.

Wyszczególnienie	Lubelskie		Podlaskie	
	liczba członków	%	liczba członków	%
Sektor publiczny	177	18,0	128	20,7
w tym:				
gminy	111	11,3	83	13,4
powiaty	5	0,5	3	0,5
pozostałe podmioty (biblioteki, domy kultury itp.)	61	6,2	42	6,8
Sektor gospodarczy	163	16,6	93	15,0
w tym:				
przedsiębiorstwa i spółdzielnie	151	15,4	83	13,4
banki	1	0,1	3	0,5
pozostałe organizacje gospodarcze	11	1,1	7	1,1
Sektor społeczny	643	65,4	398	64,3
w tym:				
społeczne instytucje edukacji, kultury i sportu	25	2,5	8	1,3
Ochotnicze Straże Pożarne	13	1,3	11	1,8
organizacje działające na rzecz młodzieży	3	0,3	1	0,1
organizacje działające na rzecz kobiet	12	1,2	3	0,5
rolnicy indywidualni	39	4,0	27	4,4
przedstawiciele ludności	490	49,9	315	50,9
pozostałe organizacje społeczne	61	6,2	33	5,3

Źródło: opracowanie własne na podstawie bazy danych Krajowej Sieci Obszarów Wiejskich.

Sytuacją najbardziej optymalną jest obecność w strukturze LGD jak największej liczby przedstawicieli sektora społecznego, ponieważ to mieszkańcy obszarów objętych LSR wiedzą najlepiej, jakie działania są konieczne do realizacji w miejscowościach przez nich zamieszkiwanych. Trzeba jednak dostrzec rolę sektora publicznego i gospodarczego, które dysponują ogromnym potencjałem organizacyjnym oraz finansowym. Wśród członków lokalnych grup działania na obszarach peryferyjnych przeważały podmioty

bądź osoby będące przedstawicielami sektora społecznego i stanowiły one 65,4% wszystkich podmiotów wchodzących w skład LGD województwa lubelskiego i 64,3% podlaskiego. Liczba przedstawicieli tego sektora była zróżnicowana. Najczęściej występowali mieszkańcy danego obszaru, natomiast najrzadziej organizacje działające na rzecz kobiet i młodzieży. Podmioty bądź osoby reprezentujące sektor publiczny stanowiły 18% (woj. lubelskie) i 20,7% (podlaskie) wszystkich podmiotów wchodzących w skład LGD poszczególnych województw.

Według podziału na kategorie: gminy, powiaty i pozostałe podmioty reprezentujące sektor publiczny, najczęściej partnerami były gminy, natomiast powiaty jako partnerzy występowały rzadko, tj. 5 w woj. lubelskim i 3 w woj. podlaskim. Najmniejliczną grupę stanowiły podmioty lub osoby reprezentujące sektor gospodarczy, odpowiednio 16,6% ogółu podmiotów w woj. lubelskim i 15% podlaskim. Najczęściej sektor gospodarczy reprezentowany był przez przedsiębiorstwa i spółdzielnie, natomiast w najmniejszym stopniu przez banki.

Na wiejskich obszarach peryferyjnych przy względnie niskich dochodach budżetowych, a w rezultacie ciągle rosnących dysproporcjach między ich potrzebami i możliwościami finansowania inwestycji, LGD stają się głównym partnerem gmin w zakresie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich.

Zdaniem B. Wankiewicz (2009) współpraca władzy publicznej z przedsiębiorcami i społecznością lokalną przynosi wymierne korzyści w postaci:

- rozwoju inicjatyw społeczno-gospodarczych oraz aktywizacji społeczności lokalnych,
- integracji społeczności lokalnych,
- rozwoju gospodarczego jednostek samorządu terytorialnego,
- rozwoju partnerstwa publiczno-prawnego.

Zgodnie z wymogami LGD zobligowane są do stworzenia lokalnych strategii rozwoju obszaru, na którym działają. Na podstawie badań stwierdzono, że lokalne partnerstwa najczęściej wskazują na potrzebę ochrony i promocji specyficznych zasobów przyrodniczych (lubelskie – 16 strategii; podlaskie – 10), natomiast w mniejszym stopniu odwołują się do ochrony i promocji lokalnego potencjału historycznego (lubelskie – 14; podlaskie – 8). W większości analizowanych strategii cele formułowane były w sposób ogólny. Na ogół LGD wskazywały trzy cele ogólne, jakim ma służyć realizacja opracowanej strategii (tab. 3).

Większość LGD ma na celu głównie aktywizację mieszkańców i różnicowanie działalności gospodarczej na obszarach peryferyjnych, natomiast ponad połowa LGD w województwie lubelskim wskazuje na poprawienie atrakcyjności turystycznej. Stosunkowo niewiele LGD w obu województwach uznaje za główny cel działania na rzecz poprawy jakości życia

Tabela 3. Cele główne zawarte w Lokalnych Strategiach Rozwoju obszarów peryferyjnych województw lubelskiego i podlaskiego

Wykaz celów głównych	Lubelskie	Podlaskie
	Liczba wskazań	
Poprawa jakości życia mieszkańców	5	3
Różnicowanie działaln. gosp., tworzenie pozaroln. miejsc pracy	11	9
Aktywizacja mieszkańców, wzmocnienie kapitału społecznego	14	8
Polepszenie zarządzania lokalnymi zasobami i ich waloryzacja	5	4
Poprawa atrakcyjności turystycznej	11	4

Źródło: opracowanie własne na podstawie SLR.

mieszkańców i polepszenia zarządzania lokalnymi zasobami. Należy zauważyć, iż poszczególne cele nakładają się na siebie, np. poprawa jakości życia może być postrzegana jako wynik rozwoju infrastruktury.

Na podstawie analiz strategii lokalnego rozwoju na peryferyjnych obszarach wiejskich, stwierdzono, iż najczęściej lokalnych partnerstw realizować będzie działania w zakresie rozwoju turystyki wiejskiej i rekreacji, natomiast najmniejszym zainteresowaniem cieszą się działania na rzecz edukacji. Typowe, najczęściej pojawiające się działania związane z turystyką i rekreacją to tworzenie tematycznych szlaków rowerowych i pieszych, tworzenie punktów informacji turystycznej, budowa przystani nad jeziorami i rzekami oraz budowa i modernizacja obiektów sportowych (boiska, hale). W ramach przedsiębiorczości najczęściej działań związanych było z rozwojem małych i średnich przedsiębiorstw, prowadzeniem szkoleń, promocją produktów regionalnych, rozwojem rolnictwa ekologicznego, wprowadzaniem nowych technologii do produkcji energii z źródeł odnawialnych i budowaniem infrastruktury informatycznej.

Najczęściej pojawiające się działania społeczne to: rozwój działalności świetlic wiejskich, włączanie mieszkańców w organizację spotkań integracyjnych i imprez kulturalnych, takich jak dożynki czy turnieje promujące miejscowości.

Ciekawymi pomysłami jest organizowanie na obszarze LGD plenerów malarskich, rzeźbiarskich w ramach małych projektów. Jest to doskonała forma promocji dziedzictwa regionu, a jednocześnie szansa na jego rozwój.

Poziom dofinansowania konkretnych operacji realizowanych przez beneficjentów w ramach LSR musi być zgodny z warunkami określonymi w Programie Rozwoju Obszarów Wiejskich 2007–2013 na działania w ramach odnowy wsi, rozwoju działalności pozarolniczej, tworzenia i rozwoju mikroprzedsiębiorstw oraz na tzw. „małe projekty”. W przypadku działań „Różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej” oraz działania

„Tworzenie i rozwój mikroprzedsiębiorstw” poziom dofinansowania wynosi maksymalnie 50%, natomiast pozostałe 50% stanowić będzie wkład własny beneficjentów. Dla każdego z działań określono również maksymalne kwoty dofinansowania. Kwota pomocy w ramach działania „Różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej” wynosi maksymalnie 100 tys. zł dla jednego beneficjenta w okresie realizacji programu. Dla działania „Tworzenie i rozwój mikroprzedsiębiorstw” wyznaczano trzy progi dofinansowania: 100 tys. zł, jeżeli beneficjent przewiduje utworzenie jednego lub dwóch miejsc pracy; 200 tys. zł, jeśli beneficjent przewiduje utworzenie powyżej dwóch i mniej niż pięć miejsc pracy oraz 300 tys. zł, jeśli beneficjent w swoim planie zakłada utworzenie minimum pięć miejsc pracy. Utworzenie każdego miejsca pracy musi odpowiadać zakresowi rzeczowemu operacji. W działaniu „Odnowa i rozwój wsi” dofinansowanie może sięgać maksymalnie 500 tys. zł na projekty realizowane w jednej miejscowości. W przypadku małych projektów całkowita kwota dofinansowania dla jednego beneficjenta w okresie programu może wynieść do 100 tys. zł, ale nie więcej niż 25 tys. zł na jeden projekt. Zakres małych projektów obejmuje m.in. podnoszenie świadomości oraz rozwijanie aktywności społecznej mieszkańców, rozwijanie turystyki lub rekreacji, zachowanie lokalnego dziedzictwa kulturowego i historycznego, produkcję i wykorzystanie energii ze źródeł odnawialnych (*Budowanie...* 2008).

Badane LGD w obu województwach największą część budżetów – średnio 34% – przeznaczały na projekty z zakresu działania „Odnowa i rozwój wsi”. Na realizację małych projektów wydatkowanych będzie średnio 23% budżetów, natomiast na realizację działań „Różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej” oraz „Tworzenie i rozwój mikroprzedsiębiorstw” wydatkowane będzie średnio odpowiednio 12% i 11% budżetów.

Przyjęte do realizacji w ramach pierwszego naboru wniosków w LGD z obszarów peryferyjnych w województwach lubelskim i podlaskim dotyczyły głównie realizacji takich pomysłów jak: wytyczenie i oznakowanie ścieżek pieszych, rowerowych, przyrodniczych, remont świetlic wiejskich, budowa i modernizacja placów zabaw, organizacja imprez plenerowych, przeglądów twórczości, jarmarków, budowa chodników, parkingów, remont obiektów zabytkowych.

Podsumowanie

Cele i środki, które wpisują się w realizację założeń lokalnych strategii rozwoju, a tym samym mogą wspierać rozwój peryferyjnych obszarów wiejskich są rozproszone w różnych programach. Szansą na zintegrowanie ich

wykorzystanie na rzecz wsparcia rozwoju obszarów wiejskich jest aktywność Lokalnych Grup Działania. Działania podejmowane przez LGD stają się coraz popularniejszym sposobem myślenia o finansowaniu lokalnych inicjatyw. LGD nie powinny ograniczać swojej aktywności tylko do administrowania środkami przeznaczonymi na wdrażania lokalnych strategii rozwoju w ramach PROW 2007–2013, lecz szukać innych źródeł finansowania lokalnego rozwoju. Pakiety działań, na których koncentrują się LGD w województwach lubelskim i podlaskim, w większości dotyczą promowania wizerunku obszaru o wysokich walorach turystycznych oraz wspierania działań poprawiających ofertę i jakość świadczonych usług. W dalszej perspektywie potrzebna jest ekonomiczna opcja rozwoju peryferyjnych obszarów, która bardziej skupi uwagę na stymulowaniu lokalnej aktywności przedsiębiorczej. Tylko połączenie potencjałów samorządów, przedsiębiorców i mieszkańców oraz aktywne poszukiwanie innych niż PROW źródeł finansowania realizacji celów LSR może stanowić ważny czynnik rozwoju społeczno-gospodarczego peryferyjnych obszarów wiejskich w województwach lubelskim i podlaskim.

Literatura

- Bajerski A., 2008, *Problemy wydzielania peryferii społeczno-gospodarczych*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny, 70, 2, s. 159–167.
- Barry F., 2004, *Enlargement and the EU Periphery: Introduction*, The World Economy, 27, 6, s. 753–759.
- Boudeville J.R., 1972, *Aménagement du territoire et polarisation*, Editions M. Tw. Génin, Paris.
- Budowanie lokalnej strategii rozwoju w ramach osi 4 Leader Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013*, 2008, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa.
- Friedmann J., 1967, *A General Theory of Polarized Development*, Santiago Ford Foundation, Urban and Regional Development Advisory Program in Chile.
- Grosse T.G., 2007, *Wybrane koncepcje teoretyczne i doświadczenia praktyczne dotyczące rozwoju regionów peryferyjnych*, Studia Regionalne i Lokalne, 1, s. 27–49.
- Kamiński R., 2006, *Konieczność stosowania metody LEADER w nowym funduszu wiejskim – szansa czy zagrożenie?* [w:] J. Wilkin, M. Błąd, D. Klepacka (red.), *Polska strategia w procesie kształtowania polityki Unii Europejskiej wobec obszarów wiejskich i rolnictwa*, IRWiR PAN, Warszawa, s. 43–59.

- Komornicki T., Śleszyński P., 2009, *Typologia obszarów wiejskich pod względem powiązań funkcjonalnych i relacji miasto-wieś*, [w:] J. Bański (red.), *Analiza zróżnicowania i perspektyw rozwoju obszarów wiejskich w Polsce do 2015 roku*, Studia Obszarów Wiejskich, 16, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa s. 9–37.
- Rosner A., 2010, *Zróżnicowanie przestrzenne rozwoju społeczno-gospodarczego polskiej wsi i tendencje jego zmian*, Opinie i Ekspertyzy OE-148, Kancelaria Senatu, Warszawa, s. 1–16.
- Rural Developments*, 1997, CAP 2000, Working Document, European Commission.
- Serwis internetowy Krajowej Sieci Obszarów Wiejskich: <http://ksow.pl>
- Wankiewicz B., 2009, *Innowacyjne rozwiązania w zakresie oddziaływania zasobów finansowych gmin na rozwój samorządności*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 530, Ekonomiczne Problemy Usług, 31, s. 160–169.
- Zagożdżon A., 1980, *Regiony peryferyjne a zagadnienia peryferyjnych układów osadniczych. Wybrane zagadnienia teoretyczne i badawcze*, Przegląd Geograficzny, 4 (52), s. 815–825.

Summary

Local Action Groups (LAGs), or entities associating representatives of local authorities, non-governmental organisations and business people, seek to implement projects enhancing the development of rural areas usually embracing several communes. On the one hand, LAGs are authors of local development strategies (LDSs) for their areas of activity, and on the other, they are beneficiaries of EU assistance funds, while being also institutionally responsible for the implementation of the strategies drawn up and for spending the EU financial means allocated to this purpose. In the peripheral rural areas that include the Lublin and Podlasie Voivodships, a total of 29 LAGs have been set up with budgets of 110 and 66 million PLN, respectively, for carrying out local development strategies. The policy packages on which LAGs concentrate in those two voivodeships mostly involve the promotion of the region as an area of outstanding tourist attractiveness and support for measures improving the variety and quality of services offered. In a longer perspective, it will be necessary to work out an economic policy for the development of peripheral areas with a focus shifted to stimulating local entrepreneurship.

Maria BEDNAREK-SZCZEPAŃSKA
Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN
ul. Twarda 51/55, 00-818 Warszawa
bednarek@twarda.pan.pl

Organizacje pozarządowe na obszarach pozametropolitalnych na przykładzie wybranych regionów

Non-governmental organizations in non-metropolitan areas.
The study of selected regions

Zarys treści: Celem opracowania jest rozpoznanie zróżnicowania jakościowego (w rozumieniu pól działalności) i ilościowego organizacji pozarządowych działających na obszarach pozametropolitalnych (w tym na obszarach wiejskich i w małych miastach) w wybranych regionach Polski oraz próba wyjaśnienia tego zróżnicowania. Do badań wybrano obszary o różnorodnych charakterystykach demograficzno-społecznych, gospodarczych, etnicznych, historycznych i kulturowych. Badano gęstość i różnorodność organizacji, a także omówiono najważniejsze kategorie organizacji i ich zróżnicowanie przestrzenne.

Słowa kluczowe: organizacje pozarządowe, obszary wiejskie.

Wstęp. Obszar i cel badań

Organizacje pozarządowe uznaje się za istotny składnik społeczeństwa obywatelskiego, wskaźnik jakości kapitału społecznego, poziomu samoorganizacji i podmiotowości społecznej. W Polsce ich liczba systematycznie rośnie. Obszary pozametropolitalne, w tym zwłaszcza tereny wiejskie, stanowią pod tym względem szczególnie interesujący obszar badawczy, gdyż tu ścierają się tradycyjne formy organizacji wiejskich z „nowoczesnymi” stowarzyszeniami, które od początku transformacji rozwijają swoją działalność na różnorodnych polach.

Badania przeprowadzono w 120 jednostkach przestrzennych: gminach wiejskich, miejsko-wiejskich oraz w małych miastach – tych, w których liczba ludności nie przekraczała liczby ludności największej spośród badanych gmin

wiejskich. Do badań wybrano obszary obejmujące od jednego do czterech powiatów i zbliżoną liczbę gmin (17–24), położone poza największymi aglomeracjami, w różnych województwach i regionach etniczno-kulturowych, zróżnicowane pod względem sytuacji demograficzno-społecznej, gospodarczej, przestrzennej, historycznej (Pomorze Zachodnie, Kaszuby, Podlasie Północne i Południowe, Podhale, Opolszczyzna)¹. Badanie miało na celu rozpoznanie zróżnicowania jakościowego (w rozumieniu pól działalności) i ilościowego organizacji pozarządowych na tych obszarach oraz próbę wyjaśnienia tego zróżnicowania.

Uwagi wstępne na temat organizacji na obszarach wiejskich

Według danych REGON z 2007 r. na obszarach wiejskich (w gminach wiejskich i w wiejskich częściach gmin miejsko-wiejskich) funkcjonowało 20% ogólnej liczby organizacji pozarządowych w Polsce (bez ochotniczych straży pożarnych), a w miejskich siedzibach gmin miejsko-wiejskich – kolejne 12% (Gumkowska i in. 2008).

Należy mieć na uwadze fakt, że organizacje pozarządowe stanowią tylko jeden z elementów wiejskiego sektora „non-profit”, na który składają się

¹ Pomorze Zachodnie – powiaty: białogardzki, łobeski, szczeciniecki i świdwiński; obszar z rozwiniętą funkcją rolniczą, o przeciętnym lub niskim poziomie rozwoju i nierównoważonym rynku pracy (Rosner 2008), o słabej dostępności przestrzennej, zamieszkały przez społeczności postmigracyjne.

Kaszuby – powiaty: kartuski, kościerski, wejherowski; obszar o ponadprzeciętnym poziomie rozwoju (w skali obszarów wiejskich) i dobrze rozwiniętym sektorze pozarolniczym (Rosner 2008), względnie dobrej dostępności przestrzennej, prężny demograficznie, obejmujący tereny zamieszkałe przez Kaszubów o silnej tożsamości etniczno-kulturowej (Jałowiecki i Szczepański 2002).

Podlasie Północne – powiaty hajnowski i siemiatycki; obszar o niskim poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego, słabej dostępności przestrzennej, niekorzystnych procesach demograficznych, z dominującą funkcją rolniczo-leśną, obejmujący tereny zamieszkałe częściowo przez mniejszość białoruską.

Podlasie Południowe – powiat bialski; obszar rolniczy, o przeciętnym i niskim poziomie rozwoju społeczno-ekonomicznego i niekorzystnych procesach demograficznych oraz dość słabej dostępności przestrzennej.

Podhale – powiaty tatrzański i nowotarski; obszar o przeciętnym poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego, ważnej funkcji turystycznej i prężny demograficznie, o słabej dostępności przestrzennej, obejmujący tereny zamieszkałe przez tradycyjne i zasiedlone społeczności Podhalan o silnej tożsamości regionalnej.

Opolszczyzna – powiaty: strzelecki, krapkowicki i oleski; obszar o przeciętnym i ponadprzeciętnym poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego, relatywnie dobrej sytuacji rynku pracy, przeciętnym poziomie rozwoju rolnictwa (Rosner 2008) i dobrej dostępności przestrzennej, z wysokim udziałem ludności rodzimej o silnej tożsamości regionalnej i prężną mniejszością niemiecką.

różne inne podmioty, np. inicjatywy związane z Kościołem², spółdzielnie, organizacje samorządu zawodowego i gospodarczego (głównie rolników), fundacje, stowarzyszenia zwykłe, komitety społeczne, organizacje komunalne i zrzeszenia nieformalne (Herbst 2008). Ich bogactwo jest więc duże. Tym samym można stwierdzić, że zarejestrowane w systemie REGON organizacje pozarządowe, będące przedmiotem tego opracowania, to w przypadku wielu obszarów wiejskich tylko „wierzchołek góry lodowej”, jeśli chodzi o aktywność społeczną mieszkańców. Należy tu także zaakcentować, że dalece idącym uproszczeniem jest również funkcjonujące w niektórych badaniach (np. geograficznych) utożsamianie gęstości organizacji pozarządowych z poziomem kapitału społecznego na obszarach wiejskich.

Źródło danych i metody badań

W badaniu wykorzystano dane z bazy organizacji pozarządowych Klon/Jawor. Jest to wprawdzie największy zbiór informacji na ten temat w Polsce, ale nie zawiera on pełnej bazy organizacji. Ponadto część zarejestrowanych podmiotów jest nieaktywnych i nie prowadzi żadnej działalności, ale ich identyfikacja nie jest możliwa bez indywidualnych badań³. Kolejnym mankamentem jest to, że siedziba organizacji nie zawsze jest tożsama z miejscem jej działania. W bazie znajdują się tylko podmioty zarejestrowane w KRS, nie obejmuje więc ona różnych innych form organizacji społecznej na wsi. Do zalet bazy należy zaliczyć to, że umożliwia rozpoznanie struktury jakościowej organizacji oraz umożliwia badanie nawet na poziomie sołectw.

Szczegółowa analiza organizacji funkcjonujących we wszystkich gminach umożliwiła ich podział ze względu na główne pole działalności⁴.

² Według danych Instytutu Statystyki Kościoła Katolickiego w 2008 r. było w Polsce 55 tys. wspólnot parafialnych. Częściej występują one na wsi. Obok aktywności w zakresie kultu religijnego część z nich prowadzi działania świeckie (Wygnański i Herbst 2010).

³ Szacunkowo od 10 do 40% organizacji zarejestrowanych w systemie REGON nie prowadzi żadnej działalności (Herbst 2008 za: Gumkowska i Herbst 2006, Gliński 2006).

⁴ Wyróżniono następujące kategorie organizacji: 1) ochotnicze straże pożarne, 2) organizacje sportowe, 3) kulturalne, 4) hobbystyczne (z wyłączeniem sportowych i artystycznych), 5) pomocy społecznej, 6) prozdrowotne i przeciwdziałania chorobom, 7) proedukacyjne (zajmujące się promocją edukacji, w tym stowarzyszenia związane z placówkami edukacyjnymi), 8) rolnicze, 9) inne zawodowe (nierolnicze) *cd. z poprzedniej str.* 10) ogólnogospodarcze, 11) sołectkie – związane z rozwojem wsi (np. odnowy wsi), 12) związane z rozwojem gminy/regionu (w tym lokalne grupy działania – LGD), 13) stowarzyszenia kobiet (w tym koła gospodyń wiejskich), 14) stowarzyszenia emerytów i kombatanów, 15) stowarzyszenia mniejszości narodowych lub grup etnicznych, 16) proekologiczne, 17) turystyczne, 18) realizujące różnorodne/mieszane cele (rozwój, sport, kultura, ochrona środowiska, edukacja) oraz 19) pozostałe.

W analizie wykorzystano kilka prostych miar pozwalających na ilościowe porównanie gmin pod względem organizacji pozarządowych:

- liczba organizacji w gminie na 10 tys. mieszkańców,
- różnorodność bezwzględna organizacji (liczba kategorii organizacji w gminie),
- różnorodność względna organizacji (liczba kategorii organizacji w stosunku do liczby organizacji,
- różnorodność organizacji względem ludności (liczba kategorii organizacji na 10 tys. mieszkańców).

Najważniejsze kategorie organizacji, zróznicowanie regionalne

Badania potwierdziły powszechność ochotniczych straży pożarnych, które dominują wśród organizacji pozarządowych na badanych obszarach i występują w 97% badanych gmin. Spośród badanych regionów największą rolę odgrywają one na terenach Podlasia Południowego, gdzie stanowią niespełną połowę wszystkich organizacji. W pozostałych regionach ich udział był również wysoki i oscylował w okolicy 30%. Najmniejsze znaczenie miały one na Pomorzu Zachodnim. To współczesne zróznicowanie wyraźnie nawiązuje do historii tych regionów. W byłym Królestwie Kongresowym OSP były jedynym dozwolonym przez zaborcę rodzajem organizacji. Odgrywały one rolę w integracji zbiorowości lokalnej, organizowały życie kulturalne i artystyczne, kształtowały postawy patriotyczne, kultywowały język polski i były mocno osadzone w lokalnej obrzędowości. OSP „wychowywało” tych, którzy później zrzeszali się w innych, bardziej złożonych stowarzyszeniach (Bartkowski 2003).

Rolę ochotniczych straży pożarnych w rozwoju społecznym obszarów wiejskich wschodniej Polski potwierdzają badania z lat 60., 80. i 90. ubiegłego wieku (Darczewski 1967, Dyczewski i in. 1997, Bartkowski 2003). Z kolei w zaborze pruskim straże były zgermanizowane i mało popularne z uwagi na obowiązek mieszkańców uczestnictwa w akcjach gaśniczych (Herbst 2008) i współcześnie na tych terenach ich aktywność jest najsłabsza.

Współczesne zróznicowanie gmin pod względem udziału ochotniczych straży pożarnych w ogólnej liczbie organizacji nie jest związane z poziomem rozwoju gospodarczego, rolnictwa czy stopniem peryferyjności przestrzennej. Ich odsetek był zbliżony zarówno na relatywnie dobrze rozwiniętych, dobrze dostępnych, o dużym udziale sektora pozarolniczego Kaszubach czy Opolszczyźnie, jak i na peryferyjnym rolniczym Podlasiu Północnym.

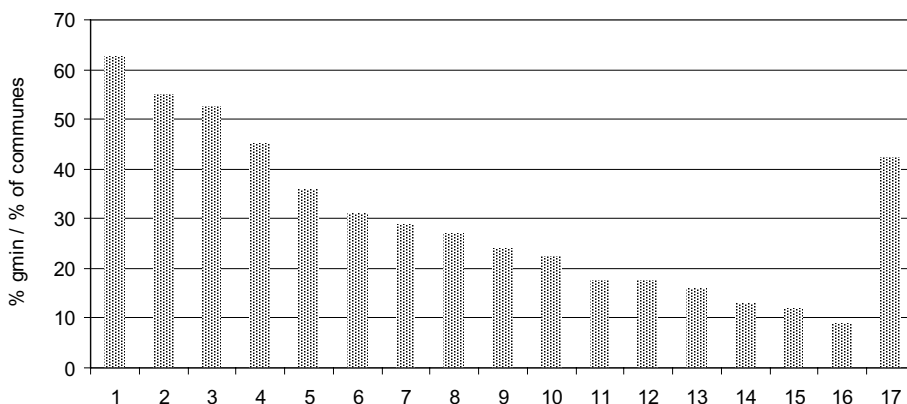
Ochotnicze straże pożarne nie są typowymi organizacjami pozarządowymi i finansowane są z budżetów gminnych. Niektórzy autorzy kwestionują w ogóle zasadność zaliczania ich do organizacji pozarządowych. P. Glišński (2007) uważa, że związki zawodowe, kluby sportowe, kościoły, czy OSP nie stanowią ostoji polskiego społeczeństwa obywatelskiego. Należy jednak zaakcentować potencjał, jaki tkwi w OSP, uwarunkowany bogatymi tradycjami historycznymi. Tradycje pełnią funkcje integracyjno-tożsamościowe w społecznościach lokalnych, a integracja lokalna jest z kolei motorem rozwoju (Bartkowski i Kurczewska 2006). Straże stanowią niewątpliwie istotny element lokalnej tożsamości i, poza ochroną przeciwpożarową, wciąż odgrywają rolę we wzmacnianiu więzi lokalnych i podtrzymywaniu żywotności wspólnot sołeckich. Nie dotyczy to oczywiście wszystkich podmiotów – wiele z nich nie podejmuje aktywnych działań, ale ten sam problem dotyczy wszystkich rodzajów organizacji. J. Bartkowski (2003) wskazuje, że w Galicji, ale także w innych regionach, choć w mniejszym stopniu, straże odgrywają dużą rolę w polityce lokalnej. W niektórych gminach wiejskich prawie wszystkie wsie posiadają swoje jednostki ochotniczej straży pożarnej, np. w gminie Międzyrzec Podlaski zarejestrowanych było w 2010 r. 24 jednostki. Można przypuszczać, że aby zapewnić bezpieczeństwo przeciwpożarowe, nie są konieczne straże w każdej wsi. Znaczenie tych organizacji wykracza zdecydowanie poza ich funkcje przeciwpożarowe. Uczestniczą one we wszelkich lokalnych wydarzeniach, współpracują z innymi organizacjami w gminach.

Terytorialne „przywiązanie” OSP do sołectw sprawia, że bliżej im do tönniesowskiego wymiaru wspólnoty, opartej na fundamencie wspólnego zamieszkania, niż do stowarzyszenia (por. Tonnies 1959). Straże stanowią jeden ze składników specyfiki kulturowej polskiej wsi i należy dążyć do wzmacniania ich potencjału, kultywowania tradycji, podnoszenia ich atrakcyjności dla młodego pokolenia i budowania z ich istotnym udziałem lokalnych, sołeckich wspólnot. Przede wszystkim na obszarach peryferyjnych, gdzie działa niewiele instytucji i „nowoczesnych” organizacji, zakorzenione w przestrzeni społecznej straże pożarne mogą odgrywać ważną rolę i podejmować działania w różnych sferach życia publicznego. W dyskursie dotyczącym wiejskich organizacji pozarządowych w większym stopniu powinno się stosować podejście koncyliacyjne: obok wspierania i promowania nowoczesnych form organizacji społecznych należy równolegle dążyć do wzmacniania potencjału organizacji „starych”, które zostały trwale zakorzenione w przestrzeni polskiej wsi. Niepożądane jest natomiast podejście opozycyjne, które przeciwstawia jedno drugiemu i uznaje wyższość organizacji typu miejskiego.

Kolejną ważną kategorią organizacji na obszarach wiejskich są kluby i inne organizacje sportowe. Stanowią one niespełna 25% wszystkich badanych podmiotów i funkcjonują w 91% badanych gmin. Należą one również do organizacji tradycyjnych, obecnych w przestrzeni społecznej od wielu dziesięcioleci, silnie wspieranych finansowo z budżetów gmin. Według P. Glińskiego (2007) są to organizacje przynoszące najmniejszy efekt obywatelski, a najsilniej wspierane przez państwo. Należy jednak docenić efekty społeczne funkcjonowania tego typu jednostek. Pełnią one niewątpliwie funkcje integrujące dla młodzieży, uczą współdziałania w ramach formalnych struktur, przyczyniają się do podnoszenia kondycji fizycznej młodzieży, a więc pośrednio kapitału ludzkiego. Organizują młodzieży czas wolny, przy niedostatku innych podmiotów pełniących taką rolę. Dotyczy to zwłaszcza obszarów peryferyjnych, najbardziej upośledzonych pod tym względem.

Spśród badanych regionów Pomorze Zachodnie i Podhale to obszary o najwyższym udziale organizacji sportowych w ogóle organizacji, zaś najmniejszą rolę odgrywają one na Podlasiu. Jest to również związane z uwarunkowaniami historyczno-kulturowymi – np. w Galicji, gdzie istniały silnie zakorzenione tradycje organizacji sportowych czy w przypadku Ziemi Zachodnich, gdzie uczestnictwo w klubach sportowych było m. in. przejawem integracji wobec braku innych źródeł poczucia wspólnoty wśród ludności napływowej (Janc 2006). Liczebność klubów sportowych można też wiązać z sytuacją demograficzną – województwa lubelskie i podlaskie charakteryzują się niskim udziałem ludności młodej, do której należą na ogół członkowie organizacji sportowych. Są one tu zatem relatywnie mniej powszechne niż na prężnych demograficznie Kaszubach czy Podhalu.

Na badanych obszarach, spośród wszystkich organizacji zarejestrowanych w systemie REGON, tylko 45% to typowe, „nowoczesne” organizacje trzeciego sektora, w rozumieniu definicji zaproponowanej przez P. Glińskiego (2006) czy M. Halamską (2008), którzy akcentują aspekt niezależności finansowej i autonomii tych struktur. Warto przyjrzeć się zatem, jak kształtuje się różnorodność tych podmiotów. Na rycinie 1 widać, że nie ma wśród nich wyraźnie dominujących kategorii, których częstość występowania w gminach odbiegałaby wyraźnie od pozostałych. Większość wyróżnionych typów organizacji występuje w 10–30% wszystkich gmin. Wśród tych najczęściej występujących znalazły się stowarzyszenia związane z rozwojem lokalnym i regionalnym (55% gmin) oraz z rozwojem wsi (45%), co należy ocenić pozytywnie. Występowanie tych ostatnich świadczy o zjawisku „brania spraw własnych wsi w swoje ręce” i umiejętności wspólnot sołeckich dostosowania się do nowych możliwości wykorzystania środków unijnych (zwłaszcza z programów odnowy wsi).

Ryc. 1. Udział organizacji poszczególnych kategorii (bez OSP i klubów sportowych) w badanym zbiorze 120 gmin. Kategorie organizacji

1 – pomocy społecznej; 2 – związane z rozwojem gminy/regionu; 3 – realizujące różnorodne/mieszane cele; 4 – sołeckie; 5 – hobbystyczne; 6 – kulturalne; 7 – proedukacyjne; 8 – mniejszości narodowych i grup etnicznych; 9 – turystyczne; 10 – prozdrowotne; 11 – zawodowe; 12 – rolnicze; 13 – stowarzyszenia emerytów i kombatanatów; 14 – stowarzyszenia kobiet; 15 – ogólnogospodarcze; 16 – proekologiczne; 17 – inne.

Share of organizations of different categories (excluding Voluntary Fire Brigades and sport organizations) in the studied set of 120 communes

Categories of organizations: 1 – org. for social security; 2 – org. for local and regional development; 3 – org. of mixed activities; 4 – org. related to villages; 5 – hobby org.; 6 – cultural org.; 7 – org. related to education; 8 – org. of ethnic groups and minorities; 9 – tourism org.; 10 – health org.; 11 – professional associations; 12 – agricultural associations; 13 – pensioners associations; 14 – women associations; 15 – economic org.; 16 – ecology org.; 17 – other.

Charakterystycznym zjawiskiem jest relatywnie wysoki, w porównaniu do innych regionów, udział organizacji sołeckich na Opolszczyźnie (ryc. 2). Region ten jest kolebką programu odnowy wsi w Polsce, którego realizacja uwarunkowana była m. in. budowaniem oddolnych, sołeckich inicjatyw. Wzorce odnowy wsi pochodzą z Europy Zachodniej, a Opolszczyzna w szczególności korzystała z przykładów niemieckich (Wilczyński 2007). Społeczno-kulturowe i historyczne związki regionu z Niemcami ułatwiły na pewno wdrażanie odnowy wsi za przykładem niemieckim. Na Opolszczyźnie funkcjonują prężne społeczności wiejskie. Można postawić hipotezę, że aktywność mieszkańców Śląska na rzecz własnych miejscowości jest też związana z ich wysokim poczuciem identyfikacji z miejscowością zamieszkania i silną tożsamością regionalną, którą M. Szczepański i B. Jałowiecki (2002) określają jako „przeżywaną” (wspomniani autorzy podają, że Ślązacy – ludność rodzima – zamieszkują właśnie zwarte obszary wiejskie powiatów krakowskiego i strzeleckiego).

Trudno natomiast analogicznie interpretować relatywnie wysoki udział stowarzyszeń związanych z konkretnymi miejscowościami wiejskimi w badanej części Pomorza Zachodniego, natomiast niski na Podhalu i Podlasiu. Są to wyniki niezgodne z wynikami z lat 90. przytaczanymi przez J. Bartkowskiego (2003), który wskazuje, że w tworzeniu stowarzyszeń przyjaciół miejscowości oraz rozwoju lokalnego zaznacza się przewaga Galicji, natomiast na drugim biegunie znalazły się Ziemie Odzyskane. Na tych terenach mamy do czynienia z jednej strony z wyizolowanymi terytorialnie i instytucjonalnie (por. Karwacki i Antonowicz 2003) społecznościami terenów „popegeerowskich”, z drugiej strony funkcjonują tam zbiorowości otwarte na nowe inicjatywy, które podejmują działania prorozwojowe. J. Wendt (2007) uważa, że na terenach z ludnością napływową mamy do czynienia albo z postawą wycofania społecznego albo ze wzrostem aktywności społecznej. Niezwykle skomplikowana, uwarunkowana historycznie sytuacja społeczna na takich terenach sprawia trudności w interpretacji danych dotyczących organizacji pozarządowych, jak i innych zjawisk społecznych.

Na Opolszczyźnie najwyższy jest też udział organizacji zrzeszających mniejszości narodowe – wynika to z rozpowszechnienia oddziałów Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Niemców na Śląsku Opolskim. Ruch mniejszości niemieckiej jest tu bardzo prężny. Marginalny jest natomiast udział stowarzyszeń omawianej kategorii na obszarze Północnego Podlasia, gdzie znaczący jest udział ludności białoruskiej. Mniejszość białoruska nie jest tak aktywna jak niemiecka. Jej działalność koncentruje się w ośrodku powiatowym i związana jest głównie z kulturą. Identyfikacja regionalna ludności białoruskiej jest stosunkowo słaba w porównaniu z identyfikacją etniczną i wyznaniową (Jałowiecki i Szczepański 2002).

Zaskakujący jest fakt, że większy jest odsetek organizacji związanych z rozwojem regionalnym i lokalnym na badanych obszarach Podlasia niż na Podhalu czy Opolszczyźnie, mając na uwadze relatywnie słabą kondycję i ubogie tradycje społeczeństwa obywatelskiego obszarów byłego Królestwa Kongresowego, wynikającą z przeszłości historycznej. Nie istniały tu szersze możliwości rozwoju partycypacji politycznej, samorządu, stowarzyszeń (Bartkowski 2003, s. 169). Z drugiej strony znaczący odsetek wspomnianych organizacji można interpretować jako pozytywną oznakę podejmowania inicjatyw prorozwojowych na tych peryferyjnych, gospodarczo zmarginalizowanych obszarach.

Badany obszar Podlasia Północnego charakteryzuje się ponadto najwyższym spośród badanych regionów udziałem organizacji związanych z kulturą. Bogate tradycje wielokulturowości regionu znajdują zatem odzwierciedlenie w rejestrowanej aktywności społecznej. Podhale i Kaszuby, regiony charakteryzujące się silnym poczuciem tożsamości i odrębności

kulturowej wśród mieszkańców, posiadają również wyższy udział tego typu organizacji niż Opolszczyzna, Podlasie Południowe czy Pomorze Zachodnie. Należy jednak pamiętać, że udział tych organizacji jest w granicach 1,3–4,1% ogółu organizacji, a większość aktywności kulturalnej odbywa się poza organizacjami zarejestrowanymi, np. w ramach działalności zespołów artystycznych, kół gospodyń wiejskich czy parafii. Ponadto organizacje pozarządowe należące do innych kategorii (np. rozwoju lokalnego, mieszane, grup etnicznych) również prowadzą działalność kulturalną.

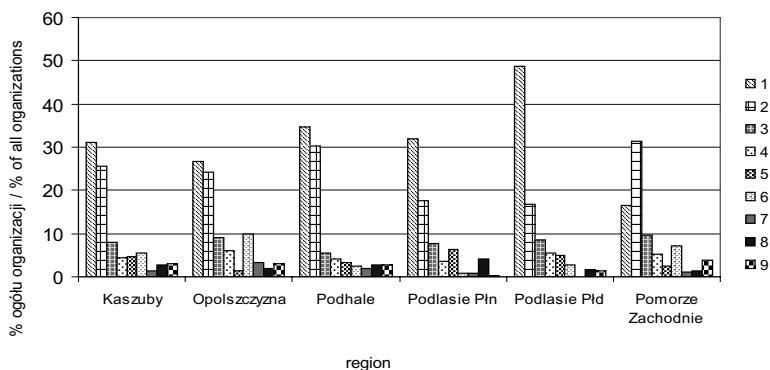
Dość popularne w części badanych regionów były organizacje hobbystyczne (w tym głównie koła i kluby jeździeckie, wędkarskie, motorowe), a ich udział w ogóle organizacji najwyższy był na Pomorzu Zachodnim (3,8%), a najniższy na Podlasiu Północnym i Południowym (0,4–1,3%).

Obszar o największym nagromadzeniu problemów społecznych spośród badanych regionów – Pomorze Zachodnie, cechuje się też najwyższym udziałem organizacji zajmujących się pomocą społeczną w ogóle organizacji. Najniższy zaś udział tych podmiotów jest na Podhalu, co można wyjaśnić relatywnie niskim stopniem ubóstwa mieszkańców i rozpowszechnieniem innych, niesformalizowanych praktyk pomocy społecznej. Na Pomorzu Zachodnim największy spośród badanych regionów był też udział organizacji związanych z przeciwdziałaniem chorobom, w tym alkoholizmowi, co również nawiązuje do patologii społecznych terenów popegeerowskich.

Pozostałe kategorie organizacji, z wyjątkiem tych o mieszanych polach działalności, występowały znacznie rzadziej. Stowarzyszenia zrzeszające emerytów lub kombatanów, występowały równie rzadko na Podlasiu Północnym oraz Południowym, które cechują się wysokim udziałem ludności w wieku poprodukcyjnym, jak i na młodych demograficznie Kaszubach i Podhalu. Można to wyjaśnić tym, że w przypadku Podlasia część aktywności społecznej ludzi starszych odbywa się w ramach zespołów artystycznych, kół gospodyń wiejskich czy terenowych kół dużych organizacji emeryckich, nie mających osobowości prawnej.

Mały jest udział stowarzyszeń rolniczych w ogólnej liczbie badanych organizacji (około 1%). Wynika on między innymi z tego, że typowe organizacje rolnicze – kółka rolnicze nie mają na ogół formy prawnej organizacji pozarządowej. Pozarządowe organizacje rolnicze najbardziej rozpowszechnione były na Kaszubach, gdzie funkcjonowały w 9 na 24 badane gminy, a więc częściej niż np. na Podlasiu Południowym (w 4 na 19 gmin), gdzie funkcja rolnicza ma większe znaczenie.

Nie było takich podmiotów na Podhalu, gdzie rolnictwo odgrywa coraz mniejszą rolę w gospodarce. Charakterystycznym elementem wiejskiej przestrzeni społecznej były niegdyś koła gospodyń wiejskich, których liczba w ostatnich latach spada, co związane jest m. in. z osłabieniem instytucjonal-

Ryc. 2. Udział organizacji poszczególnych kategorii w gminach badanych regionów
 1 – OSP; 2 – sportowe; 3 – pomocy społecznej; 4 – realizujące różnorodne/mieszane cele; 5 – związane z rozwojem gminy/regionu; 6 – sołeckie; 7 – mniejszości narodowych i grup etnicznych; 8 – kulturalne; 9 – hobbystyczne.

The share of organizations of different categories in communes of studied regions

1 – Voluntary Fire Brigades; 2 – sport org.; 3 – org. for social security; 4 – org. of mixed activities; 5 – org. for local and regional development; 6 – org. related to villages; 7 – org. of ethnic groups and minorities; 8 – cultural org.; 9 – hobby org.

nego wsparcia tych organizacji ze strony ośrodków doradztwa rolniczego. Funkcjonują one najczęściej w formie prawnej kółek rolniczych lub jako grupy nieformalne. Tylko nieliczne wiejskie organizacje kobiece posiadają status organizacji pozarządowej. Zaledwie 0,7% wszystkich badanych organizacji stanowiły stowarzyszenia kobiet.

W niespełna co trzeciej gminie Podhala oraz Kaszub funkcjonowały organizacje turystyczne, co jest związane z ważną na tych obszarach funkcją turystyczną. Uwagę zwraca znikoma liczba organizacji działających na rzecz ochrony środowiska – funkcjonowały one przeciętnie w 1–2 gminach spośród badanych z danego regionu. Podmioty tego typu, mimo iż obszar ich działań dotyczy niejednokrotnie obszarów wiejskich cennych przyrodniczo, koncentrują się głównie w dużych miastach.

Gęstość i różnorodność organizacji

Miary gęstości (rozumianej jako liczba organizacji pozarządowych na 10 tys. mieszkańców) i różnorodności organizacji liczono z uwzględnieniem

ochotniczych straży pożarnych i klubów sportowych⁵. Gęstość organizacji była w badanych gminach zróżnicowana i wynosiła od 10 do 72 podmiotów na 10 tys. mieszkańców, choć wartości najwyższe były sporadyczne i ponad 90% jednostek nie przekraczała wartości 40 podmiotów na 10 tys. mieszkańców. Wśród gmin o najwyższej gęstości organizacji, wysoki był udział tych z Podlasia, co wiąże się rozpowszechnieniem straży pożarnych na tych terenach i niską liczbą ludności. Natomiast w grupie gmin o najniższej gęstości znaczący odsetek stanowiły gminy podhalańskie. Nawet po wyłączeniu z badań OSP i klubów sportowych, gminy reprezentujące byłą Galicję nie poprawiają znacząco swoich miejsc w rankingu gęstości organizacji. Fakt ten potwierdza wątpliwości co do użyteczności wskaźnika gęstości organizacji w badaniu aktywności społecznej. Tereny Podhala należą do obszarów o najsilniejszych tradycjach obywatelskich, żywych wspólnotach lokalnych, silnym i wysokim zaangażowaniu mieszkańców w działania zbiorowe (Bartkowski 2003). Nie znajduje to natomiast odzwierciedlenia w rejestrowaniu stowarzyszeń. Aktywność społeczna wyraża się tu natomiast w innych, niesformalizowanych wspólnych działaniach. Stosunkowo niska gęstość organizacji była też na Kaszubach, zwłaszcza w gminach o dużej liczbie ludności. Przy wyłączeniu z badań OSP i klubów sportowych, okazuje się, że w rankingu gmin jednostki kaszubskie zajmują głównie pozycje pośrednie. J. Wendt (2007) wskazuje na niski poziom wskaźnika gęstości NGO na Kaszubach na tle województwa pomorskiego, tłumacząc to istnieniem silnych niesformalizowanych grup społecznych i struktur parafialnych skupiających aktywność społeczną.

Niniejsze badanie częściowo potwierdziło hipotezę J. Bartkowskiego (2003), który uważa, że *lokalna gęstość stowarzyszeń jest silnie zależna od uwarunkowań typu centrum–peryferie: położenia miejscowości w hierarchii osadnictwa, jej odległości od centrów administracyjnych i centrów komunikacji* (s. 262). Jeśli wśród stowarzyszeń uwzględnimy ochotnicze straże pożarne i kluby sportowe, założenie to nie znajduje potwierdzenia. Wśród badanych gmin relatywnie wysoką gęstością charakteryzowały się te o najniższej liczbie ludności, peryferyjnie położone, nie posiadające ponadlokalnych funkcji administracyjnych. Gęstość organizacji policzona bez OSP i klubów sportowych w większym stopniu nawiązuje do układu centrum–peryferie (najwyższe wartości uzyskały gminy miejskie, miejskie części gmin będących siedzibami powiatów i gminy miejsko-wiejskie).

⁵ Mimo iż są to specyficzne struktury, nie mieszczące się do końca w nowoczesnym pojmowaniu NGO, to stanowią one istotną na wsi formę integracji i współdziałania mieszkańców, o czym pisano już wyżej. Natomiast niektóre typowe organizacje pozarządowe mogą okazać się podmiotami zupełnie nieaktywnymi, czego, jak również wcześniej wspomniano, nie można stwierdzić bez badań indywidualnych. W związku z tym najbardziej optymalnym rozwiązaniem było włączenie do analiz wszystkich podmiotów.

Wysoką gęstość stowarzyszeń można też w niektórych przypadkach wiązać ze specyficznymi walorami czy cechami położenia niezwiązanymi bezpośrednio z kontinuum centrum–peryferie (np. Białowieża – obszary cenne przyrodniczo, Borne Sulinowo – tereny byłego garnizonu wojskowego, Czorsztyn – górskie położenie, walory turystyczne).

Różnorodność organizacji (liczba różnych kategorii organizacji w gminie), przyjmowała wartości od 1 do 16, przy maksymalnej liczbie kategorii wynoszącej 19. Rozkład gmin pod względem różnorodności bezwzględnej organizacji był bliższy rozkładowi normalnemu – najczęściej jednostek uzyskiwało wartości umiarkowane. Jednocześnie wysoki był stopień korelacji pomiędzy liczbą ludności gminy a liczbą rodzajów organizacji (0,69). Największą różnorodnością charakteryzowały się gminy miejsko-wiejskie, podmiejskie i małe miasta, a więc tereny w większym stopniu wielofunkcyjne, niż typowo rolnicze gminy wiejskie. Wśród gmin o największej różnorodności znalazły się głównie jednostki opolskie, zachodniopomorskie, kaszubskie, gdzie relatywnie więcej było gmin zawierających małe miasta. Najniższa różnorodność była przede wszystkim w gminach wiejskich, w tym w dużej mierze z Podlasia, co jest też związane z niską bezwzględną liczbą organizacji i ludności w tych gminach.

W dalszej kolejności sprawdzono, jak kształtują się miary różnorodności względnej organizacji. Okazuje się, że wśród gmin o najwyższej różnorodności względnej, a więc najwyższym stosunku liczby kategorii organizacji do liczby organizacji, wynoszącym powyżej 0,5, największą grupę stanowiły jednostki z Pomorza Zachodniego. Natomiast w grupie gmin o najniższych wartościach wskaźnika wyróżniały się jednostki opolskie. Ponadto różnorodność względna organizacji była umiarkowanie ujemnie skorelowana z liczbą ludności w gminach – jednostki bardziej ludne cechowały się niższym stosunkiem liczby kategorii organizacji do liczby organizacji niż gminy o niskiej liczbie mieszkańców.

Uzyskane wyniki są częściowo zaskakujące. Podlasie, reprezentujące peryferyjne obszary Polski Wschodniej o tradycyjnie słabej aktywności obywatelskiej społeczeństwa, nie wyróżnia się *in minus* w kwestii różnorodności typów organizacji, choć liczebnie zdecydowanie dominują tu ochotnicze straże pożarne, to nie brakuje też jednostek działających na innych polach.

Następnie sprawdzono różnorodność organizacji względem liczby ludności. Okazuje się, że pod względem liczby kategorii organizacji w przeliczeniu na określoną liczbę ludności, znowu dobrze wypada Podlasie, zarówno jego część podlaska, jak i lubelska. Generalnie, bardziej ludne gminy osiągały niższą wartość tego wskaźnika, a gminy o małej liczbie ludności uzyskiwały wartości wyższe.

Podsumowanie i uwagi końcowe

Trzeci sektor na badanych obszarach wiejskich i w małych miastach zdominowany jest przez dwie specyficzne formy organizacji: ochotnicze straże pożarne oraz, w mniejszym stopniu, kluby i organizacje sportowe. Na badanych obszarach te dwa typy organizacji stanowiły ponad połowę ogółu organizacji i funkcjonowały prawie we wszystkich badanych jednostkach. Każda z pozostałych kategorii organizacji była reprezentowana najczęściej w 10–30% badanych gmin. Pozytywnie należy ocenić stosunkowo wysoki udział tych, w których funkcjonowały organizacje działające na rzecz rozwoju konkretnych miejscowości (45% ogółu), gmin lub regionów (55% jednostek).

Badane regiony nie różnią się istotnie pod względem struktury organizacji, choć można wyróżnić pewne specyficzne dla nich cechy, np. znaczna przewaga klubów sportowych nad OSP na Pomorzu Zachodnim, relatywnie wysoki udział organizacji działających na rzecz konkretnych miejscowości na Opolszczyźnie, a stowarzyszeń związanych z kulturą na Podlasiu Północnym, silna dominacja ochotniczych straży pożarnych wśród organizacji Podlasia Północnego i Południowego.

Pola działalności organizacji pozarządowych częściowo nawiązują do historii, kultury i problemów społeczno-gospodarczych poszczególnych obszarów. O roli uwarunkowań historyczno-kulturowych można mówić w przypadku straży pożarnych, klubów sportowych, organizacji mniejszości etnicznych lub narodowych czy stowarzyszeń działających na polu kultury i sztuki. Do sytuacji demograficznej nawiązuje funkcjonowanie klubów sportowych, zrzeszających głównie młodzież, do sytuacji społecznej – organizacji pomocy społecznej i przeciwdziałania chorobom, do funkcji gospodarczych – organizacji turystycznych.

Gęstość organizacji pozarządowych nawiązuje częściowo do liczby ludności – w słabo zaludnionych gminach Podlasia wskaźnik ten osiągał wyższe wartości niż na Podhalu, pomimo że obszar ten charakteryzuje się silnymi tradycjami obywatelskości i wysokim zaangażowaniem mieszkańców w działania zbiorowe. Różnorodność bezwzględna organizacji była w badanych gminach w wysokim stopniu dodatnio skorelowana z liczbą ludności. Gminy miejsko-wiejskie i miejskie, o wyższym poziomie wielofunkcyjności niż typowo wiejskie, charakteryzowały się na ogół wyższą różnorodnością organizacji. W przeciętnej gminie wiejskiej liczba kategorii organizacji wynosiła 3–5 na 17 możliwych kategorii (przy wyłączeniu straży pożarnych i organizacji sportowych).

Należy z dużą ostrożnością podchodzić do wyjaśniania rozmieszczenia organizacji, w szczególności do ewentualnych związków przyczynowych

pomiędzy ich występowaniem a sytuacją gospodarczą, społeczną czy uwarunkowaniami historyczno-kulturowymi. Wynika to, po pierwsze, z ogólnie małej liczby organizacji, które powstają często za sprawą kilkunastu aktywnych społeczników, udzielających się jednocześnie w kilku organizacjach, natomiast pozostałe kilka czy kilkanaście tysięcy mieszkańców danej gminy nie uczestniczy w ogóle działalności organizacji. Po drugie, jak wspomniano na wstępie, duża część działań zbiorowych, których natężenie może być faktycznie pochodną wymienionych uwarunkowań, odbywa się poza organizacjami pozarządowymi.

Literatura

- Bartkowski J., 2003, *Tradycja i polityka*, Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Bartkowski J., Kurczewska J., 2006, *Rola tradycji regionalnych i lokalnych w kształtowaniu nowych różnicowań*, [w:] A. Kojder (red.), *Jedna Polska? Dawne i nowe różnicowania społeczne*, Wydawnictwo WAM, s. 513–532.
- Darczewski R., 1967, *Ochotnicze Straże Pożarne i ich funkcje*, Roczniki Socjologiczne Wsi, 7.
- Dyczewski L., Wadowski D., Szwed R., 1997, *Kapitał ludzki czynnikiem rozwoju Euroregionu Bug*, Norbertinum, Lublin.
- Gliński P., 2006, *Style działania organizacji pozarządowych. Grupy interesu czy pożytku publicznego?*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa.
- Gliński P. 2007, *Obszary aktywności i apatii obywatelskiej*, [w:] Kojder A. (red.), *Jedna Polska? Dawne i nowe różnicowania społeczne*, Wydawnictwo WAM, PAN, Kraków.
- Gumkowska M., Herbst J. Radecki, 2008, *Podstawowe fakty o organizacjach pozarządowych*,
- Herbst J., 2008, *Inny trzeci sektor. Organizacje pozarządowe na terenach wiejskich*, [w:] M. Halamska (red.), *Wiejskie organizacje pozarządowe*, IRWiR PAN, Warszawa, s. 33–75.
- Jałowiecki B., Szczepański M., 2002, *Rozwój lokalny i regionalny w perspektywie socjologicznej*, Śląskie Wyd. Naukowe, Tychy.
- Janc K., 2006, *Zróżnicowanie przestrzenne kapitału ludzkiego w Polsce (praca doktorska)*, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław.
- Karwacki A., Antonowicz D., 2003, *Underclass i kultura biedy w środowiskach popegeerowskich w kontekście sporów teoretycznych i interpretacyjnych*, Studia Socjologiczne, 3 (170).
- Rosner A., 2008, *Przestrzenne zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich w Polsce*, [w:] M. Drygas i A. Rosner

- (red.), *Polska wieś i rolnictwo w Unii Europejskiej. Dylematy i kierunki przemian*, IRWiR PAN, Warszawa.
- Tönnies F., 1959, *Gemeinschaft und Gesellschaft*, [in:] A. Vierkand (red.), *Handwörterbuch der Soziologie*, F. Enke Verlag, Stuttgart (w: *Elementy teorii socjologicznych. Materiały do dziejów współczesnej socjologii zachodniej*, 1975, PWN, Warszawa).
- Wendt J., 2007, *Wymiar przestrzenny struktur i aktywności społeczeństwa obywatelskiego w Polsce*, Prace Geograficzne, 208, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Wilczyński R., 2007, *Specyfika opolskiego programu odnowy wsi*, [w:] M. Kłodziński, M. Błąd, R. Wilczyński (red.), *Odnowa wsi w integrującej się Europie*, IRWiR PAN, Warszawa, s. 181–193.
- Wygnański J., Herbst J. i in., 2010, *Działania na rzecz zwiększania kapitału społecznego – w ramach aktualizacji Strategii Rozwoju Kraju*, ekspertyza dla Ministerstwa Rozwoju Regionalnego.

Summary

The main purpose of the paper is to study and assess the qualitative and quantitative diversification of non-governmental organizations operating in non-metropolitan areas (rural areas and small towns), in selected Polish regions. Regions characterized by different socio-demographic, economic, ethnic, historical and cultural conditions were selected for the study. The “Klon/Jawor” database was the main source of data. The results show that the Voluntary Fires Brigades (VFB) and, to a smaller extent, sport clubs definitely dominate the voluntary-sector in rural areas. The role of VFB is not only limited to fire prevention. They are also active in other spheres of public life and they have a long tradition in the Polish countryside. Organizations related to local and regional development, as well as the ones in aid of particular villages operate in half of the studied communes. The diversity of organizations (number of organization types) is higher in urban-rural communes and small towns than in typical, rural communes. The fields of organizations activity relate to some extent to history, culture and socio-economic problems of the regions.

Gabriela CZAPIEWSKA
Instytut Geografii i Studiów Regionalnych
Akademia Pomorska w Słupsku
ul. Partyzantów 27, 76-200 Słupsk
gabrielaczapiewska@poczta.onet.pl

Wpływ środków Unii Europejskiej na pobudzenie inicjatyw społeczności wiejskich obszarów peryferyjnych województwa zachodniopomorskiego

The influence of European Union funds on stimulation
of rural communities initiatives in peripheral areas
of the West Pomeranian Voivodship

Zarys treści: W artykule przedstawiono wpływ środków Unii Europejskiej na pobudzenie inicjatyw społeczności wiejskich województwa zachodniopomorskiego. Zaprezentowano idee funkcjonowania lokalnych grup działania, realizujących inicjatywę LEADER. Ukazano ich znaczącą rolę we wdrażaniu procesów innowacyjnych na wsi. Zrównoważony rozwój, zwłaszcza peryferyjnych obszarów wiejskich, nie jest możliwy bez bezpośredniego i szerokiego udziału mieszkańców wsi. Działania integrujące i aktywizujące badane społeczności wiejskie przedstawiono na przykładzie wsi tematycznych.

Słowa kluczowe: obszary wiejskie, społeczność wiejska, Lokalna Grupa Działania (LGD), wieś tematyczna.

Wprowadzenie

Od początku transformacji gospodarczej lat 90. wieś na terenach popegeerowskich zmagą się z trudnościami społecznymi i ekonomicznymi. W wielu miejscowościach widoczny jest brak jakiegokolwiek postępu cywilizacyjnego.

Większość ludzi zamieszkujących wsie i osiedla popegeerowskie nie zdaje sobie sprawy z walorów przyrodniczych, kulturowych i krajobrazowych miejsca zamieszkania. Potrzebne są programy edukacyjne i inne działania wspierające identyfikację ludności z miejscem, w którym mieszkają i żyją, a co za tym idzie – nauczanie ich dbałości o swoje otoczenie (Łaguna 2000).

Na tle Unii Europejskiej sytuacja polskiej wsi jest bardzo niekorzystna, ze względu na duży udział miejscowości rozproszonych, często położonych na obszarach peryferyjnych, co w znacznym stopniu uniemożliwia ich wielofunkcyjny rozwój. Wsie położone z dala od centrów osadniczych, z dominującą funkcją rolnictwa, oddalone od przemysłu i pozbawione warunków do rozwoju turystyki stają się przykładem degradacji społecznej i ekonomicznej regionu (Duczkowska-Małysz 2007). Spowodowane jest to w dużej mierze brakiem mechanizmów wyzwiania przedsiębiorczości i inicjatyw lokalnych.

Dynamiczny rozwój społeczno-gospodarczy peryferyjnych obszarów wiejskich możliwy jest przy zaangażowaniu w działania wszystkich zasobów materialnych i ludzkich. Podejmowane działania inicjują głównie liderzy społeczności lokalnej. Inicjatywy lokalne są też jednym z instrumentów polityki regionalnej Unii Europejskiej. Zgodnie z zasadą subsydiarności ich celem jest pobudzenie społeczności lokalnych i zwiększenie zaangażowania władz lokalnych w rozwój społeczno-gospodarczy regionu.

Program LEADER jako przykład wykorzystania potencjału rozwojowego terenów wiejskich

Problemy, które pojawiły się w ostatnich dziesięcioleciach na polskich obszarach wiejskich wymagają zewnętrznego finansowania poprzez przygotowanie i wdrażanie specjalnych programów. Jednym z kluczowych elementów rozwoju polskiej wsi jest wzmacnianie kapitału społecznego poprzez pobudzanie społeczności lokalnej (Wilkin i in. 2007).

Program Leader to swoista propozycja metody, która ma pomóc włączyć mieszkańców wsi, traktując ich jako najważniejszy podmiot, do tzw. oddolnego podejmowania działań dla poprawy warunków swojego życia (Kamiński 2008). Zrealizowano dotychczas trzy jego edycje: Leader (w latach 1991–1994), Leader II (1994–1999) i Leader+ (2000–2006).

Leader jest jednym z czterech programów unijnych, tzw. Inicjatyw Wspólnotowych, mający na celu rozwój obszarów wiejskich dotkniętych szczególnymi trudnościami i polepszenie warunków życia na wsi dzięki współpracy partnerów lokalnych. Partnerstwo pełni rolę płaszczyzny współpracy pomiędzy trzema kluczowymi dla funkcjonowania obszarów wiejskich sektorami: publicznym (samorządy, szkoły, agendy rządowe i inne instytucje publiczne), społecznym (głównie organizacje pozarządowe) oraz gospodarczym (firmy prywatne, przedsiębiorcy, rolnicy i ich organizacje). Efektem kooperacji pomiędzy podmiotami formalnymi, w dłuższej perspektywie, ma być aktywizacja społeczności lokalnych. Powstała grupa za pośrednictwem uzyskanych środków finansowych ma możliwość uczestniczenia

w realizacji Zintegrowanej Strategii Rozwoju Obszarów Wiejskich, będącej wizją rozwoju konkretnych społeczności lokalnych. Należy podkreślić, iż efektywność jej realizacji nie zależy tylko i wyłącznie od sprawności LGD, lecz także od zaangażowania członków partnerstwa (Śpiewak 2009).

Badane tereny wiejskie województwa zachodniopomorskiego posiadają zespół cech pozwalających zaliczyć je do obszarów peryferyjnych. Charakteryzują się one bardzo niską i zmniejszającą się gęstością zaludnienia, odsetek ludzi starszych jest na tych terenach wysoki, dominują gospodarstwa o niewielkim obszarze i sile ekonomicznej, występuje tam na ogół wysoka stopa bezrobocia, zwłaszcza ukrytego, znaczny zakres ubóstwa i wykluczenia społecznego, a infrastruktura techniczna, ekonomiczna i społeczna jest słabo rozwinięta (*Rural...* 1997). W przypadku regionów peryferyjnych, z uwagi na słabość ich wewnętrznych cech gospodarczych i społecznych – szczególnie trudno jest zainicjować procesy akumulacji kapitału, wiedzy i innowacji, a także akumulacji kapitału społecznego i instytucjonalnego (współdziałanie miejscowych liderów społecznych, przedsiębiorców oraz instytucji związanych z rozwojem regionalnym).

W dzisiejszej wsi często zawodzą sposoby wspierania przedsiębiorczości oraz tradycyjnych przedsięwzięć biznesowych. W miejscowościach położonych z dala od miast i ciągów komunikacyjnych, bez większych atrakcji przyrodniczych, turystycznych i kulturowych nie ma zainteresowania ze strony inwestorów zewnętrznych. Dodatkowo sytuację tych peryferyjnych obszarów wiejskich pogarsza ucieczka ludzi młodych, często wykształconych. Stąd też głównym celem programu jest zmniejszenie luki rozwojowej pomiędzy obszarami miejskimi i wiejskimi Polski.

Kluczem do odniesienia sukcesu w podejściu Leader jest nie tylko pozyskanie środków finansowych, ale również oddanie inicjatywy w ręce bezpośrednio zainteresowanych, czyli mieszkańców społeczności wiejskiej, którzy najlepiej orientują się w otaczającej rzeczywistości. Zdaniem M. Hałamskiej (2009) wynika to ze specyfiki programu, przede wszystkim z tego, że:

- ma być to podejście lokalne, tj. program rozwoju ma być opracowany dla specyficznego terenu na podstawie jego silnych i słabych stron,
- ma być to podejście oddolne, zmierzające do partycypacyjnego sposobu podejmowania decyzji na szczeblu lokalnym we wszystkich aspektach programu rozwoju,
- ma tworzyć powiązania i współpracę, co ma przełamać izolacje lokalnych grup działania i stworzyć fundamenty systemu informacji, wymiany doświadczeń i obiegu informacji.

Dlatego też program Leader traktuje się jako instrument odnowy tożsamości kulturowej wiejskich wspólnot lokalnych, narzędzie rewitalizacji

więzi społecznych, metodę upowszechniania nowych rozwiązań gospodarczych w rozwoju terenów wiejskich w Polsce oraz kreatora nowych aktorów życia politycznego i społecznego na wsi¹. Popularność terminu lider nie odnoszącego się do nazwy programu wspólnotowego Unii Europejskiej zawdzięczamy w ostatnich latach w dużej mierze ludziom praktyki, doceniającym znaczenie szkoleń i warsztatów w procesie doskonalenia elit wsi. Program Leader stał się bardzo cennym narzędziem w kreowaniu liderów lokalnych. Aktywizacja środowisk pozwoliła wytypować osoby, które potrafią skupić się na identyfikacji i rozwiązywaniu problemów, tym samym wykazać się swoim talentem i zaangażowaniem w realną poprawę sytuacji wsi².

Przykładem na postępujący wzrost świadomości społecznej jest organizacja od kilku lat w Morozie (powiat nidzicki) corocznych spotkań liderów i działaczy wiejskich organizacji pozarządowych organizowanych przez Fundację Wspomagania Wsi. Impreza ta zyskuje coraz większą rangę i jest istotnym sygnałem, że społeczeństwo wiejskie jest lepiej skoordynowane i zorganizowane, a tym samym przejawia chęć ścisłej współpracy poprzez wymianę doświadczeń. Każde ze spotkań ma inny temat przewodni, i tak przykładowo czterodniowe spotkanie zorganizowane w maju 2005 r. odbyło się pod hasłem: „Technologie informacyjne w rozwoju społeczności lokalnych”. Świadczy to o panującym wśród działaczy wiejskich przekonaniu, że wieś w przyszłości powinna być wielofunkcyjna. Obok rolnictwa jako źródła dochodu rolnicy powinni go szukać w małych firmach operujących na pograniczu sektora informatycznego i usługowego oraz w jednostkach związanych z obsługą rolnictwa i agrobiznesu. Jednakże największej szansy w rozwoju peryferyjnych obszarów wiejskich poszukuje się przez rozwój szkolnictwa, gdyż bez inwestycji w edukację i ustawiczne kształcenie młodzieży bardzo trudno będzie wprowadzić na wsi konieczne zmiany. Ciekawym zjawiskiem zaobserwowanym na terenach wiejskich jest niechęć do ludzi z zewnątrz, nie pozostających w kontakcie ze społecznością, dlatego też lokalnym liderami pozostają zazwyczaj osoby z określonego kręgu, cieszące się społecznym uznaniem, szacunkiem, a co najważniejsze zaufaniem. Akceptację społeczną zyskują liderzy zmieniający ekonomiczną rzeczywistość wsi, działający w sferze gospodarczej, a zarazem łączący ludzi ze wspólnoty typu klub sportowy, różnego rodzaju koła zainteresowań i inne stowarzyszenia kulturalne.

W związku z powyższym Leader to przede wszystkim nowy sposób działania polegający na zintegrowanym, oddolnym budowaniu inicjatyw, mobilizowaniu ludności wiejskiej do aktywnego działania na rzecz swojej

¹ Leader, 2008, Budowanie potencjału obywatelskiego Fundacja Programów Pomocy Dla Rolnictwa, Warszawa, s. 22

² Leader w Polsce, 2009, Fundacja Programów Dla Rolnictwa, Warszawa, s. 4

miejsowości. Projekt ten charakteryzuje się podejściem terytorialnym, ściśle związanym z obszarem, na którym jest realizowany i jest jednym z ważnych instrumentów wielofunkcyjnego rozwoju peryferyjnych obszarów wiejskich.

Podstawy teoretyczne programu w dość znacznym stopniu nawiązują do założeń merytorycznych Programu Odnowy Wsi. Jednak zasadnicza różnica pomiędzy Programem Leader a Programem Odnowy Wsi polega na tym, że działania podejmowane w ramach tego pierwszego mają częściej charakter nieinwestycyjny, czyli przejawiają się organizowaniem szkoleń, sympozjów naukowych, wyjazdów, a działania realizowane w ramach Programu Odnowy Wsi w dużej mierze polegają na finansowaniu małych inwestycji na wsi np. place zabaw, boiska sportowe, budowa skwerów dla pieszych, ścieżek turystycznych itp.

W ramach Inicjatywy Wspólnotowej Leader i programów ją naśladujących (np. polski Program Pilotażowy Leader+) tworzone były tzw. lokalne grupy działania, będące lokalnymi, międzysektorowymi koalicjami na rzecz rozwoju określonego terytorium (obszarów wiejskich), które przygotowują własne strategie rozwoju, są beneficjentami pomocy i instytucjami odpowiedzialnymi za wydatkowanie przyznanych dotacji na lokalne projekty (Halamska 2005).

Lokalne grupy działania i ich rola we wdrażaniu procesów innowacyjnych na wsi

Pozytywne przykłady funkcjonowania stowarzyszeń w krajach Unii Europejskiej były impulsem do zainicjowania takich działań na terenie Polski. Lokalne grupy działania mają charakter dobrowolnych porozumień, dla których, podobnie jak w Programie Odnowy Wsi, najważniejszym elementem jest opracowanie wspólnego programu działania – lokalnej strategii (Adamczyk i in. 2006). Funkcjonują na zasadzie stowarzyszeń posiadających osobowość prawną. Biorąc pod uwagę założenia inicjatywy Leader, fakt działania LGD jest bardzo korzystny, gdyż jej działalność opiera się na wspólnym działaniu wszystkich członków. Czynności operacyjne LGD polegają na promocji i informacji oraz realizacji działań wytyczonych w ramach programu Leader i są jedną z najbardziej oryginalnych cech charakterystycznych dla inicjatywy³.

Funkcjonowanie stowarzyszenia jest ściśle powiązane z inicjatywą Leader i jej realizacją na danym obszarze, zazwyczaj na terenie kilku gmin. W województwie zachodniopomorskim działa obecnie 15 lokalnych grup działania i praktycznie tylko pojedyncze gminy nie pozostają pod wpływem ich otoczenia (ryc.1). Największą LGD jest Partnerstwo Drawy, obejmujące jednostki o łącznej powierzchni ponad 3500 km². Są to gminy: Drawsko

³ www.liderpojezierza.pl (dostęp z dnia 14.12.2010 roku)

Pomorskie, Złocieniec, Czaplinek, Ostrowiec, Wierzchowo, Kalisz Pomorski, Szczecinek (gmina wiejska), Borne Sulinowo, Grzmiąca, Barwice, Drawno.

Nadrzędnym celem w funkcjonowaniu grupy jest większe zaangażowanie mieszkańców wsi we wspólne sprawy, kreowanie lokalnych liderów, którzy szybko nie zniechęcają się porażkami, a wręcz przeciwnie są motorem do dalszego działania na rzecz aktywności społecznej. Częste organizowanie spotkań tematycznych w obiektach użyteczności publicznej, systematyczne podnoszenie kompetencji liderów lokalnych oraz wspieranie powstających i istniejących organizacji pozarządowych mają służyć jako bodziec do pobudzania inicjatyw ludności wiejskiej. Specyficzne środowisko geograficzne związane z rzeźbą polodowcową sprzyja utworzeniu geoparku, który swoim zasięgiem miałby obejmować teren działalności stowarzyszenia. Podjęto bardzo wiele działań, aby jak najszybciej przedsięwzięcie doszło do skutku, gdyż będzie to wielka atrakcja dla przybywających turystów.

Ciekawym przedsięwzięciem jest projekt szkoleniowy skierowany do mieszkańców wsi o nabywaniu umiejętności w ginących zawodach rzemieślniczych, takich jak: bednarz, tkacz, plecionkarz, strzecharz, szachulcarz, nalewkarz, zielarz, rymarz, kamieniarz, co w późniejszym czasie przyczyniałoby się do otwierania drobnych zakładów rzemieślniczych o bardzo rzadkich specjalizacjach. Władze LGD prowadzą także aktywne działania w kierunku przywrócenia ładu przestrzennego wsi i zagospodarowania przestrzeni publicznej poprzez zabiegi estetyczne w postaci nasadzeń trawy, drzewek, jak również naprawy ogrodzeń, dachów, elewacji w celu zwiększenia bezpieczeństwa mieszkańców, zwłaszcza dzieci, a także poprawy ogólnego wizerunku miejscowości. Ponadto prowadzone są działania o nazwie „Cztery pory roku”, ściśle związane z problemem sezonowości turystyki. Kroki podjęte w tym kierunku mają wyzwolić mechanizmy i instrumenty zwiększające popyt na usługi turystyczne zimą i jesienią.

Z kolei przedsięwzięcie pod nazwą „Produkty lokalne, regionalne” ma na celu pobudzić społecznie i gospodarczo społeczności wiejskie, gdyż mieszkańcy często utożsamiają się z towarem opierającym się na lokalnych zasobach i umiejętnościach. Na obszarze działania LGD występują dwa produkty lokalne, wpisane na Listę Produktów Tradycyjnych – „ogórek jeziorowy” i „miód drahimski”. Sekret produkcji ogórka polega na specyficznym kiszeniu w dębowych beczkach topionych w jeziorze, stąd znajdujące się w Kaliszu Pomorskim Jezioro Młyńskie mieszkańcy nazwali Jeziorem Ogórkowym. Drugi produkt nawiązuje do dawnej nazwy wsi Stare Drawsko. Produkcja miodu pochodzi z terenów położonych w pobliżu Drawskiego Parku Krajobrazowego, gdzie występuje wiele wrzosowisk, alei lip i akacji, a jego pozyskiwanie opiera się tylko i wyłącznie na naturalnych metodach przez doświadczonych pszczelarzy, często przekazujących sobie tradycje z pokolenia

na pokolenie. Niepowtarzalność wyrobów spowodowała, że zostały one wpisane na Listę Produktów Tradycyjnych⁴.

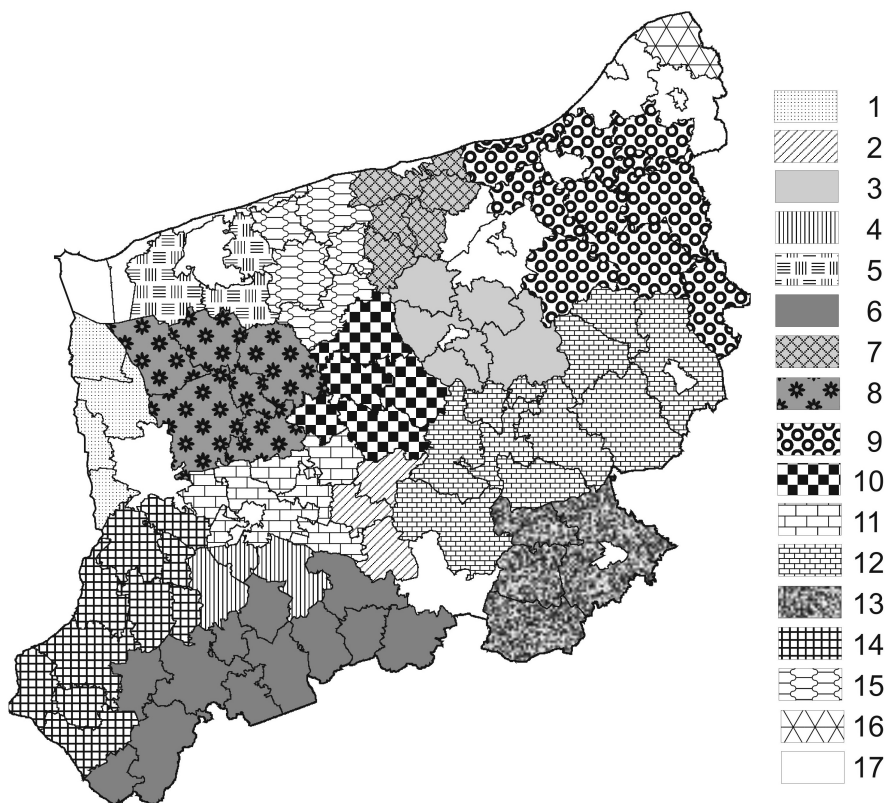
Badany region plasuje się pod tym względem na ostatnim miejscu w kraju (obok województwa lubuskiego), gdyż w obu przypadkach na listę wpisanych zostało tylko 10 produktów charakterystycznych dla regionu. Wspomnieć przy tym należy, iż największą aktywnością w tworzeniu produktów regionalnych wykazują się mieszkańcy województwa pomorskiego (108 produktów wpisanych na listę)⁵. Znaczące różnice pomiędzy sąsiadującymi województwami ukazują małe zainteresowanie mieszkańców wsi w promowanie swoich regionalnych receptur na skalę europejską. Pobudzanie i wspieranie takich inicjatyw społecznych doskonale wpisuje się w merytoryczne założenia funkcjonowania lokalnych grup działania.

Kolejną prężnie działającą LGD na terenie województwa zachodniopomorskiego jest stowarzyszenie „Lider Wałęcki”, obejmujące swym zasięgiem gminy: Wałcz, Mirosławiec, Tuczno i Człopa. Są to gminy, w których nie występują większe zakłady przemysłowe, a jedynie niewielkie firmy powstałe na bazie byłych PGR-ów. Jednakże duża lesistość, wiele jezior i wyjątkowo czyste, nieskażone powietrze dają doskonałe warunki do uprawiania turystyki. Stąd też jednym z głównych celów strategicznych wyznaczonych przez lokalną grupę działania jest turystyka, rozumiana jako bardzo ważny czynnik rozwoju regionu. Oprócz tego stowarzyszenie próbuje aktywizować mieszkańców i pobudzić ich do działania na rzecz rozwoju swojej gminy. Przygotowano również cykl specjalnych szkoleń na temat prowadzenia własnej działalności gospodarczej i nowoczesnych technologii. Bardzo aktywnie prowadzone są również inicjatywy w kierunku działalności nierolniczej mającej na celu zmienić główne źródła dochodów mieszkańców. Przykładem pozytywnej działalności LGD „Lider Wałęcki” jest szkolenie mieszkańców wybranych wsi w kierunku animatora kultury oraz opiekuna dzieci i młodzieży. Zorganizowano również kursy dla lokalnych przedsiębiorców prowadzone przez znane osoby ze świata ekonomii i biznesu. Aktywne inicjatywy stowarzyszenia, zachęcające mieszkańców do działania, przejawiają się w częstym organizowaniu konkursów, np. na najpiękniejszą wieś czy na najlepszą inicjatywę rozwojową. W celu większego zintegrowania ludności odbywają się również festyny i zabawy. Społeczność, sięgając do regionalnych zasobów, chce poprawić warunki życia, a fakt działania stowarzyszenia ułatwia dotarcie do większej grupy mieszkańców gminy⁶.

⁴ Informacja o projektach Lokalnej Grupy Działania Partnerstwo Drawy, www.partnerstwodrawy.org.pl (dostęp z dnia 14.12.2010 roku)

⁵ Lista produktów tradycyjnych według województw, www.minrol.gov.pl (dostęp z dnia 10.02.2011 roku)

⁶ Raport z działalności LGD „Lider Wałęcki”, www.liderwalecki.vel.pl (dostęp z dnia 20.01.2011 roku)

Ryc.1. Rozmieszczenie Lokalnych Grup Działania (LGD) na obszarach wiejskich województwa zachodniopomorskiego

1 – Dobre Gminy, 2 – Dobre Inicjatywy Regionu, 3 – Powiatu Świdwińskiego, 4 – Ziemi Pyrzyckiej, 5 – Partnerstwo w Rozwoju, 6 – Lider Pojezierza, 7 – Siła w grupie, 8 – Szanse Bezdroży, 9 – Środkowopomorska Grupa Działania, 10 – Centrum Inicjatyw Wiejskich, 11 – Wiejska Inicjatywa Rozwoju, 12 – Partnerstwo Drawy, 13 – Lider Wałecki, 14 – Dolnoodrzańska Inicjatywa Rozwoju Obszarów Wiejskich, 15 – Gryflandia, 16 – należy do LGD Partnerstwo Dorzecze Słupi, 17 – gminy nie należące do LGD.

Źródło: opracowano na podstawie danych Wydziału Programów Rozwoju Obszarów Wiejskich Urzędu Marszałkowskiego Województwa Zachodniopomorskiego; www.wzp.pl

Location of Local Action Groups in the rural areas of West Pomeranian Voivodship

Source: research based on data from the Department of Rural Development Programmes of Marshall Office of West Pomerania Voivodship.

Lokalna grupa działania „Powiatu Świdwińskiego” obejmuje gminy: Połczyn Zdrój, Rąbino, Brzeźno, Sławoborze i Świdwin. Stowarzyszenie powstało w 2008 r. jako organizacja mająca na celu zaktywizowanie ludności wiejskiej poprzez pomoc w dostępie do informacji o dotacjach i projektach unijnych, a także możliwości realizacji własnych projektów finansowanych

z funduszy wspólnotowych. Po upadku PGR-ów, które funkcjonowały niegdyś na terenie gmin objętych działaniem stowarzyszenia, w znaczny sposób wzrosło bezrobocie. Brak perspektyw na przyszłość spowodował wyludnianie się wsi popegeerowskich. Z uwagi na zaistniałe problemy lokalne LGD „Powiatu Świdwińskiego” podjęła inicjatywy, aby zatrzymać niekorzystne zjawisko odpływu młodej populacji, pobudzić mieszkańców wsi do działania i wykorzystania zasobów regionu (czystego powietrza, dużej powierzchni jezior i rzek). Organizowany cykl szkoleń „Własna działalność” ma pomóc mieszkańcom podjąć zatrudnienie w działalności pozarolniczej. Aktualnie władze stowarzyszenia przygotowują się do projektu „Aktywna wiosna” i jest to przedsięwzięcie skierowane głównie do młodzieży wiejskiej, aby sama wystąpiła z inicjatywą zorganizowania miejsc do wspólnych spotkań (świetlice, domy kultury), a także imprez kulturalnych (festyny, koncerty). Społeczność wiejska gmin leżących na obszarze działalności tej LGD miała możliwość uczestnictwa w bezpłatnych kursach organizowanych przez stowarzyszenie. Projekt „Twórcza wieś” zachęcał mieszkańców do zdobywania umiejętności na warsztatach z zakresu florystyki, tworzenia witraży, wikliniarstwa. Zorganizowano także kursy języka niemieckiego, z których ludność chętnie skorzystała z uwagi na fakt, iż dużo turystów niemieckich odwiedza ten region⁷. Dodać należy, iż wszelkie formy działania zmierzające do pobudzania inicjatyw społeczności wiejskich mają ogromne znaczenie, zwłaszcza w przypadku obszarów peryferyjnych, gdyż znacząco wpływają na ich rozwój.

Organizowanie się społeczności w formalne grupy w ramach sektora pozarządowego, mogącego współdziałać z samorządami lokalnymi i biznesem jest postrzegane jako pozytywny czynnik rozwoju lokalnego (Shucksmith 2000, Brodziński 2009).

Wsie tematyczne jako przykład interwencji w system społeczny wsi

Idea powstania wsi tematycznych ma na celu pomoc mieszkańcom pozostających często w stagnacji, niepotrafiącym odnaleźć się w realiach nowej gospodarki, borykających się często z brakiem bodźców do działania. Pierwsze wsie tematyczne powstały w Dolnej Austrii i są ściśle związane z funkcjonującym tam Programem Odnowy Wsi (Idziak 2008). Głównym celem powstania tego typu wioski jest zaangażowanie i wypracowanie przez rdzennych mieszkańców znających słabe i mocne strony miejscowości pomysłu na jej rozwój, który ma być oparty na wiedzy, skierowany w stronę

⁷ Projekty LGD w Świdwinie, www.lgd-świdwin.org.pl (dostęp z dnia 20.01.2011 roku)

nowej gospodarki, której fundamentem jest nauka. Stąd wioski tematyczne coraz częściej nawiązują ścisłą współpracę z pracownikami nauki i studentami⁸. Województwo zachodniopomorskie jest liderem na skalę krajową w tworzeniu i funkcjonowaniu wsi tematycznych, a równocześnie wzorem, z którego czerpią inspirację miejscowości z innych województw Polski.

Według W. Idziaka (2008) wsie tematyczne to te, których rozwój podporządkowany jest wiodącej idei, tematowi. Dzięki temu miejscowość staje się oryginalna i jedyna w swoim rodzaju i rozwija się znacznie lepiej pod względem gospodarczym i społecznym w porównaniu z innymi wsiami o podobnym stanie wyjściowym.

W województwie zachodniopomorskim wykształciły się wsie o ciekawych specjalizacjach. Stanowią one żywy przykład na to, że pomimo przekształceń systemowych i związanego z tym wielkiego bezrobocia, można zaktywizować społeczeństwo, odnaleźć mocne strony swojej miejscowości i uczynić z tego atrakcję, a tym samym przyciągnąć turystów i poprawić swoją sytuację ekonomiczną. Przykładem może być wieś Podgórk, w której przed transformacją funkcjonowało państwowe gospodarstwo rolne. Po jego upadku opuszczone budynki, by uchronić przed dewastacją, lokalna społeczność zaadaptowała na pomieszczenia, gdzie prowadzone są zajęcia w ramach specjalizacji wsi opierającej się na zagadnieniach związanych z bajką i rowerami. Coroczne odbywają się również przeglądy teatralne „Wiosna z Bajką”, integrujące tutejszą ludność, zachęcając jednocześnie do dalszego działania w zespole. O tym, że tamtejsza społeczność lokalna jest doceniana przez władze województwa zachodniopomorskiego za swój aktywny wkład na rzecz rozwoju wsi i regionu świadczy fakt, że 25 września 2009 r. w Podgórkach odbył się I Zachodniopomorski Kongres Odnowy Wsi pod nazwą „Pomysł na lepszą przyszłość”. Honorowym gościem był Ryszard Wilczyński, uważany za jednego z prekursorów odnowy wsi na ziemiach polskich⁹.

Innym ciekawym przykładem wsi tematycznej jest miejscowość Sierakowo Sławieńskie – wieś o dość dużym rozdrobnieniu agrarnym. Z uwagi na fakt, że po 1945 r. nastąpiła wymiana mieszkańców, tzn. ludność niemiecka została wysiedlona, a na ich miejsce przybyli obywatele z centralnej Polski i Kresów Wschodnich, przesiedleni przymusowo w ramach akcji Wisła. Pozbawiło ich to korzeni historycznych i własnej tradycji, co spowodowało, że kapitał społeczny i kulturowy był tam raczej słaby. Położenie na peryferiach gminy i regionu doprowadziło do pewnej izolacji i odseparowania się od otaczających miejscowości. Stąd też charakterystyczne stało się zatrważająco wysokie

⁸ Zasady funkcjonowania wsi tematycznych, www.wioskitematyczne.org.pl (dostęp z dnia 21.01.2011 roku)

⁹ Wieś tematyczna Podgórk, www.wioskitematyczne.org.pl (dostęp z dnia 21.01.2011 roku)

bezrobocie, leżące odłogiem polacie ziemi, co jest ewidentnym dowodem na to, że społeczność pogrążona w marazmie i stagnacji zdążyła przyzwyczaić się do życia na bardzo niskim poziomie. Pomimo wszystkich przeciwności losu znalazło się kilka osób, które właśnie tam, w miejscu zdawałoby się o tak niedogodnych warunkach, potrafiło znaleźć pewien pomysł na rozwój wsi, tworząc „Wioskę Hobbitów”. Specjalizacja miejscowości opiera się na tematyce związanej z twórczością J.R.R. Tolkiena. We wsi jedynym miejscem, gdzie odbywały się spotkania mieszkańców była szkoła. Obecnie placówka została całkowicie przekazana na rzecz stowarzyszenia i utworzono tam 40 miejsc noclegowych dla grup zorganizowanych, które coraz częściej tam przybywają¹⁰. Zbudowano obiekty z pali drewnianych, dbając o odpowiednie detale charakterystyczne dla scenerii z powieści, np. wieże, chaty lepiące z gliny, labirynt. Powstały ścieżki tematyczne z zaplanowanymi przystankami dotyczącymi „Władcy Pierścieni”. Funkcjonuje tzw. „szkoła w wiejskiej zagrodzie”, która daje możliwość czynnego uczestniczenia w zajęciach takich jak ubijanie masła czy chów zwierząt gospodarskich, przybliżając uczestnikom realia życia na wsi. Wśród odwiedzających przeważają dzieci i młodzież szkolna, która chętnie rozwija swój potencjał kreatywności, w trakcie różnorodnych gier fabularnych, warsztatów artystycznych oraz spektakli organizowanych w lesie i okolicy. Miasteczka i wsie księżek leżą najczęściej na peryferyjnych obszarach wiejskich. Książki są dla nich sposobem na stworzenie alternatywnych źródeł dochodu. Charakterystyczne jest to, że Sierakowo Sławieńskie wybrało całkiem inną i innowacyjną drogę promocji wsi finansowanej w ramach Programu Odnowy Wsi. Należy zauważyć, że pieniądze nie odegrały w tym przypadku głównej i wiążącej roli, gdyż o sukcesie zdecydowali tutejsi mieszkańcy, którzy znaleźli pomysł na swoją miejscowość i przy stosunkowo niewielkich nakładach finansowych potrafili skutecznie realizować swoje plany i postanowienia realnie zmieniając sytuację ekonomiczną wsi. Wysiłki mieszkańców zostały docenione, gdyż we wrześniu 2006 r. „Wioska Hobbitów” została nagrodzona w europejskim konkursie „Europejska Nagroda Odnowy Wsi”, zorganizowanym przez Europejską Wspólnotę Roboczą. Komisja składająca się z przedstawicieli rządów krajów unijnych, naukowców i ekspertów z tej dziedziny przyznała wyróżnienie w kategorii osobliwych dokonań i sukcesów¹¹.

Wsią tematyczną w województwie zachodniopomorskim o dość ciekawej specjalizacji jest Iwęcino – „Wioska Końca Świata”. W miejscowości, podobnie jak w innych wsiach tego regionu, nastąpiła wymiana ludności, co spowodowało, że elementy kultur regionalnych przetrwały tylko w niektórych

¹⁰ Dane uzyskane z wywiadu z Violetą Podgórzeńską, prezesem stowarzyszenia „Hobiton”.

¹¹ Wieś tematyczna Sierakowo Sławieńskie, www.wioskitematyczne.org.pl (dostęp z dnia 21.01.2011 roku)

rodzinach, ponieważ z biegiem lat nastąpiła unifikacja kultur lokalnych z ogólną. Inspiracją do powstania takiego pomysłu na tworzenie produktu wsi jest kościół zbudowany przez zakon Cystersów w XIV w. W kościele znajduje się polichromia z 1697 r. przedstawiająca „Sąd Ostateczny”. Mieszkańcy specjalną opieką otoczyli świątynię, wspólnie prowadzą zbiórki pieniędzy na remonty, razem pracują przy renowacjach. Prowadzą tam również zajęcia dotyczące astronomii i czasu oraz w różny sposób interpretują koniec świata poprzez przedstawienia, występy. W miejscowości zostały umieszczone tablice zawierające wiersze i cytaty odnoszące się do końca świata (Idziak 2008). Mieszkańcy dostrzegli możliwość innego wykorzystania obiektów porolnych, mają inny pogląd na temat działalności gospodarczej, nabierają chęci do zdobywania wiedzy, czego doskonałym przykładem jest powstanie gospodarstwa edukacyjnego specjalizującego się w fizyce i astronomii, gdzie zajęcia odbywają się w opuszczonych stodołach, oborach.

Wsią tematyczną o równie oryginalnym profilu działalności są Paproty. Jest to mała miejscowość, licząca niewiele ponad 150 osób. Po drugiej wojnie światowej, podobnie jak w innych wsiach regionu, nastąpiła wymiana ludności, co w znacznym stopniu przyczyniło się do zatracenia tożsamości kulturowej. Wieś charakteryzuje się skromnym i ubogim budownictwem, przez co domy i budynki gospodarcze wykonane są techniką ryglową, nie ma kościoła, szkoły, a jedynym miejscem, w którym spotykali się mieszkańcy była świetlica. Szukając pomysłu na miejscowość zwracano uwagę na zasoby charakteryzujące tylko Paproty, nie powtarzające się nigdzie indziej. Pomysł mieszkańców polegał na wykorzystaniu złóż torfu i pradoliny rzeki Grabowej do utworzenia kompleksu wierzbowych labiryntów. Oferta edukacyjna miejscowości, to ćwiczenia terenowe na łąkach, torfowiskach, a także zajęcia w laboratorium, gdzie swobodnie można zbadać torf i jego wiek. W miejscowości coraz prężniej rozwijają się warsztaty wikliniarskie, w których uczestniczą studenci kierunków plastycznych z południowej Polski i Ukrainy. Z uwagi na coraz większe zainteresowanie wierzbą jako materiałem energetycznym skłaniają mieszkańców do utworzenia Centrum Edukacji Wierzbowej¹². Powstanie takiej specjalizacji pokazuje, że kapitał przyrodniczy jest podstawą, aby wieś mogła wyróżniać się czymś szczególnym.

Ciekawa specjalizacja powstała również w miejscowości Borkowo w gminie Malechowo. Osiedle popegeerowskie zmagające się z bardzo odczuwalnymi skutkami transformacji, pogrążone w bezrobociu znalazło swoją mocną stronę. Okazał się nią grobowiec megalityczny. Dokonało się to za pomocą stowarzyszenia „Mała Ojczyzna”. Jego członkowie na nowo odkryli wartość wielkich kamieni leżących w lesie, nieopodal wioski. Stąd wzięła się

¹² Wieś tematyczna Paproty, www.wioskitematyczne.org.pl (dostęp z dnia 21.01.2011 roku)

oryginalna nazwa miejscowości „Wioska neolityczna”. W pracach związanych ze specjalizacją wsi zatrudnienie znajduje około 60 osób. Oprócz tego jest możliwość uczestnictwa dzieci z pobliskiej szkoły w Lejkowie w żywych lekcjach historii. Część funduszy potrzebnych na stałą rozbudowę repliki osady z okresu neolitu pochodziła z nagrody Fundacji Kultury za zdobycie trzeciego miejsca w konkursie „Małe ojczyzny – tradycja dla przyszłości”. Na terenie osady organizowane są festyny, które są okazją do zarobków dla mieszkańców sprzedających pamiątki w postaci repliki ceramiki i narzędzi z epoki neolitu coraz częściej przybywającym turystom. Oprócz tego prywatną inicjatywę wykazuje Adam Baryl, który tworzy replikę osady wczesnośredniowiecznej na ponad 2 hektarach swojego pola. Zdaniem W. Idziaka (2004) aktywna działalność mieszkańców jest pozytywnym przykładem utworzenia ośrodka służącego krzewieniu kultury i wiedzy.

Wszelkie pomysły na poprawę sytuacji ekonomicznej miejscowości wiejskich polegały na uprzemysłowieniu terenów wiejskich, co niestety wymagało bardzo dużych nakładów finansowych, a ściągnięcie na wieś inwestora jest bardzo trudne, a czasem nawet niemożliwe. Tymczasem zwiększający się odsetek liczby wsi tematycznych świadczy o tym, że społeczeństwo wiejskie przestaje się izolować, ludzie sami biorą sprawy w swoje ręce. Starają się wychodzić naprzeciw ciągle zmieniającej się rzeczywistości oraz zaczynają szukać dochodów związanych z usługami a nie z rolnictwem. Jednak dość znaczną barierą na drodze do nowej gospodarki jest mentalność niektórych mieszkańców, którzy kroki podejmowane w kierunku specjalizacji wsi uważają za śmieszne i nieprzyczyniające się do poprawy ekonomicznej regionu. Innym problemem jest postawa władz lokalnych, która ze względu na dodatkowe obciążenia finansowe nie zawsze jest chętna uczestniczyć w projektach z Programu Odnowy Wsi, co wpływa hamująco na aktywizację mieszkańców.

Z uwagi na fakt, że problem wyludniania się wsi i pewnej marginalizacji społecznej samych mieszkańców został zauważony na dość wczesnym etapie, władze samorządowe zaczęły aktywnie pozyskiwać środki finansowe z Europejskiego Funduszu Społecznego. Cały projekt skierowany był głównie do ludzi po 45 roku życia pozostających długotrwale bezrobotnymi. Pozyskane pieniądze mają zapobiec przede wszystkim wykluczeniu społecznemu oraz aktywizacji mieszkańców poprzez zaangażowanie w różne projekty.

Na podstawie badań pierwszych austriackich wsi tematycznych stwierdzono, że wieś, która specjalizuje się w określonej dziedzinie, w porównaniu z innymi wsiami, odnosi większe sukcesy na wielu polach. Wspólny cel powoduje, że mieszkańcy wsi łatwiej znoszą trudy codzienności. Posiadanie tematu rozwojowego pozwala na koncentrację działań i jest dla wsi tym, czym dla firmy unikalna propozycja sprzedaży. Wskazuje on mieszkańcom wsi

i inwestorom z zewnątrz, możliwe kierunki rozwoju, pomaga w tworzeniu pomysłów na indywidualne przedsięwzięcia¹³.

Podsumowanie

Sytuacja na obszarach wiejskich, obok czynników związanych z rolnictwem i gospodarką żywnościową, w istotnym zakresie jest uwarunkowana również m.in. ograniczeniami szans edukacyjnych, niską atrakcyjnością inwestycyjną, peryferyjnością, słabszą dostępnością usług publicznych oraz niedoborami lokalnej infrastruktury.

W krajach Unii Europejskiej, wskutek kolejnych reform Wspólnej Polityki Rolnej, znacząco zostały wzmocnione działania dotyczące rozwoju obszarów wiejskich. Osiągnięto to dzięki częściowemu oddzieleniu płatności bezpośrednich od produkcji i przeniesieniu zaoszczędzonych w ten sposób środków na wsparcie instrumentów rozwoju obszarów wiejskich.

Zrównoważony rozwój peryferyjnych obszarów wiejskich województwa zachodniopomorskiego, a także poprawa ich konkurencyjności, jako miejsca zamieszkania i prowadzenia działalności gospodarczej, nie jest możliwa bez bezpośredniego i szerokiego udziału społeczności lokalnych. To ludzie i ich osobowości decydują o sukcesie wsi.

Warunkiem pobudzania zaangażowania społeczności lokalnej w rozwój obszaru oraz lepszego wykorzystania jego zasobów jest budowanie kapitału społecznego na wsi. Z uwagi na ogólnie niski poziom aktywności i zaangażowania społeczności wiejskich na polskiej wsi w struktury lokalne oraz niechęć do współpracy, działania aktywizujące, promocyjne czy szkoleniowe, jakie są prowadzone przez lokalne grupy działania, mają szczególnie istotne znaczenie dla rozwoju obszarów wiejskich.

Zdaniem R. Kamińskiego i U. Budzich-Szukały (2007) samoorganizacja mieszkańców wsi będzie w dużym stopniu uzależniona od jakości polityki wobec wsi w latach 2007–2013. Wszelkie programy realizowane na wsi w kolejnych latach powinny w znacznie większym stopniu brać pod uwagę oczekiwane realne efekty przedsięwzięć, nie zaś wyłącznie skuteczność wydawania unijnych pieniędzy. Należy spodziewać się również presji związanej z inicjatywami i „ruchami dla zmiany oblicza wsi”, głównie w oparciu o lokalne grupy działania.

¹³ www.dorf-stadterneuerung.at/downloads/Studie_Themendoerfer_Brunnmayr.doc

Literatura

- Adamczyk R., Gąsior E., Pomin M., 2006, *Prawne aspekty tworzenia i funkcjonowania Lokalnej Grupy Działania w ramach Pilotażowego Programu LEADER+*. Poradnik dla animatorów Lokalnych Grup Działania, Fundacja „Fundusz Współpracy”, Warszawa.
- Brodziński Z., 2009, *Problemy partycypacji społecznej w lokalnych grupach działania (LGD)*, Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, XI, 4, s. 43–46.
- Duczkowska- Małysz K., 2007, *Obszary wiejskie – przestrzeń problemów czy cywilizacyjna szansa Europy?* [w:] M. Kłodziński, M. Błąd, R. Wilczyński (red.), *Odnowa wsi w integrującej się Europie*, IRWiR PAN, Warszawa, s. 19–36.
- Halamska M., 2005, *Doświadczenia dwóch edycji programu LEADER w Portugalii*, Wieś i Rolnictwo, 4(129), s. 47–56.
- Halamska M., 2009, *Zasoby własne wsi a zewnętrzne programy rozwoju na przykładzie zależności kapitał społeczny – PP Leader+*, Wieś i Rolnictwo, 3(144), s. 9–27.
- Idziak W., 2004, *O odnowie wsi*, Fundacja Wspomagania Wsi, Warszawa.
- Idziak W., 2008, *Wymyśleć wieś od nowa*, Fundacja Wspomagania Wsi, Warszawa.
- Kamiński R., Budzich-Szukała U., 2007, *Samoorganizacja i samorządność wsi*, Nowe Życie Gospodarcze, 21, s. 17–19.
- Kamiński R., 2008, *Aktywność społeczności wiejskich, Lokalne inicjatywy organizacji pozarządowych*, IRWiR PAN, Warszawa.
- Kłodziński M., 2006, *Aktywizacja społeczno-gospodarcza gmin wiejskich i małych miast*, IRWiR PAN, Warszawa.
- Leader. Budowanie potencjału obywatelskiego*, 2008, Fundacja Programów Pomocy Dla Rolnictwa, Warszawa.
- Leader w Polsce*, 2009, Fundacja Programów Dla Rolnictwa, Warszawa.
- Łaguna W., 2000, *Rehabilitacja zabudowy po byłych PGR* [w:] *Problemy regionalizacji rolnictwa w procesie kształtowania obszarów wiejskich*, ATR, Bydgoszcz, s. 299–400.

- Rural Developments*, 1997, "CAP 2000, Working Document", European Commission, Directorate General for Agriculture (DG VI), s. 1–75.
- Shucksmith M., 2000, *Endogenous development, social capital and social inclusion: perspectives from LEADER*, *Sociologia Ruralis*, 40(2), s. 208–218.
- Śpiwak R., 2009, *Kierunki rozwoju wsi prezentowane przez wybrane lokalne grupy działania, realizujące program LEADER+ w Polsce*, *Więś i Rolnictwo*, 4(145), s. 212–225.
- Wilkin J., Błąd M., Klepacka D., 2007, *Debata nad przyszłością polskiej wsi w UE [w:] Polska strategia w procesie kształtowania polityki UE wobec obszarów wiejskich i rolnictwa*, IRWiR, Warszawa, s. 34–37.
- <http://www.liderpojezierza.pl>
<http://www.partnerstwodrawy.org.pl>
<http://www.minrol.gov.pl>
<http://www.liderwalecki.vel.pl>
<http://www.lgd-świdwin.org.pl>
<http://www.wioskitematyczne.org.pl>
http://www.dorf-stadterneuerung.at/downloads/Studie_Themendoerfer_Brunnmayr.doc

Summary

The article shows what is the influence of the European Union funds in stimulating initiatives of the rural communities in the West Pomerania Voivodship. It presents ideas and activities of local action groups with a view to implementing the LEADER initiative. The paper highlights their role in the implementation of innovative Programs carried out in the countryside. The sustainable development of rural areas is not possible without a direct and wide participation of the inhabitants of villages. Human and social capital is thus the foundation of rural development. Activities that integrate and stimulate the initiative of rural communities are shown, based on the example of theme villages. There is a problem how to increase local community participation in communes or in regional socio-economic life of particular localities. This is the main area of interest on the part of members who are organized in intersectorial cooperation, in local stocks and local development management. The necessary condition for encouraging local population involvement in the development of local areas and for better use of their resources is to build social capital in rural areas.

INFORMACJA DLA AUTORÓW

Studia Obszarów Wiejskich to seria wydawana w języku polskim lub/i angielskim. Publikuje oryginalne opracowania naukowe z zakresu geografii społeczno-ekonomicznej, geografii obszarów wiejskich i przestrzennego zagospodarowania kraju. Zapraszamy Autorów do nadsyłania wartościowych artykułów. Przestrzeganie poniższych zaleceń formalnych usprawni prace redakcyjne i przyczyni się do szybszej publikacji nadsyłanych materiałów

Uwagi ogólne

Podstawowym sposobem przekazania materiałów do druku jest przesłanie tekstu i załączników na płycie CD na adres wskazany przez redakcję. Tekst artykułu powinien być napisany zwięźle, ale jasno, przy użyciu edytora MS WORD. Objętość artykułu nie powinna przekraczać 6000 słów. Wszystkie załączniki graficzne muszą być dostarczone w formie osobnych plików. Preferowany format dla danych liczbowych to MS EXCEL, a dla załączników graficznych pliki w formacie JPG i TIF.

Nazwiska i imiona oraz afiliacja Autorów

Na początku artykułu umieszczane są imiona i nazwiska autorów. Cyfry arabskie po nazwisku, umieszczane jako indeks górny, określają odp. afiliację. Dane instytucjonalne i adresowe muszą zawierać: nazwę instytucji, adres oraz e-mail.

Tytuł artykułu

Tytuł nie może być dłuższy niż 120 znaków (wliczając spacje). Tytuł powinien być napisany czcionką Times New Roman 14 Bold w języku polskim i poniżej (oddzielony jedną spacją) tytuł w języku angielskim czcionką Times New Roman 12 Bold

Zarys treści

Zarys treści należy umieścić po części tytułowej. Tekst nie powinien przekraczać 200 słów. Zawarte w nim powinny być główne aspekty i kluczowe zagadnienia artykułu.

Słowa kluczowe

Słowa kluczowe są zamieszczane poniżej zarysu treści. Podaje się nie więcej niż 5 słów kluczowych.

Tekst artykułu

Tekst artykułu pisany jest czcionką Times New Roman 12, interlinia 1,5; marginesy boczne 2,5 cm. Śródtytuły pierwszego rzędu piszemy czcionką Times New Roman Bold 12, drugiego rzędu Times New Roman 12.

Rysunki, fotografie

Rysunki i fotografie powinny być zamieszczone w tekście, a ponadto dołączone w postaci osobnych plików posiadających numerację zastosowaną w tekście. Wymagana jest wysoka rozdzielczość rysunków i fotografii (min. 300 dpi, pliki JPG lub TIF). Tytuł, objaśnienia znaków legendy i źródło w języku polskim i angielskim powinny znajdować się poza rysunkiem, w pliku tekstowym.

Tabele

Powinny być opracowane w programie MS Word i zamieszczone w tekście. Każda tabela powinna zawierać zwięzły tytuł (u góry) w języku polskim, kolejny numer i źródło danych (u dołu). Maksymalny rozmiar tabeli nie może być większy od znormalizowanej strony A4 (marginesy 2,5 cm, czcionka Times New Roman 12). Wszystkie skróty powinny być objaśnione.

Cytowania i spis literatury

W tekście opracowania, przy powoływaniu się na literaturę, należy podawać nazwisko autora oraz rok publikacji, np. (Nowak 2004, Kowalski 2005) lub według A. Nowaka (2006), a przy cytowaniu również numer strony, np. według A. Nowaka (2006, s. 6). W powołaniach na więcej prac tego samego autora, które ukazały się w tym samym roku podaje się: (Nowak 1987a, b). W przypadku wspólnej publikacji dwóch autorów podaje się: (Kowalski i Nowak 1999), a trzech i więcej autorów: (Kowalski i in. 2006). W spisie literatury należy podać wszystkich autorów. Konieczna jest pełna zgodność między nazwiskami i rokiem publikacji w tekście i w spisie literatury.

Spis literatury ograniczony do literatury cytowanej, w porządku alfabetycznym, należy zamieścić poniżej tekstu artykułu według poniższego wzoru:

Artykuły w czasopismach:

Sokołowski D., 1992, *Zróżnicowanie małych miast Polski w aspekcie funkcjonalnym i infrastrukturalnym*, Czasopismo Geograficzne, 63, 3-4, s. 295–312.

Rozdziały w pracach zbiorowych:

Ciolek S., Jakubowicz E., Łoboda J., 1998, *Konkurencyjność i przekształcenia strukturalne aglomeracji wrocławskiej w okresie transformacji*, [w:] T. Markowski, T. Marszał (red.), *Gospodarka przestrzenna miast polskich w okresie transformacji*, Biuletyn KPZK PAN, 182, Warszawa, s. 67–80.

Serie wydawnicze:

Kulikowski R., 2002, *Problemy społeczne wsi i rolnictwa w Polsce* [w:] J. Bański, E. Rydz (red.) *Społeczne problemy wsi*, Studia Obszarów Wiejskich 2, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa, 9–17.

Książki

Bański J., 2006, *Geografia polskiej wsi*, PWE, Warszawa.

Streszczenie

Na końcu opracowania powinno być zamieszczone streszczenie w języku angielskim, jeśli to możliwe – zweryfikowane przez *native-speakers*. Objętość streszczenia: około 250-400 słów.

Ocena artykułów i dopuszczenie ich do druku

Wszystkie artykuły nie spełniające powyższych zasad będą odsyłane do poprawy. Artykuły podlegają ocenie przez dwóch recenzentów. Wynik recenzji będzie miał decydujący wpływ na możliwość opublikowania materiału w „Studiach Obszarów Wiejskich”

Przedmiotem opracowania są wiejskie obszary peryferyjne, które wykazują typowe cechy regionów zacofanych pod względem społeczno-gospodarczym, charakteryzują się bowiem zapaścią demograficzną, niekorzystną strukturą gospodarczą, niskim poziomem infrastruktury technicznej, niskim poziomem i jakością życia ludności. Są zarazem obszarami problemowymi, którym aktualnie poświęca się coraz więcej uwagi.

W artykułach poruszono zarówno zagadnienia teoretyczne (metodyka badań wiejskich obszarów peryferyjnych), jak i praktyczne, m.in. uwarunkowania i skutki przestrzennej i społeczno-ekonomicznej peryferyjności, rola organizacji w aktywizowaniu obszarów zmarginalizowanych, wpływ środków Unii Europejskiej na pobudzanie inicjatyw wiejskich obszarów peryferyjnych i inne.

Wykaz 10 ostatnich tomów Studiów Obszarów Wiejskich:

- tom 16** Jerzy Bański (red.), 2009
Analiza różnicowania i perspektyw rozwoju obszarów wiejskich w Polsce do 2015 roku
- tom 17** Eugeniusz Rydz i Roman Rudnicki (red.), 2009
Procesy przekształceń przestrzeni wiejskiej
- tom 18** Tomasz Komornicki i Roman Kulikowski (red.), 2009
Miejsce obszarów wiejskich w zagospodarowaniu przestrzennym
- tom 19** Jerzy Bański, Maria Bednarek-Szczepańska, Konrad Czapiewski, 2009
Miejsce obszarów wiejskich w aktualnych strategiach rozwoju województw – kierunki i cele rozwoju a rzeczywistość
- tom 20** Jerzy Bański (ed.), 2009
Socio-economic disparities and the role of local development
- tom 21** Jerzy Bański, Jacek Dobrowolski, Małgorzata Flaga, Wojciech Janicki, Monika Wesołowska, 2010
Wpływ granicy państwowej na kierunki rozwoju społeczno-gospodarczego wschodniej części województwa lubelskiego
- tom 22** Konrad Czapiewski, 2010
Koncepcja wiejskich obszarów sukcesu społeczno-gospodarczego i ich rozpoznanie w województwie mazowieckim
- tom 23** Maria Bednarek-Szczepańska, 2010
Rola podmiotów lokalnych w rozwoju turystyki wiejskiej na wybranych obszarach Lubelszczyzny
- tom 24** Ewa Kacprzak i Anna Kołodziejczak (red.), 2010
Rola środków Unii Europejskiej w rozwoju obszarów wiejskich
- tom 25** Dariusz Świątek, 2010
Infrastruktura techniczna a rozwój pozarolniczej działalności gospodarczej w regionie Płocka